

КИЇВ

5

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

У ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- До 150-річчя з дня народження Карла Маркса (добірка)
- Назустріч 50-річчю Комуністичної партії України (добірка)
- Основні етапи розвитку української радянської культури
- Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст.
- Нові знахідки стародавніх граффіті
- Про роль українського козацтва у боротьбі з турецькою агресією

НОВІ КНИГИ:

ГУД Б. Е.— Гремит Брянский лес. Воспоминания партизана, изд-во «Прапор». Харьков, 1968, 188 с. с илл.

Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції. (На матеріалах України), вид-во «Наукова думка», К., 1967, 163 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР. К., 1967, 1028 с.

Київ. Короткий путівник, Політвидав України, К., 1967, 188 с. з іл.

МАДЕР Ю. та інші. Доктор Зорге радирує з Токіо, Політвидав України, К., 1968, 221 с.

Наша Київщина, Політвидав України, К., 1968, 190 с. з іл.

ОРЛОВА Л., ФЕДОРОВ А.— Кадиевка. Путеводитель, изд-во «Донбас», Донецк, 1968, 80 с. с илл.

Пам'ятні місця Вінничини. Путівник, 2-е дор. вид., вид-во «Маяк», Одеса, 1968, 111 с. з іл.

САМОЛІС Г. В.— Музей П. П. Шмідта в Очакові, вид-во «Маяк», Одеса, 1968, 71 с. з іл.

СТЕПАНОВ Л. С.— Безсмертя батьків. Документальні нариси, вид-во «Каменяр», Львів, 1968, 152 с. з іл.

ФІЛІПЕНКО Д. М.— Друзі й вороги революційної Туреччини (1918—1922), вид-во «Наукова думка», К., 1968, 210 с.

У видавництві «Наукова думка» в 1968 р. вийде з друку книга:

А П А Н О В И Ч О. М. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. Мова українська. 16 арк. ц. 1 крб. 35 коп.

Українське козацтво, що виникло в процесі антифеодальної боротьби народних мас, було надійним захисником народу від іноземних загарбників. Саме слово козак стало символом мужності й відваги, нездоланності в боях з ворогами.

Книга висвітлює один з періодів в історії українського козацького війська, коли під впливом змін в економіці, політиці й суспільних відносинах воно все більше втрачало свою автономність та специфічні риси і перетворювалось на складову частину російської армії.

У праці вперше в історіографії розглядається проблема збройних сил України в першій половині XVIII ст. Дослідження базується на широкому колі рідкісної літератури та нових архівних джерел. Книга містить велику кількість кольорових і чорно-білих фотографій козацьких речей — зброї, прапорів, предметів військового побуту, а також тогочасних малюнків і портретів («порсун») різних козацьких типів.

Праця, безумовно, зацікавить не лише фахівців-істориків, але й широкі кола шанувальників української старовини.

Попередні замовлення на книги приймають магазини книготоргів і споживчої кооперації, а також магазин видавництва «Наукова думка» (Київ-1, вул. Кірова, 4), який після виходу книг надішле їх замовцеві накладною платою.

Видавництво «Наукова думка»

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- М. О. Уперенко (Одеса) — До історії машинобудування на Півдні України в роки першої п'ятирічки 112
- С. Д. Плахотнюк (Гайсин Вінницької області) — Селянський рух на Поділлі в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.) 114

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Г. І. Підлужський — Забезпечення наступності при висвітленні на уроках історії антифеодальної боротьби 116

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Л. А. Проценко — Про створення «Київського некрополя» 124

НАШ КАЛЕНДАР

- Т. М. Колішер — Травнева нарада в Києві 127
- П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг) — Про Катеринославський соціал-демократичний комітет 130
- С. Т. Попов, Г. Л. Станківсвич — Першій київській взуттєвій фабриці 100 років 132
- А. А. Кондрацький — До 100-річчя з дня народження Ю. Д. Мельникова 133
- Ф. Ш. — Академік Б. О. Рибаків (До 60-річчя з дня народження) 136

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Ю. М. Лизогуб (Москва) — Деякі аспекти вивчення історії участі робітничого класу в здійсненні суцільної колективізації сільського господарства (1929—1932 рр.) 138
- Д. С. Налівайко (Ніжин) — Західноєвропейські автори кінця XVI — початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією 142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- О. О. Михайлов — Розвиток української культури за роки Радянської влади 148
- С. М. Мельник (Донецьк), І. Я. Омеляненко (Донецьк) — Великі звершення 149
- Л. М. Пушкар'єв (Москва), А. Ф. Кілунов — Вступ до вивчення історії 151
- П. І. Гарчев (Харків) — Гражданская война на Украине (1918—1920 рр.) 154
- К. Ф. Март'янов — Борьба трудящихся украинских придунайских земель за социальное и национальное освобождение. 1918—1940 гг. 156
- П. М. Шморгун — Л. Суярко. Осяяні «Искрой» 158

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Г. Ш. Бурд (Одеса) — Музей Ленінського району м. Одеси 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора)

Адреса редакції: Київ, І, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 5, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Д. Н. Березовська

Коректори З. К. Калуга, О. М. Ставнійчук

БФ 01738. Зам. К-45. Тираж 8496. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 17,1. Здано до складання 27.III 1968 р. Підписано до друку 14.V 1968 р.

Київ, облдрукарня, вул. Леніна, 19.

Статті

До 150-річчя з дня народження К. Маркса

А. Д. СКАБА
академік АН УРСР

КАРЛ МАРКС ТА ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС *

XIX століття подарувало людству цілу плеяду талантів: вчених, письменників, композиторів, художників, політичних діячів. Але серед усіх них як грандіозні вершини виступають вожді світового пролетаріату, борці за щастя знедолених, основоположники марксизму-ленінізму К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін.

Міжнародний комуністичний і робітничий рух, все прогресивне людство урочисто вшановують 150-річний ювілей генія людської думки, видатного вченого-революціонера, визначного політичного діяча, вчителя і вождя пролетарів усього світу, безмірно чесну і багатостраждальну людину, яка весь вогонь серця, талант розуму віддала справі визволення гноблених з-під ярма капіталу — К. Маркса.

Велич цього титана революційної думки і дії «полягає в тому, що він дав відповіді на питання, поставлені на порядок денний усім ходом історичного розвитку. Маркс здійснив величезний переворот у суспільній свідомості людства, виробив науковий світогляд пролетаріату, що правильно відображає закони історичного розвитку»¹.

Марксизм зародився в 40-х роках XIX ст. То був період бурхливого розквіту капіталізму в країнах Європи і США, період швидкого формування двох основних класів капіталістичного суспільства: буржуазії і пролетаріату.

Саме в цей час і з'явилися видатні творіння К. Маркса і Ф. Енгельса, народилася могутня ідейна зброя пролетаріату — марксизм. Відбувся революційний переворот в науці, історії, філософії, у визвольному русі народних мас.

Серед багатьох важливих відкриттів, якими Маркс вписав своє ім'я в літопис науки, чільне місце посідає матеріалістичне розуміння історичного процесу. Для вірної оцінки того принципіально нового, що належить Марксу як історика, слід пригадати, чим була ця наука до виникнення марксизму.

Основним об'єктом у працях дослідників домарксового періоду виступала зовнішня сторона суспільних відносин, вивчення окремих, часом не головних, але ефектних подій соціального процесу. Лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст. найпередовішим мислителям вдалося виді-

* Стаття написана на основі доповіді, виголошеної 29 березня 1968 р. на загальних зборах АН УРСР, присвячених 150-річчю з дня народження Карла Маркса.

¹ Основоположник наукового комунізму (Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса). — «Радянська Україна», 7 квітня 1968 р.

лити окремі елементи структури людського суспільства. Проте збагнути закономірності, внутрішні зв'язки між численними історичними фактами і подіями, їх взаємозалежність і обумовленість матеріальними процесами, зрозуміти причини руху історії, закони зміни суспільних формацій жоден мислитель до Маркса не зміг.

Домарксистські теоретики, відзначав В. І. Ленін, не досліджували того, чим викликаються мотиви історичної діяльності людей, не вловлювали об'єктивної закономірності в розвитку систем суспільних відносин, не вбачали коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва. «Домарксистська «соціологія» і історіографія в *кращому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу»². Тому природно, що тогочасні історики не змогли вивести науку з кабінетних стін, поєднати її з практикою революційної боротьби, зробити знаряддям перетворення світу.

Тільки геній Маркса ліквідував внутрішні суперечності історичних концепцій, що передували йому, усунув розрив між матеріалізмом та історизмом. На відміну від своїх попередників, основоположник наукового комунізму розглядав історію людського суспільства як об'єктивний процес зміни суспільно-економічних формацій.

Поставивши в центр історичного дослідження процес розвитку матеріального виробництва, самих виробників матеріальних благ, К. Маркс науково довів вирішальну роль народних мас в історії. Він дав науковий критерій для правильної оцінки діяльності окремих видатних осіб.

Розгляд історичного процесу в розвитку, постійній зміні суспільно-економічних формацій, взаємозв'язку і взаємообумовленості різних соціальних явищ та інститутів привів Маркса до висновку про минулий характер усякого експлуататорського ладу.

У зміні способів виробництва основоположник наукового комунізму знайшов ключ до вивчення розвитку людського суспільства, вказавши шлях до наукового дослідження історії як різнобічного, суперечливого, але єдиного, закономірного процесу.

Теоретичне обґрунтування К. Марсом значення класової боротьби і революцій як локомотивів історії, всесвітньо-історичної місії пролетаріату як могильника капіталізму, провідної ролі диктатури пролетаріату і його партії озброїло історичну науку розумінням головних і вирішальних питань суспільного розвитку. «Подібно до того, як Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу, так Маркс відкрив закон розвитку людської історії»³,— відзначав Ф. Енгельс.

Геніальність Маркса як вченого-історика, мислителя і революціонера полягає і в тому, що він довів можливість наукового передбачення історичної необхідності тих або інших соціальних перетворень, можливість спрямовувати практичну діяльність народних мас, керувати історичним процесом, а не плентатися в його хвості.

К. Маркс став істориком не випадково. Починаючи з студентської лави і до кінця свого життя він виявляв великий інтерес до цієї науки. Ще в студентські роки він вивчив велику кількість історичних праць. Зрілий Маркс ґрунтовно опанував англійськими, французькими, німецькими, російськими історичними джерелами та літературою. Він першим з'ясував суть рабства як суспільного інституту, розкрив класові суперечності стародавніх Греції і Риму, показав процес розпаду дрібного

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38.

³ Спогади про Маркса і Енгельса, К., 1957, стор. 332

виробництва в стародавньому суспільстві та його справжні класово-економічні й політичні причини, науково висвітлив питання історії середньовіччя.

К. Маркс — неперевершений історик епохи капіталізму. Він створив цільне революційне вчення про неминучу загибель цього ладу та шляхи і можливості свідомо прискорити руйнування буржуазної державної машини.

Глибоке розуміння живої історії сучасності, безприкладне проникнення в сутність подій, які саме відбувались, Маркс виявив ще в своїх статтях у «Новій Рейнській газеті» і особливо в таких працях, як «Класова боротьба у Франції з 1848 до 1850 р.» та «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». Висвітлення Марксом перипетій революційної боротьби, характеристики різних класів, партій, діячів, їх зіставлення за різноманітних історичних ситуацій для виявлення спільних рис і загальних закономірностей, його висновки вражають своєю точністю і гостротою.

В «Громадянській війні у Франції», наприклад, К. Маркс з надзвичайною майстерністю відобразив грандіозні зіткнення сил старого буржуазного суспільства з творцями нового світу, показав все-світньо-історичне значення Паризької Комуни для майбутніх пролетарських битв.

К. Маркс-історик з неперевершеною точністю відтворив у цій праці хід подій, дав їм скрупульозне і всебічне висвітлення. Його яскраві зарисовки учасників комуни, а також портретні характеристики діячів французької контрреволюції, а, головне, вміння виділити з незчисленної маси фактів найважливіші, історично найбільш цінні, вміння відкидати різні нашарування і виявляти справжні причини і тенденції діяльності різних класів, передбачення Маркса щодо наступного розвитку подій і накреслення завдань революційного класу на майбутнє і понині є неперевершеним зразком історичного дослідження. Більш глибокий історико-теоретичний аналіз Паризької Комуни важко навіть уявити.

Карл Маркс заклав також основи наукового дослідження визвольного руху непролетарських класів у буржуазну епоху. Питання про революційні можливості селянства як союзника робітничого класу він висвітлив не лише в загальнотеоретичному, але й в історичному аспекті виходячи з досвіду боротьби селянських мас у минулому і їх участі в сучасному йому революційному русі. Зокрема, ідеєю союзу робітничого класу з селянством пронизаний весь аналіз аграрної політики Паризької Комуни.

Розроблена Марксом методологія дослідження і пізнання історичного процесу, дані ним зразки її конкретного застосування поставили історичну науку на справді матеріальну основу, забезпечили можливість дальшого її розвитку і посилення впливу на формування передової суспільної свідомості.

Глибоким проникненням у сутність історичного процесу було також звернення Маркса до проблем історії Росії і України. Допитлива думка генія сягала всюди, де займалися вогнища класових боїв, де розгорталася визвольна боротьба проти соціального гніту й експлуатації.

К. Маркс приділяв особливу увагу Росії, куди під кінець XIX ст. поступово переміщувався центр революційного руху.

Версія про негативне ставлення основоположників марксизму-ленізму до Росії, поширювана Каутським і Бернштейном, а нині сучасними ревізіоністами та буржуазними ідеологами, спростовується незліченими фактами. До останнього дня свого життя К. Маркс уважно стежив за розвитком подій в Росії. «...Я не знаю нікого, хто б так добре, як він

знав Росію, її внутрішнє і зовнішнє становище...»,⁴ — відзначав Ф. Енгельс. А В. І. Ленін писав, що К. Маркс і Ф. Енгельс «обидва знали російську мову і читали російські книги, дуже цікавилися Росією, з співчуттям стежили за російським революційним рухом і підтримували стосунки з російськими революціонерами»⁵.

К. Маркс часто зустрічався з їх представниками, підтримував тісні контакти з багатьма прогресивними громадськими діячами і вченими. Серед його кореспондентів і відвідувачів були П. В. Анненков, М. Ф. Данієльсон, О. О. Серно-Соловйович, М. І. Утін, Г. О. Лопатін, П. Л. Лавров, В. І. Засулич, Г. В. Плеханов та багато інших відомих політичних діячів.

Маркс листувався також з багатьма революційними організаціями країни, був представником Російської секції в Генеральній Раді І Інтернаціоналу, його секретарем-кореспондентом для Росії, всемірно сприяв поширенню в ній ідей наукового комунізму.

Тільки в оригіналах Маркс перечитав величезну кількість літератури з питань соціального, політичного й економічного розвитку нашої країни. Він зібрав багатющий матеріал про економічне становище Росії, цінні рукописи, перші публікації архівних документів і багатомісних статистичних видання. Йому були відомі і нелегальні закордонні видання російських революційних груп. К. Маркс знав і вивчав дві Росії: дворянську, буржуазну, реакційну і Росію селянську, робітничу, революційну.

Російський царизм, який не тільки придушував революційний рух у власній країні, а й виступав як жандарм на європейській та світовій арені, Маркс розглядав як силу, що підлягає знищенню. Цій силі він дав багато влучних, нищівних характеристик. Разом з тим великий вождь пролетаріату з любов'ю і вірою ставився до трудящих мас Росії, підкреслював їх революційний дух, підтримував їх боротьбу за волю і краще життя. Тільки робітники і селяни Росії, вважав Маркс, здатні повалити царизм — оплот європейської реакції, знищити феодально-капіталістичні порядки і привести країну до соціалізму.

Після придушення Паризької Комуни, коли у Франції до влади прийшла реакція, в Німеччині переміг жорстокий режим Бісмарка, а в англійському робітничому русі взяли гору опортуністи, Маркс разом з Енгельсом передбачили, що саме Росія має відіграти вирішальну роль у майбутніх класових битвах пролетаріату. Глибоке знання внутрішнього становища країни привело К. Маркса до висновку про неминучість в ній народної революції.

Маркс завжди допомагав російським революціонерам в їх шуканнях справжньої мети та дійових шляхів визвольної боротьби. Поширення творів К. Маркса і Ф. Енгельса, які в другій половині ХІХ ст. все частіше проникають в Росію, будило революційну громадсько-політичну думку, спрямовувало її по вірному шляху, привертало її до марксизму. В творах Маркса і Енгельса, в досвіді боротьби західноєвропейського пролетаріату, так глибоко узагальненому основоположниками наукового комунізму, російські революціонери знаходили відповідь на злободенні для них питання.

Передова громадськість країни з захопленням зустріла ідеї Маркса ще в 60—70-х роках минулого століття. Із створенням групи Г. В. Плеханова «Визволення праці» марксизм став самостійним напрямом революційної і громадської думки в Росії. Згодом кількість марксист-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36, стор. 421—422.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 12.

ських організацій зростає, вони дедалі зміцнюються. Активно поширюється вчення Маркса, йде творчий розвиток його ідей і практичне здійснення його накреслень. Таким чином, з ім'ям вождя, зі створеною ним теорією пов'язані перші сторінки і весь шлях революційного руху за повалення царизму і побудову соціалізму в нашій країні. Історія повністю підтвердила передбачення Маркса про неминучість революції в Росії.

Глибокий інтерес проявляв К. Маркс і до України. Ця проблема чекає ще на своїх дослідників. Але чимало в цій галузі уже зроблено і передусім завдяки таким вченим, як П. М. Шморгун, М. Н. Лещенко, В. Г. Сарбей та ін. Маркс цікавився героїчним минулим України, вивчав і конспектував праці М. І. Костомарова, політичні памфлети М. П. Драгоманова, нелегальні видання української революційної еміграції. З книг Костомарова «Бунт Стеньки Разіна», «Гетьманство Виговського» він довідався про соціально-економічні й політичні передумови антифеодальних повстань, зародження козацтва і його соціальне розшарування. Звертаючись до історії народних рухів на Україні, вивчаючи визвольну війну 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького, у своїх зауваженнях щодо історичного значення Запорізької Січі,— всюди Маркс підкреслює першорядну роль трудящих мас в антифеодальній боротьбі, наголошує на класових моментах у їх виступах проти панського і царського поневолення. В селянських рухах України ХІХ ст. він вбачав могутній резерв пролетарської революції. Відомо, що К. Маркс знав з різних матеріалів про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і Т. Г. Шевченка.

На Україні перші звістки про твори основоположника наукового комунізму, його революційну діяльність з'явилися в 40—50 рр. минулого століття. В 1848 р. на сторінках демократичної львівської «Газети народової» без зазначення прізвища автора було передруковано статтю Маркса з «Нової Рейнської газети» про повстання паризького пролетаріату в червні 1848 р. В 70-ті роки популярною стала на Україні його праця «До критики політичної економії».

Прогресивна українська інтелігенція знала перекладений на російську мову «Капітал» та інші праці Маркса. Відомо, що серед учасників Паризької Комуні були й українці — Г. Пустовойтова, О. Мельницький, О. Бутовська. Деякі з цих діячів, повернувшись на Україну, поширювали ідеї Маркса, знайомили з ними передові кола інтелігенції. Три брати Жебуньови, наприклад, привезли на Україну з Швейцарії марксистську літературу. Відомості про марксизм йшли й через українське студентство, яке здобувало освіту за рубежом.

Видатним популяризатором і поширювачем марксистських ідей на Україні був особисто знайомий з Марксом доцент Київського університету М. І. Зібер.

Вчення і революційна діяльність вождя справили благотворний вплив на відомого українського мислителя, революціонера-демократа С. А. Подолинського, також особисто знайомого з Марксом⁶. Під впливом марксизму Подолинський пише свої праці «Ремесла і фабрики на Україні», «Праця людини і її ставлення до розподілу енергії». Хоч учений і не сприйняв марксистської теорії соціалістичної революції, він все ж дав глибокий аналіз буржуазного суспільства, висвітлив об'єктивний і закономірний характер утвердження капіталізму, розшарування селянства і зародження пролетаріату на Україні.

Магістр Харківського університету І. Г. Кауфман, народники І. Ф. Фесенко, С. П. Ковалик також популяризували і поширювали марк-

⁶ П. М. Шморгун. Карл Маркс і Україна, К., 1968, стор. 33.

систські ідеї на Україні. Проникненню марксизму на західноукраїнські землі активно сприяв член Генеральної Ради І Інтернаціоналу в 1865—1871 рр. львів'янин Антон Жабіцький.

Вивчаючи і поширюючи твори К. Маркса, представники передової громадської думки набували досвіду політичної боротьби. «Вивчайте, студіюйте ось цю дивовижну працю. Я прочитав її кілька разів і все ще знаходжу в ній щось нове, яке я раніше не так розумів. Яка чудова логіка! Яка колосальна ерудиція! Досі не було подібного генія!»,⁷— говорив своїм друзям про «Капітал» особисто знайомий з Марксом народник І. Ф. Фесенко.

Відомо, що одним з перших пропагандистів і перекладачів творів Маркса на Україні був І. Я. Франко. В 1878 р. він видав брошуру «Катехізис економічного соціалізму», в якій виклав основні положення «Маніфесту Комуністичної партії» і «Капіталу». Письменник прагнув опублікувати зроблений ним переклад 24 розділу І тома «Капіталу» проте через переслідування властей не зміг здійснити свій намір. З допомогою «Українсько-руської видавничої спілки», організованої у Львові, Франкові та його друзям вдалося випустити ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Вплив марксистських ідей відчувається і в творчості М. Павлика, П. Грабовського, Л. Українки, М. Коцюбинського та інших революційних письменників і громадських діячів. Поширюючи марксизм, вони готували ідейний ґрунт для утвердження вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, проникнення його в пролетарські і селянські маси, озброєння їх теорією соціалістичної революції.

В останній чверті ХІХ ст. твори Маркса почали вивчати в робітничих гуртках Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Луганська та інших міст. Активними пропагандистами марксизму на Україні були в той час Ю. Д. Мельников, А. В. Луначарський, І. В. Бабушкін, В. А. Шелгунов, О. М. Цюрупа, О. Г. Шліхтер, Г. І. Петровський та інші революційні соціал-демократи.

Гігантська дослідницька робота Маркса по з'ясуванню корінних питань економічного і соціально-політичного розвитку Росії і України, його наукові висновки допомагали революційній соціал-демократії вірно визначити своє місце у робітничому русі, відстоювати від ворожих нападок програмні й тактичні положення своєї діяльності.

1883 р. Маркса не стало. В зв'язку з цим Ф. Енгельс відзначав, що «людство стало нижче на одну голову, і до того ж найвидатнішу з усіх, які воно мало в наш час»⁸. В листі до В. Лібкнехта він давав ширшу характеристику К. Марксу: «Йому ми зобов'язані всім тим, чим ми стали; і всім, чого тепер досяг сучасний рух, він зобов'язаний його теоретичній і практичній діяльності; без нього ми і досі блукали б ще в пільмі»⁹.

Потрібен був геній великого Леніна, щоб на новому історичному етапі з новою силою зазвучало вчення К. Маркса. В. І. Ленін розвинув марксистську теорію соціалістичної революції, збагатив марксизм новими положеннями. Під ленінським керівництвом, під проводом партії більшовиків ця теорія була вперше втілена в життя—трудящі Росії здійснили Велику Жовтневу соціалістичну революцію, 50-річчя якої все прогресивне людство шойно так урочисто відзначило, створили першу в світі державу робітників і селян. Комунізм із привиду перетворився в живу дійсність. Виросли десятки робітничих і комуністичних партій, соціалізм перетворився в світову систему.

⁷ Л. Дейч. За полвека, М.—Л., 1926, стор. 50—51.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 35, К., 1967, стор. 370.

⁹ Там же, стор. 368.

Ідеї Маркса стали дороговказом для всіх комуністів, усіх прогресивних людей світу. З марксизмом-ленінізмом пов'язані перспективи світового суспільного розвитку, майбутнє людства.

В сучасних умовах особливої ваги набуває розробка наукових основ стратегії і тактики комунізму, а також питання про теоретичні корені різних ухилів від генеральної лінії світового комуністичного руху, бо в світі йде справді грізна війна ідеологій. З'явилось чимало горе-теоретиків, які перекидують марксистсько-ленінське вчення, зраджують принципам діалектичного й історичного матеріалізму, відроджують різні дрібнобуржуазні, антимарксистські «теоретичні» концепції, проти яких вели непримиренну боротьбу творці наукового комунізму.

Боротьба марксизму-ленінізму проти ухильників від його революційної суті ведеться на два фронти, бо історія знає два основні невірні односторонні трактування марксизму. Одні діячі і політичні групи трактують марксизм в дусі теорії стихійності, «економічного» матеріалізму, принижуючи значення класової боротьби, активну роль мас, партій і їх лідерів в історичному розвитку.

Інші трактують марксизм в дусі ідеалістичної «теорії насильства», перебільшуючи роль вольового фактору, роль політичних лозунгів, ігноруючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку, економічні умови життя суспільства і боротьбу мас.

Різного роду ревізіоністи справа проповідують теорію автоматичної дії законів матеріального виробництва. Ревізіоністи «зліва», прихильники авантюристичної політики, як правило, відкидають вирішальне значення матеріальних умов у житті суспільства, не зважають на аналіз економічних процесів, що лежать в основі взаємовідносин і боротьби класів.

Дрібнобуржуазні течії анархізму й інші різновидності псевдореволюційного авантюризму протиставляють матеріалізму Маркса суб'єктивізм і волютаризм. Прихильники цієї «теорії» абсолютизують значення всіляких збройних переворотів, перебільшують роль окремих осіб у революційному процесі. Нині під впливом псевдореволюційного авантюризму цілком і повністю опинилися пекінські керівники.

Маоцзедунізм пішов шляхом дрібнобуржуазних і буржуазних теоретиків, відкинув основні принципи діалектичного матеріалізму, підмінивши їх волютаризмом і суб'єктивізмом. Ще понад дві тисячі літ тому китайський філософ Мо-Цзін, нині в Китаї особливо шанований, твердив: те, що вважає правдою владика і ми повинні вважати правдою, те, що вважає брехнею владика, і ми повинні вважати брехнею. Мабуть, більш вдало висловитися з приводу нинішнього стану справ у Китаї важко.

Останніми роками ідеологи антикомунізму надзвичайно активізували свою діяльність. Після другої світової війни на Заході почала швидко розвиватися буржуазна «наука» про комунізм, про соціалістичні країни, їх політику, міжнародний комуністичний рух. У Західній Європі цю «науку» звичайно називають «совєтологією», в США — частіше «кремлінологією». А по суті це антикомунізм — ідеологія, що виражає інтереси монополістичного капіталу в його боротьбі проти соціалізму, проти міжнародного робітничого і комуністичного руху, проти сил демократії і прогресу.

Особливістю сучасної боротьби проти комуністичної ідеології є те, що, будучи неспроможною дати вичерпну відповідь на корінні питання, поставлені історією, будучи нездатною висунути позитивний конструктивний соціальний ідеал, який міг би захопити маси, реакційна монополістична буржуазія своє головне завдання вбачає в дезінформуванні широких мас трудящих капіталістичних країн щодо тих визначних со-

ціальних змін, що сталися в країнах соціалізму, в замовчуванні величезних досягнень соціалістичного народного господарства та культурного будівництва. Ідеологи антикомунізму фальсифікують усі галузі марксистсько-ленінського вчення — філософію і соціологію, політекономію і право, історію, етику і естетику. Сьогодні антикомуністи намагаються перенести фронт ідеологічної боротьби із світу капіталізму в соціалістичні країни.

Знайомство з антикомуністичною літературою переконує нас у тому, що вороги прогресу людства вважають за краще критикувати не марксизм як такий, а, власне, ту карикатуру на марксизм, що її вороги самі і створюють шляхом витонченої фальсифікації марксистсько-ленінської теорії, водночас по-шарлатанськи тлумачачи об'єктивні труднощі становлення нового суспільного ладу та ще невирішені проблеми теорії і практики соціалістичного будівництва.

У післявоєнні роки ідеологічним центром міжнародного антикомунізму стали США. Якщо порівняно недавно основним змістом американської антикомуністичної пропаганди була звичайна лайка на адресу комуністів, марксизму-ленінізму, то вже на початку п'ятдесятих років зростання сил соціалізму змусило буржуазних ідеологів змінити свою тактику боротьби з комуністичною ідеологією. У 1953 р. тодішній президент США Д. Ейзенхауер на одній з прес-конференцій заявив: «Я найнепримиренніший ворог комуністичної теорії у світі, але я переконаний... нам слід зрозуміти комунізм, ми повинні вивчати, в чому його приваблююча сила. Зовсім марно просто кричати про свою ворожість до комунізму»¹⁰.

Боротьба в США проти комунізму, дедалі посилюючись стала державною політикою. На початку 60-х років американський професор Лукач констатував, що антикомунізм у США став «офіційною американською ідеологією»¹¹. Нині Сполученим Штатам належить першість як у галузі підготовки кадрів для психологічної антикомуністичної війни, так і в розробці основ антикомунізму. З цією метою в країні розгорнуто широку мережу «наукових» установ.

Але марні всі спроби апологетів монополістичного капіталу витравити із свідомості народних мас комуністичні ідеї. Скільки вже було пророків «неминучості» загибелі чи краху марксизму-ленінізму!.. А він живе і чим далі більше захоплює уми нових і нових мільйонів, прокладає шлях у світле майбутнє людства. Немає з нами К. Маркса і Ф. Енгельса, немає В. І. Леніна, але їхнє вчення живе. Воно втілюється у ділах комуністичних партій світу, в могутності нашої Вітчизни, в розвитку міжнародного революційного руху, в національно-визвольній боротьбі.

«Вже протягом більш як ста років історичний розвиток іде по шляху, передбаченому марксистською теорією. З кожним поворотом історії марксизм здобував все нові й нові перемоги.

Правда життя на боці марксизму, він і далі здобуватиме перемоги, наближаючи час повного торжества комунізму на нашій планеті»¹².

¹⁰ «U S News and World Report», 26 червня 1953 р., стор. 37.

¹¹ J. A. Lukacs. A History of the Cold War, Garden City, 1961, стор. 106.

¹² Основоположник наукового комунізму.— «Радянська Україна», 7 квітня 1968 р.

П. Н. ХРАКОВСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ К. МАРКСА В УРСР

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка докорінно змінила соціально-економічні, політичні та ідеологічні відносини в житті нашої країни, почався новий етап у розвитку та оволодінні ідейною спадщиною К. Маркса на Україні. Під керівництвом Комуністичної партії розгорнулася широка діяльність по поширенню та реалізації марксистських ідей. Трудящі Радянської України прагнули по-ленінському опановувати теоретичну спадщину К. Маркса. В. Затонський у 1927 р. писав, що саме «Ленін підкреслював, що навчитися марксизму з книжок неможливо, коли студювання не підсилено і не обґрунтовано практичною роботою і боротьбою разом з пролетаріатом за перетворення життя»¹.

Пропаганді, захисту й розвитку марксистської теорії на Україні приділяли увагу досвідчені революціонери, видатні діячі Комуністичної партії — М. О. Скрипник, В. П. Затонський, С. В. Косіор, Е. І. Квірінг, О. Г. Шліхтер та ін. Їх багатогранна діяльність досить докладно висвітлена в літературі.

Пропаганда ідей марксизму на Україні в перші роки Радянської влади здійснювалась шляхом видання праць основоположників наукового комунізму, зокрема творів К. Маркса. Значна частина з них уперше друкувалась українською мовою. 1921 р. на Україні вийшла «Громадянська війна у Франції» К. Маркса; 1922 р. — його «Промова про свободу торгівлі», 1923 р. — «Капітал», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» і «До критики політичної економії»; 1924 р. — «Наймана праця і капітал»...², і т. п. Не ставлячи тут завдання проаналізувати стан та науковий рівень публікацій на Україні в перші роки Радянської влади творів К. Маркса, слід відзначити, що самий факт їх видання українською мовою мав важливе значення для пропаганди ідей марксизму в республіці.

Поява «Архива Маркса и Энгельса», вихід у 1928 р. першого тома Творів К. Маркса і Ф. Енгельса відразу опинилися в центрі уваги українських радянських істориків, філософів, економістів і соціологів, які у своїх коментарях і рецензіях зазначили, що це є «величезна подія не тільки в історії російського марксизму, але й в історії марксизму світового»³. З появою зібрання Творів і «Архива Маркса и Энгельса» створювалась об'єктивна основа для широкої пропаганди та наукового дослідження процесу становлення і розвитку теоретичних поглядів Маркса і Енгельса та більш глибокого вивчення їх практичної діяльності.

¹ В. Затонський. Чергове завдання. — «Червоний шлях», 1927, № 1, стор. VII.

² Й. А. Багмут і П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні (Бібліографічний покажчик), Харків, 1962, стор. 34.

³ Г. Глезерман. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. I, — «Большовик Украины», 1928, № 11, стор. 93.

Але ще раніше, відразу ж після перемоги Жовтневої соціалістичної революції, на Україні з'явилися праці, які висвітлювали та популяризували вчення марксизму, життя та діяльність його основоположників. Так, 1923 р. у Харкові вийшла розрахована на масового читача книжка А. Річицького «К. Маркс, його життя, діяльність і наука» про молоді роки К. Маркса, процес вироблення ним нового світогляду, участь його в революційних подіях у Європі 1848—1849 рр., діяльність в І Інтернаціоналі та ін. Порušуючи теоретичні питання, автор робить спробу показати К. Маркса всебічно: як людину (розділ «Маркс в особистому житті»), науковця (розділ «Маркс і наука»), як громадянина (розділ «Громадянин світу»). Один з рецензентів (що не підписався) цієї праці відзначив, що «сам факт видання популярної брошури про К. Маркса слід вітати, тим паче, що автор цілком управився з темою», «брошура цілком вчасна і потрібна, виконана загалом добре»⁴. Зрозуміло, що брошура на цю тему була не одною, з'явилася ціла серія популярних книжок, присвячених життю й діяльності К. Маркса⁵, сути його соціалістичного, економічного та філософського вчення⁶. Чільне місце посідали публікації статей або добірок з праць В. І. Леніна, які містять загальну характеристику вчення К. Маркса та висвітлюють окремі сторони його життя та діяльності⁷.

Активну діяльність у пропаганді й поширенні марксистських ідей проводили перші радянські українські науковці-суспільствознавці П. Демчук, Я. Блудов, Т. Степовий та ін., яким шлях до теоретичних досліджень у галузі марксизму відкрила перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Деякі з цих перших фахівців марксистської філософії на Радянській Україні — В. Асмус, Г. Глезерман, Я. Блудов та ін. і зараз є відомими вченими Радянського Союзу в галузі марксистської філософії.

Незважаючи на певні помилки, свій вклад у справу популяризації та розвитку марксистської філософії внесли і представники старої інтелігенції, на яких позначився могутній вплив Великого Жовтня. З перемогою соціалістичної революції деякі з них стали на шлях служіння Радянській владі і повністю віддалися науковій діяльності та пропаганді ідей марксизму. До них належали С. Семковський (згодом дійсний член АН УРСР), О. Сухов та ін.

Для підготовки висококваліфікованих кадрів у галузі теорії марксизму, об'єднання марксистських сил у боротьбі проти ворожої ідеології, а також для підвищення кваліфікації викладачів вищих учбових закладів Харкова був утворений міжвузівський марксистський семінар. Восени 1921 р. на його базі виникла науково-дослідна кафедра марксизму і марксознавства. Вона провела велику роботу по об'єднанню

⁴ «Червоний шлях», 1923, № 9, стор. 237.

⁵ А. Луначарський. Карл Маркс. Переклад з рос. мови, К., 1920; О. Панченко. Карл Маркс, Великий друг і учитель трудящих. «Червоний шлях», 1924; А. Річицький. Великий учитель робітників Карл Маркс (його життя і праця). «Червоний шлях», 1924; М. Бер. Карл Маркс, його життя й наука. Перекл. Мих. Семененка, Харків, 1925, та ін.

⁶ М. Кривницький. Що і як вивчає політична економія, Харків, 1924; О. Сухов. Хто з чого живе, Харків, 1925; Л. Паперний. Азбука марксизму. Філософія, політична економія, науковий соціалізм. Переклад за редакцією М. Барана, Харків, 1926; В. Адоратський. Науковий комунізм Карла Маркса, ч. 1. Переклад з рос. Анд. Річицького, Харків, 1924; В. Вольфсон. Елементарний курс політичної економії. Переклад з рос. Вас. Вражливого, Харків, 1925 та ін.

⁷ В. Ленін. Карл Маркс. Біографічний нарис. Переклад Б. Ткаченка, Харків, 1924; В. Ленін. Карл Маркс і основи марксизму. Переклад М. Петренка, Харків, 1923; В. Ленін. Основи марксизму (з короткою біографією К. Маркса). Переклад з рос. видання за ред. Я. Білика, Харків, 1923 та ін.

наукових марксистських кадрів на Україні та підготовці молодих учених у галузі суспільних наук. Пізніше науково-дослідна кафедра була реорганізована в Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛІ). Інститут складався з трьох відділів: економічного, історичного та філософсько-соціологічного, які об'єднували навколо себе десять кафедр. Крім того, при ньому існували наукові товариства економістів-марксистів, істориків-марксистів, війовничих матеріалістів-діалектиків і т. п. Згодом, відповідно до постанови ЦК КП(б)У, Український інститут марксизму-ленінізму було реорганізовано у Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН).

Поруч з цими установами на Україні існували й інші заклади, що готували пропагандистські, викладацькі і наукові кадри. З квітня 1922 р. на базі Вищої партійної школи був утворений Комуністичний університет ім. Артема, один з головних центрів підготовки марксистсько-ленінських кадрів на Україні. У складі відділів суспільних наук Академії УРСР з 1925 р. працював семінар соціальної філософії, а з 1926 р. діяла науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму, яку в 1934 р. реорганізовано в Комісію філософії АН УРСР⁸. Відповідно до завдань, що ставила перед собою кафедра, її робота розгорталася в трьох основних напрямках: 1) науково-дослідна робота, 2) навчальна робота з аспірантами, підготовка молодих сил і 3) пропаганда марксизму⁹.

Комуністичний університет, Український інститут марксизму-ленінізму об'єднували марксистські сили України навколо своїх секцій, комісій, наукових видань і спрямовували всю науково-дослідну і пропагандистську роботу на Україні.

Проявом цієї діяльності і яскравим свідченням зацікавленості в оволодінні ідейною спадщиною К. Маркса з боку партійного і радянського активу, студентської молоді, передової громадськості України є робота семінарів марксизму-ленінізму, що розгорнулася в 20-х роках у багатьох містах Радянської України. Такі семінари були організовані в Дніпропетровську, Одесі, Полтаві, Луганську, Києві, Харкові. Ця форма навчання по суті виходила за межі лише освіти і включала в себе елементи дослідної і наукової роботи. Прикладом цього може бути філософсько-правовий гурток при Київському інституті народного господарства, яким керував професор В. І. Бошко. Журнал «Прапор марксизму» писав, що в цьому гуртку під «...кутом діалектичного розуміння проблеми права та держави проробляється величезний матеріал, щодо філософсько-правничих поглядів Маркса, Енгельса, Леніна...»¹⁰.

У 20-ті роки велику увагу популяризації, вивченню та захисту марксизму приділяють теоретичні журнали «Більшовик України», «Прапор марксизму», «Летопись революции». Так, М. О. Скрипник у зверненні до секретарів осередків КП(б)У відзначав, що «Більшовик України», двотижневий журнал, орган ЦК КП(б)У, будучи теоретичним політико-економічним журналом, є найбільшим на Україні журналом марксистсько-ленінської теорії і практики»¹¹. Що ж до журналу «Прапор марксизму» — органу Українського інституту марксизму-ленінізму, — то, як справедливо вказував Дм. Бованенко, його «потрібно

⁸ Історія Академії наук УРСР, кн. I, К., 1967, стор. 294.

⁹ Р. Левік. Про роботу Київської марксистсько-ленінської кафедри. Із стенограми II Всесоюзної конференції науково-дослідних установ у Москві. — «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 224.

¹⁰ У філософсько-правничому гуртку Київського інституту народного господарства. — «Прапор марксизму», 1928, № 4, стор. 225.

¹¹ «Заочний Комуністичний університет», 1928, № 2, стор. 87.

поставити на одне з перших місць поміж марксистськими теоретичними журналами, що виходять на терені Радянського Союзу»¹².

Пропаганда марксистського вчення активно провадилась на сторінках партійних видань, зокрема журналів Київської, Одеської, Харківської, Полтавської, Катеринославської та інших губернських партійних організацій. Так, наприклад, стаття Громашевського «К 75-летию Коммунистического Интернационала» була вміщена в органі Одеського губкому партії — журналі «Комуніст» у 1923 р., № 25. Журнал «Известия Полтавского губкома» 1923 р., № 12—13 вмістив статтю А. Хейфеца «Памяти великого борца (К 40-летию со дня смерти и 105-летию со дня рождения К. Маркса)» та ін.

Справою популяризації марксистського вчення, дослідженнями ідейної спадщини Маркса займалися такі суспільно-політичні, літературні та науково-популярні журнали, як «Червоний шлях», «Безвірник», «Гарт», «Плуг», а також загальноосвітні — «Знання», «Глобус», «Знание». Наприклад, журнал «Знание» в № 17—18 за 1929 р. надрукував статтю В. Смушкова «Карл Маркс», а «Глобус» — у № 6 за 1923 р. статтю Юдицького «Ленін і Маркс» та ін.

На сторінках журналу «Хозяйство Украины» друкувалися здебільшого статті про конкретне застосування вчення Маркса до потреб соціалістичного будівництва: «Понятие капитала в народном хозяйстве», «Необходимое и прибавочное время», «Кредит и конъюнктура»¹³.

Певне уявлення про масштаби вивчення ідейної спадщини Маркса дають уперше складені на Україні бібліографічні покажчики публікацій про економічне вчення Маркса. Так, бібліографічний покажчик «Економічне вчення Карла Маркса в літературі українською мовою за 1917—1927 рр.», складений І. Я. Луценком, дає перелік і коротку анотацію книжкової літератури, виданої на Україні за цей період. З 152 різноманітних назв — 84 були перекладами з російської та інших мов. Даючи огляд літератури з політичної економії, його автор відзначив: «В українській літературі не зачіпалось питань теоретичної економії, щоб разом не згадати про Маркса, і навпаки — не говорилося майже про Маркса, не викладаючи його економічного вчення»¹⁴.

Спираючись на праці К. Маркса і Ф. Енгельса, що увійшли до I тома вибраних творів, українські філософи намагались простежити процес розвитку поглядів в основоположників марксизму.

Одним з перших філософів Радянської України, хто звертається до цієї проблеми в 20-ті роки, був В. Юринець. В своїй статті «Німецька ідеологія» Маркса і Енгельса в зв'язку з деякими питаннями діалектичного й історичного матеріалізму він порушує питання про необхідність детального дослідження еволюції та формування поглядів Маркса і Енгельса, «...коли вони поволі, але невпинно і рішуче доходили до марксизму...»¹⁵. В Юринець цілком справедливо підкреслював, що історик філософії значно поглибить свої знання про Маркса на підставі нових біографічних даних, які з'ясовуються в ході подібного роду досліджень. Значення з'ясування таких біографічних даних полягає в тому, що Маркс був не тільки теоретиком, який розкрив механізм

¹² Д. м. Бованенко. Науковий центр марксистської думки на Україні. — «Червоний шлях», 1929, № 5—6, стор. 185.

¹³ «Хозяйство Украины», 1927, № 7, 8, 9; 1928, № 7.

¹⁴ «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 245.

¹⁵ В. Юринець. «Німецька ідеологія» Маркса і Енгельса в зв'язку з деякими питаннями діалектичного і історичного матеріалізму. — «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 9.

і тенденцію розвитку капіталізму, але й практиком, вождем революційної боротьби робітничого класу.

На це наголошує і П. Демчук. Він пише, що вперше опублікована російською мовою в той час праця Маркса «До критики гегелівської філософії права», яка тривалий час лежала в архіві німецької соціал-демократії, «кидає нове проміння на цілий період в житті і творчості Маркса»¹⁶. Демчук пояснює, що автобіографічні дані, що їх Маркс наводить у передмові до «Критики політичної економії», доповнюються цікавим фактичним матеріалом, який дає можливість уточнити цілий період в діяльності Маркса, як творця нового світогляду.

До філософів, що уважно досліджували ідейну спадщину Маркса з метою детального з'ясування еволюції його поглядів, належить О. Загорулько. В 1929 р. він написав працю «Про філософську еволюцію Карла Маркса», де зокрема висловлює думку, що «дослідити генезу та зміст марксового діалектичного матеріалізму є центральне завдання в марксознавстві»¹⁷.

Але, звичайно, крім історико-філософського наукового інтересу «Архива» та Творів Маркса і Енгельса, ці праці насамперед мали велике практичне значення. Характерним було прагнення дослідників ідейної спадщини Маркса якомога повніше висвітлити й використати методологічну роль марксистської філософії, її діалектичного методу; пов'язати дослідження в галузі марксистської теорії з практикою соціалістичного будівництва і завданнями конкретних наук.

Насамперед робиться спроба відтворити марксистську філософію у вигляді загальної системи. Це знайшло свій прояв у створенні В. Бойком першого українського підручника з марксистської філософії. Формулюючи основні завдання цього підручника, його автор писав: «Конспект в цілому ставить своїм завданням... дати виклад марксистської теорії в певній системі, що охоплювала б і внутрішню логічну будову марксизму»¹⁸. Не менше значення мала складена ще раніше С. Семковським, вперше в європейській літературі, «Марксистська хрестоматія». Хрестоматія охоплює цілий цикл питань з теорії марксизму. Згруповані уривки з творів Маркса, Енгельса, Леніна та інших авторів систематично розгортають, як писав автор, суть марксистської теорії, «на підставі властивої їй внутрішньої логіки таким чином, щоб теорія ця з повільним ступневим переходом од простого до складного в той самий час виступала перед читачем не в популярно-вульгаризованому вигляді, а в усій красі й багатстві свого справжнього змісту»¹⁹.

«Марксистська хрестоматія» С. Семковського витримала кілька видань. Українською мовою вона вийшла 1924 р. Він також склав марксистську хрестоматію для юнацтва. Оцінюючи значення цих хрестоматій, газети того часу відзначали, що «хрестоматії С. Семковського по заслугі мають репутацію найкращих посібників»²⁰.

Українськими філософами досліджуються і розробляються також окремі категорії марксистської філософії. Так, на базі аналізу засвоєння і переробки Марксом ідеалістичної діалектики Гегеля, Я. Блудовим досліджуються категорії явища і сутності, О. Васильєвою — категорія міри. На матеріалах фізики С. Семковським досліджуються категорії

¹⁶ П. Демчук. К. Маркс, Критика філософії права Гегеля. — «Прапор марксизму», 1928, № 2, стор. 245.

¹⁷ О. Загорулько. Про філософську еволюцію Карла Маркса, Харків — Київ, 1930, стор. 5.

¹⁸ В. Бойко. Діалектичний матеріалізм. Частина I. Філософія марксизму. Курс конспективний, Харків, 1928, стор. 3.

¹⁹ С. Семковський. Марксистська хрестоматія, том перший, книга перша, Харків, 1924, стор. VII.

²⁰ «Известия», 5 жовтня 1924 р.

руху, простору, часу, А. Слуцькіним — категорії якості. Проблема причинності вивчається — Т. Степовим, випадковості — П. Демчуком²¹. На матеріалах природничих наук О. Сухов досліджує категорії еволюції і революції²². В такому ж напрямку вивчаються, досліджуються і розвиваються категорії історичного матеріалізму, а також інших складових частин марксизму.

Теоретична розробка ідей К. Маркса проводилася марксистами України в гострій боротьбі проти антимарксистів, проти буржуазних ревізіоністських фальсифікаторів К. Маркса.

Оволодівши основними положеннями наукового світогляду, фахівці різних галузей знання поступово усвідомлювали, що саме на основі творчого марксизму можна досягнути успіхів у галузі своєї дисципліни. Так, літературно-художній та критичний журнал спілки пролетарських письменників «Гарт» зазначав, що «тільки на ґрунті марксизму можна збудувати систему теорії літератури»²³. Досліджувалося ставлення марксизму до наявних мовознавчих та літературознавчих шкіл²⁴.

З метою характеристики прикладного значення ідей марксизму В. Бойко виділив у своєму підручнику спеціальний параграф під назвою «Марксизм і педагогіка». Він підкреслював, що марксистський світогляд «вимагає знати матеріальну базу й матеріальний механізм поведінки людини» і робить висновок, що «весь педагогічний процес найтісніше зв'язаний з марксизмом»²⁵. Робилися спроби глибше з'ясувати співвідношення ідей Маркса з конкретними проблемами психології²⁶ та інших наукових галузей.

Характерно, що вчені застерігали проти спрощеного розуміння зв'язку марксизму з конкретно-науковими питаннями. Так, М. Слабченко, досліджуючи історію робітничого класу і визнаючи методологічну роль марксистської філософії, вказував на необхідність врахування і специфіки саме історичного аналізу неоднакових соціальних умов робітників різних країн тощо²⁷.

Дослідження та поширення ідейної спадщини Маркса на Україні в перші роки Радянської влади привели таким чином, до того, що ряд українських науковців присвятили цим важливим питанням досить різноманітні за проблематикою і характером твори. Це сприяло оволодінню широкими масами трудящих ідейною спадщиною основоположників наукового комунізму.

²¹ Я. Блудов. Категорія явища у Гегеля.— «Прапор марксизму», 1929, № 2, 3; О. Васильєва. Категорія міри в системі Гегеля та в діалектичному матеріалізмі.— «Прапор марксизму», 1928, № 3; С. Семковський. Диалектический материализм и принцип относительности, М.—Л., 1926; А. Слуцькін. Проблема якості в фізиці.— Войовничий матеріаліст. Збірник 1, Харків, 1929; Т. Степовий. Причинність. Там же; П. Демчук. Проблема випадковості.— «Прапор марксизму», 1928, № 1.

²² А. Сухов. Иден революции и эволюции в естествознании, Одесса, 1924.

²³ Б. Якубський. Нові досягнення марксизму в літературознавстві.— «Гарт», 1927, № 4—5, стор. 85.

²⁴ В. Бойко. Формалізм і марксизм.— «Червоний шлях», 1926, № 11—12.

²⁵ В. Бойко. Діалектичний матеріалізм. Частина I, Філософія марксизму, стор. 12.

²⁶ З. Чучмарев. Марксизм, психофизиология, условные рефлексы. Харьков, 1928.

²⁷ М. Слабченко. До методології історії робітничого класу.— «Червоний шлях», 1927, № 5.

С. М. ЗЛУПКО

ВПЛИВ МАРКСИЗМУ НА ПОШИРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ІДЕЙ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Загострення соціально-економічних і класових антагонізмів, активізація революційно-визвольного руху і поширення соціалістичних ідей значно прискорили розвиток суспільних, зокрема історичних поглядів на західноукраїнських землях, що в другій половині XIX ст. входили до складу Австрійської монархії. Незважаючи на тяжкий соціальний, політичний і національний гніт, прогресивна галицька інтелігенція в особі таких найвидатніших її представників, як І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький і В. Навроцький внесла великий вклад у розвиток історичної науки на Україні. Важливу роль у розвитку прогресивної історіографії відіграли праці К. Маркса, які були добре відомі в Західній Україні.

На жаль, не опубліковано жодного монографічного дослідження про розвиток історіографії на західноукраїнських землях, зокрема про вплив ідей марксизму на зародження, формування, становлення і розвиток революційно-демократичних історичних поглядів на західноукраїнських землях. Щоправда, останніми роками дослідницька діяльність у цій галузі помітно пожвавилася, що видно на факті публікації ряду праць про історичні погляди І. Франка¹. Досі поза увагою дослідників залишилися не тільки окремі видатні представники прогресивних історичних поглядів (В. Навроцький, О. Терлецький та ін.), але й цілі течії в історіографії (соціал-демократична, буржуазно-ліберальна).

Ідеї марксизму стали відомі на західноукраїнських землях з 1848 р. Перша стаття К. Маркса про революційні події у Франції була передрукована у Львові з «Нової Рейнської газети»².

Особливо активно почали проникати в Галичину ідеї марксизму на рубежі 60—70-х років — як результат діяльності І Інтернаціоналу та Паризької Комуні. Так, у західноукраїнській ремісничій газеті «Рукодільник» (виходила в 1869—1872 рр.) викладено коротко зміст окремих документів Міжнародного Товариства робітників, розповідається про

¹ І. Гуржі й. Іван Франко як історик.—«Комуніст України», 1966, № 8; Іван Франко як історик, К., 1956; Л. А. Коваленко. Историография Украины. «Очерки истории исторической науки в СССР», М., 1960, т. II; його ж. Демократическое течение в историографии Украины XIX в., К., 1964, (Автореферат докторской диссертации); М. Ц. Вайнберг, І. Я. Франко про становлення трудящих Галичини під гнітом папської Польщі та Австрійської монархії. Нариси з історії економічної думки на Україні, К., 1956; А. В. Санцевич. Іван Франко про реакційну роль католицизму в історії слов'янства. І. Я. Франко як історик; Ф. П. Шевченко. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі. Там же; С. М. Шевченко. І. Я. Франко про значення фактів в історичному дослідженні.—«Український історичний журнал», 1966, № 8; В. Є. Спицький. До питання про історичні погляди І. Я. Франка. «Наукові записки» КДУ, т. XV, вип. VIII, К., 1956; В. Я. Калениченко. Погляди І. Франка на роль народних мас і особи в історії. Там же; Я. П. Товстуха. Іван Франко о положенні и революционном движении крестьянства Галичины в пореформенный период, Львов, 1962. (Автореферат кандидатської дисертації) та ін.

² М. Воляннюк, В. Маланчук. Поширення марксизму-ленінізму на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 7.

діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса, про боротьбу паризьких комунарів. У 1867 р. вийшов у світ перший том «Капіталу» К. Маркса. 1868 р. у Відні виникло українське молодіжне товариство «Січ», члени якого були тісно зв'язані з студентською молоддю й інтелігенцією Галичини, навіть Наддніпрянщини, зокрема з популяризаторами марксизму С. Подолінським та з М. Зібером.

Очевидно, не випадково саме тоді на західноукраїнських землях відбувався процес формування прогресивних суспільних поглядів. Одним з представників демократичної інтелігенції виступає В. Навроцький, праці якого увійшли в золотий фонд української історико-економічної літератури. Діяльність В. Навроцького проходила в боротьбі проти москвофілів. Поряд з москвофілами діяла ліберально-буржуазна націоналістична течія — народовство, яка пропагує лозунг «всенародного» національно-культурного розвитку західноукраїнських земель, йшла на повідку в австро-польської бюрократії. На противагу представникам цих течій В. Навроцький добре розумів, що кожна соціальна верства має свою «філософію, поезію, історію й економіку»³. А про свої класові симпатії він говорив: «Признаємось, що заступаємо інтереси селянські»⁴. Саме з цих позицій розглядає він історичні події і факти. Якщо реакційні москвофільсько-народовські ідеологи твердили про «гармонію» інтересів між окремими верствами суспільства, говорили про народ, як про однорідну в класовому відношенні масу, про колишні «золоті часи», то В. Навроцький бачив вічний антагонізм між експлуаторами і експлуатованими. Немає підстав, — писав він, — говорити про гармонію «класових інтересів» у добу капіталізму, коли точиться невинна боротьба між працею і капіталом, поступом і реакцією, свободою і деспотизмом⁵.

У своїх соціально-економічних дослідженнях В. Навроцький розглядає історію України, Польщі, Європи, приділяючи особливу увагу аграрному питанню на Галичині. На основі аналізу численних даних він показав причини класової диференціації селянства і створення базису буржуазних виробничих відносин у землеробстві, зробив висновок, що йдеться «о совершенну революцію економічну: утворити пролетаріат з посідателів низше 5 моргів⁶». Зрозуміло, що ідейним джерелом таких поглядів не могла бути західноукраїнська шляхетсько-клерикальна історіографія, його треба шукати в соціалістичній літературі, хоч знайомство В. Навроцького з творами К. Маркса і Ф. Енгельса ще не підтверджене. Та й сам він писав: «Я не мав часу познайомитися із сиче нарицаємим соц. демократизмом, бо щоправда таки не мав я часу до того, що називається по-німецьки, студіювання сеї матерії»⁷. Проте В. Навроцький знав у загальних рисах про соціалістичну літературу, хоч не міг її вивчити детально, бо за свої прогресивні погляди був висланий з Львова в глухі закутки Галичини. Це в якійсь мірі вплинуло на обмеженість його історичних поглядів (він не розумів закономірностей історичного процесу, необхідності утвердження соціалізму).

Про ознайомлення О. Терлецького з працями К. Маркса є вірогідні дані. Для цього він мав неабиякі можливості, працюючи на початку 70-х років у бібліотеці Віденського університету. Крім того, він особисто був

³ В. Навроцький. Класові інтереси і інтереси народу. — «Правда», 1877. № 22, стор. 859.

⁴ В. Навроцький. Подвійна крейдка. — «Діло», 1881, № 12.

⁵ В. Навроцький. Твори, т. I, Львів, 1884, стор. 135.

⁶ Інститут літератури АН УРСР. Відділ рукописів. Архів І. Франка, ф. 3, № 3565, арк. 5.

⁷ К. Студинський. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. «За століт», т. I, К., 1927, стор. 88.

знайомий з М. Зібером, спільно з С. Подолинським видавав соціалістичні брошури-метелики. Під впливом марксизму О. Терлецький одним з перших виступив проти історичних концепцій галицьких москвофілів і народовців. У статті «Галицько-руський народ і галицько-руські народовці» (1874 р.) він різко критикував тих істориків, які ідеалізують «княжі часи» і запліщують очі на те, що за позолоченими князями та боярами «усюди йшли пожарища та руїни убогих хлопських хат, оберталися у пустку тисячі городів та сіл»⁸. Автор статті закликав звертати увагу на матеріальні потреби трудящих мас, нагадував, що всі дотеперішні революції мали соціально-класовий характер. Однак у той період О. Терлецький ще не мав чіткого уявлення про закономірності розвитку суспільства. Згодом він ближче підійшов до марксизму, став активним захисником цього вчення, про що свідчить його виступ проти галицьких критиків брошур С. Подолинського «Парова машина» і «Про бідність»⁹. Проте необхідно зазначити, що О. Терлецький помилявся, зараховуючи ці праці С. Подолинського до марксистської літератури, оскільки вони хоч і написані під впливом марксизму, однак були революційно-демократичного спрямування.

Про свої соціалістичні погляди О. Терлецький відкрито говорив на судовому процесі в 1877—1878 рр. Проте його соціалізм не був науковим. Так, за його переконанням «соціалізм до політичних революцій не прикладає ніякої вартості; противно він уважає їх шкідливими»¹⁰. О. Терлецький вважав, що революції корисні тільки панівним класам і шкідливі для трудящих. Отже, він не зрозумів діалектичного зв'язку між революцією та еволюцією в переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Що правда, О. Терлецький визнав наступальний розвиток суспільства, історично минулий характер капіталізму і вірив у перемогу соціалістичного ладу. Особливо яскраво видно вплив марксових ідей на його праці «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах» (1881 р.), де порушено окремі питання історії розвитку промисловості й робітничого руху в Австрії. Приділивши значну увагу класовим суперечностям за капіталізмом, історичній місії пролетаріату, автор посилався при цьому на висловлювання К. Маркса з «Капіталу» і «Маніфесту Комуністичної партії».

О. Терлецький твердив, що в боротьбі експлуатованих з експлуаторами робітники тільки на себе «покладають надію і на свою власну силу»¹¹ і лише тоді, коли пролетаріат буде політично зрілий, він візьме владу в свої руки¹².

О. Терлецький ніколи не стояв на ідейних позиціях марксизму в трактовці історичного процесу, хоч зробив у цьому напрямі важливий крок. Місце його в українській історичній науці вдало визначив І. Франко, який говорив, що вплив учення К. Маркса на світогляд О. Терлецького був більший, ніж на інших тогочасних діячів Західної України¹³. Проте О. Терлецький не сприйняв глибоко марксистську методологію історії, не засвоїв матеріалістичного зв'язку продуктивних сил, виробничих відносин і надбудови, діалектику їх розвитку.

⁸ О. Терлецький. Галицько-руський народ і галицько-руські народовці.— «Правда», 1874, № 17, стор. 714.

⁹ К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні в 1862—1884 рр., т. I, К.—Харків, 1931, стор. 349.

¹⁰ Там же, стор. 293.

¹¹ О. Терлецький (В. Мак). Борьба партий и движение рабочих в Австрии. «Вольное слово», 1882, № 43, стор. 7.

¹² ЦДА УРСР у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 9, арк. 21.

¹³ І. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. 50, Львів, 1902, стор. 23—24.

Заслужують на увагу погляди на історію суспільства М. Павлика, який вивчав твори К. Маркса і Ф. Енгельса ще в 1876 р. Під впливом марксистських ідей він головну роль в історії відводив народним масам, першоосновою розвитку людського суспільства вважав працю, яка створює матеріальні блага¹⁴. Отже, М. Павлик щільно підходив до розуміння об'єктивних факторів розвитку суспільства. Однак пояснення ним рушійних сил процесу праці не було матеріалістичним. Він твердив, що головним мотивом суспільного розвитку є зростаючі потреби панівних верств, що передаються трудящим, які прискорюють виробництво. Отже М. Павлик йшов не від виробництва до споживання, а навпаки¹⁵, не розумів того, що розвиток суспільства починається із змін у способі виробництва матеріальних благ, які обумовлюються змінами в знаряддях праці.

Незважаючи на окремі суб'єктивістські висловлювання, М. Павлик загалом стояв на революційно-демократичних позиціях, визнавав поступальний розвиток суспільства і бачив вихід із злиднів у соціалізмі. Він викривав захисників концепції гармонії «класових інтересів», розумів експлуаторську природу капіталізму, відкрито солідаризувався з окремими положеннями К. Маркса. М. Павлик писав: «письменник соціалістичний Маркс... вияснив, що багатства капіталістів походять із уривків заробітку, властиво з недоплаченої платні трудових класів, або, висловлюючись фігурально, зі сліз і крові цих класів. Так переконаний і я»¹⁶. Високу оцінку марксистському вченню він дав у статті «Карл Маркс»¹⁷, а літературна спадщина М. Павлика є яскравим свідченням впливу на нього ідей марксизму. Однак історичні погляди М. Павлика, як і О. Терлецького, не були марксистськими, бо не звільнилися від ідей утопічного соціалізму. В працях М. Павлика переважав полемічний елемент і, як відзначав І. Франко, «незвичайне замилювання автора до конструювання своїх висновків у будущім часі»¹⁸. Хоч в історичних поглядах М. Павлика мали місце елементи марксизму, але він трактував історичні події в революційно-демократичному дусі, збиваючись часто на ідеалістичні позиції.

З українських діячів кінця ХІХ ст. найповніше сприйняв марксистські погляди на розвиток суспільства І. Франко. Протягом усього життя письменник займався історичними дослідженнями, про що свідчить не тільки 1200 томів історичної літератури, що були в його бібліотеці, а також понад 100 власних праць з історії різних часів і народів¹⁹, на яких відбився ідейний вплив К. Маркса. З творами К. Маркса видатний український учений познайомився ще в студентські роки. Так, у червні 1877 р. поліція конфіскувала з його квартири перший том «Капіталу». В брошурі «Про соціалізм» (1878 р.) І. Франко назвав К. Маркса «славним німецьким соціалістом», а в листі до О. Рошкевич (вересень 1878 р.) зарахував «Капітал» до найкращих суспільно-економічних творів. В той же період І. Франко перекладав праці К. Маркса і Ф. Енгельса на українську мову. 14 вересня 1879 р. у листі до М. Павлика він писав: «Я знову переводжу з Маркса «Початок і

¹⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. V, Чернівці, 1910, стор. 377.

¹⁵ М. Павлик. Матеріали до ревізії програми українсько-руської радикальної партії.— «Народ», 1892, № 8, стор. 138.

¹⁶ М. Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка, Львів, 1955, стор. 103.

¹⁷ М. Павлик. Карл Маркс. «Ргаса», 1883, № 6.

¹⁸ І. Франко. Михайло Павлик.— «Літературно-науковий вісник», т. XXIX, 1905, стор. 186.

¹⁹ Т. Франко. Мої спогади про батька. Іван Франко у спогадах сучасників, Львів, 1956, стор. 379; І. Я. Франко, як історик, стор. 3.

зріст капіталістичного господарства» — статтю недовгу (2 арк.) і зрозумілу так, що годі (се 24 розділ «Капіталу»)»²⁰. Іван Якович вивчав й інші твори класиків марксизму, зокрема «Маніфест Комуністичної партії», «Анти-Дюрінг». Усе це мало велике значення для формування його історичних поглядів.

Особливу увагу І. Франко приділяв значенню економічного фактору в історичному процесі. У листі за вересень 1878 р. він писав: «Я переконаний, що економічний стан народу, се головна підстава цілого його життя, розвою, поступу»²¹, що капіталістичний лад «не є вічний», що він «постав з бігом історичного розвитку і так само му- сить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більше людському»²². Пізніше письменник цілковито поділяв марксистське твердження про те, що в основі розвитку суспільства лежить виробництво матеріальних благ, а сукупність виробничих відносин визначає характер надбудови, політичних та інших поглядів²³. У праці «Питання жолудка й питання прав політичних» він писав: «В своїй монументальній праці про капітал Маркс доказує, що історія людства, се властиво історія економічного розвою, а все інше політика, обичаї, релігія, се властиво тільки «надбудова» на економічній основі, а дуже часто тільки такий або інший вираз економічних інтересів»²⁴. Водночас революціонер-демократ цинив і марксове положення про політичну організацію народних мас — силу, якою не можна нехтувати. Під впливом марксистських ідей основну роль в історичному прогресі І. Франко відводив економічним відносинам. Критикуючи 1882 р. історика Л. Больє за психологічне пояснення мілітаризму і воєн, він писав, що головна причина воєн і мілітаризму — в «економічних обставинах»²⁵. Він виступав проти твердження українського історика літератури О. Огоновського, про те, що падіння Римської імперії пояснюється відсутністю добрих цісарів²⁶, різко висловився про історичні погляди Ю. Брандеса, який доводив, ніби великі люди «силою вродженого комбінаційного дару» творять «могутні імпульси для дальшого історичного розвою», тоді як сучасна історична наука, «бачить розвой головно в змінах економічного стану... широких народних мас...»²⁷. Поділяючи погляди основоположників марксизму, І. Франко підкреслював, що «вчені люди, Енгельс і Маркс, ясно і науково показали, як виробився теперішній несправедливий порядок межі людьми, на чім полягає його несправедливість...»²⁸. Марксистську теорію розвитку суспільства І. Франко виклав у праці «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881 р.), яка увійшла в золотий фонд української дореволюційної історіографії. Він писав: «Кожне сторонництво (партія — С. З.) має свій світогляд, своє поняття історії»²⁹. Під історією він розумів дослідження «внутрішнього зв'язку між фактами, тобто таке угруповання поєдинчих важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь «сенса», т. є. щоб видно було певні основні закони природи, правлячі тими фактами і викликаючі їх»³⁰.

²⁰ І. Франко. Твори, т. 20, К., 1956, стор. 87—88.

²¹ Там же, стор. 40.

²² Там же, стор. 41.

²³ І. Франко. Твори, т. 19, стор. 148.

²⁴ Там же, стор. 308.

²⁵ І. Франко. Війна і військо в наших часах. — «Світ», 1882, № 16/17, стор. 291.

²⁶ «Світ», 1882, № 18/19, стор. 331.

²⁷ І. Франко. Юрій Брандес. — «Літературно-науковий вісник», кн. II, Львів, 1899, стор. 126.

²⁸ І. Франко. Твори, т. 19, стор. 56.

²⁹ Там же, стор. 63.

³⁰ Там же, стор. 64.

Аналіз фактів об'єктивної дійсності І. Франко поклав в основу вивчення закономірностей суспільного розвитку. Великою заслугою революціонера-демократа є введення ним у науковий обіг поняття об'єктивних законів історичного процесу. Особливо високо він цінував аналіз К. Маркса генезису і законів руху капіталізму. «Маркс був один з перших соціологів,—твердив І. Франко,—котрий, опираючись на теорії еволюційній і признаючи, що движучою причиною в розвитку людськості є боротьба за існування (т. є. кожночасові обставини економічні народу), прийнявся вислідити одну фазу того розвитку — початок і розвиток порядку капіталістичного»³¹. Марксистські погляди на історію капіталізму письменник популяризував не тільки в наукових, але й художніх творах («Борислав сміється»).

Великий Каменяр не тільки знав, що після капіталізму настане соціалізм, але й твердо вірив у соціалізм, працював в ім'я його наближення. Однак, у питаннях діалектичної залежності між еволюцією і революцією, між економікою і політикою в історії людства він не стояв на марксистських позиціях, особливо в трактуванні шляхів переходу від капіталізму до соціалізму.

І. Франко першим в українській історіографії розглядав антагоністичні суспільства під кутом зору боротьби класів, але він не завжди ясно висловлював своє розуміння класової структури того чи іншого суспільства, хоч під впливом марксизму найпослідовніше в західноукраїнській історіографії кінця ХІХ ст. обґрунтував ідею класової боротьби в антагоністичних суспільствах. Пізніше він писав: «Ціла історія людського розвою, се історія боротьби поодиноких верств, а ще точніше, боротьби кривджених, визискуваних та поневолених робітників з кривдниками та визискувачами. Коли визискувані робітники дійдуть до повної свідомості своїх інтересів і своєї сили, то поєднаються всі разом на світі, скинуть із себе ярмо і заведуть соціалістичний лад на світі»³².

Глибина впливу К. Маркса на західноукраїнську революційно-демократичну історіографію була б неповною, якщо не згадати про критичні виступи останньої проти буржуазно-ліберальної і соціал-демократичної історичних концепцій, представники яких теж заявили про свою солідарність з марксизмом. Так, представник ліберальної буржуазії В. Будзиновський писав 1891 р., що застосував у своїх дослідженнях з історії Галичини «еволюційну методу, введену... Марксом відносно економії», бо вона дає «ключ для розуміння господарських явищ, тобто для пізнання законів, які керують економічним життям»³³. Проте теорію К. Маркса В. Будзиновський механічно переносив на західноукраїнську дійсність, використовуючи нерідко факти з англійської історії для пояснення історичних подій у Галичині. Крім того, він доводив, що єдиний порятунок від злиднів — у прискореному утвердженні капіталізму.

Великий Каменяр розгадав мету буржуазного ідеолога і виступив проти неправильного трактування революційного вчення Маркса, проти схематичного застосування його. Назвавши історичний метод В. Будзиновського апіорним, І. Франко на конкретних історичних фактах показав його шкідливість, розкрив спотворене тлумачення марксизму.

В трактуванні марксизму лідерами галицької соціал-демократії

³¹ І. Франко. Твори, т. 19, стор. 69.

³² І. Франко. Що таке поступ? Коломия, 1903, стор. 145.

³³ В. Будзиновський. Культурная нужда австрийской Руси, Львов, 1891, стор. 3—4.

було багато спільного з буржуазно-ліберальними поглядами, одним з ідеологів яких був Ю. Бачинський. Він говорив, що його захоплюють теорії К. Маркса, бо вони є «більш переконуючі, як всякі другі», в їх «освітленню далеко яркіше представляються мені всякі квестії»³⁴. В своїй основній праці «Ukraine irredenta» він часто посиляється на «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал» та інші твори основоположників наукового комунізму. Однак Ю. Бачинський, як і В. Будзинівський, часто штучно підганяв факти з історії України під марксистські положення, спрощено пояснював історичні події і явища. І. Франко писав, що мислення Ю. Бачинського «більш абстрактно-логічне, ніж еволюційно-історичне», він бачить «прості факти», а між тим, «ніяких простих фактів нема», кожний «факт — се здобуток неозначеного числа інших фактів». Ось чому лідер соціал-демократів, на думку І. Франка, майбутнє «знає дуже добре», а «минувшину і теперішній стан» знає «далеко слабше» і «зовсім слабо»³⁵. Для того, щоб зробити висновки на майбутнє, необхідно, казав І. Франко, глибоко аналізувати конкретну історичну дійсність. Лідери галицької соціал-демократії здебільшого це ігнорували.

Праці К. Маркса були одним з найважливіших ідейних джерел західноукраїнської революційно-демократичної історичної думки кінця ХІХ ст. Вони сприяли розвитку історичних поглядів і дальшій їх диференціації, привели до зміцнення теоретичних основ революційної демократії, яка повела рішучу боротьбу проти реакційних концепцій у цій галузі, розчистили ґрунт для формування остаточного утвердження марксизму на західноукраїнських землях.

³⁴ Ю. Бачинський. Моя переписка з Михайлом Драгомановим, Львів, 1900, стор. 55.

³⁵ І. Франко. *Ukraine irredenta*. — «Житте і слово», кн. VI, 1896, стор. 481.

А. В. САНЦЕВИЧ

К. МАРКС ПРО ВІДОБРАЖЕННЯ ПРЕСОЮ ІСТОРИЧНОЇ ДІЙСНОСТІ

5 травня збігаються дві знаменні дати: день народження Карла Маркса і День радянської преси. Поеднання цих двох дат є символічним. Адже К. Маркс стояв біля колиски революційної пролетарської преси, формулював її партійні засади, накреслював бойові завдання і безпосередньо редагував та спрямовував окремі органи друку.

К. Марксу належить багато цінних висловлювань щодо ролі преси в історії людського суспільства, влучних характеристик органів буржуазної і прогресивної преси¹. З цього питання опубліковано чимало праць, у яких підкреслюються марксові оцінки партійності преси, її служіння інтересам певних класів, роль пролетарської преси в справі революційного перетворення світу². Однак здебільшого автори обходять питання про пресу як джерело історичного дослідження, хоч у багатьох творах основоположника наукового комунізму містяться важливі висловлювання щодо цього. Отже, завданням даної статті є розгляд ставлення К. Маркса до відображення пресою історичної дійсності.

К. Маркс, як і Ф. Енгельс, відзначав визначну роль преси у відображенні історичної дійсності, оскільки вважав, що в газетах і журналах слід пояснювати поточні політичні події на основі матеріалістичного розуміння історії³. Ще в надрукованій у травні 1842 р. статті про заборону «Лейпцігер альгемейнс цейтунг» К. Маркс стверджував, що в газетах відображається процес становлення сучасної історії⁴. Згодом у багатьох своїх творах, спочатку опублікованих у пресі, він блискуче виклав сучасні йому історичні події та піддав їх такому науковому аналізу, що є цінним і досі. Переконалим прикладом цього може бути праця «Класова боротьба у Франції з 1848 до 1850 р.», вперше опублікована К. Марксом у політико-економічному огляді «Нойе Рейніше цейтунг» (1850, №№ 1, 2, 3, 5—6) у вигляді чотирьох статей. Хоч під час революції 1848—1849 рр. було просто неможливо стежити за економічними змінами, як свідчив Ф. Енгельс, К. Маркс, завдяки своїм знанням у галузі економічного та політичного становища Франції напередодні і після лютневої революції, зміг дати такий виклад подій, що розкрив їх внутрішній зв'язок з досі неперевіршеною досконалістю⁵.

В. Лібкнехт згадував, що «Маркс був винятково правдивою людиною, це була втілена правда»⁶. І вимогу правдивості, як обов'язкову,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о печати, М., 1963.

² К. Л. Селезнев. Роль К. Маркса и Ф. Энгельса в создании рабочей печати, М., 1965; С. Гуревич. «Новая Рейнская газета» К. Маркса и Ф. Энгельса, М., 1958; В. А. Рубан. Карл Маркс — редактор «Новой рейнской газеты», К., 1959; С. Бергер. Карл Маркс — журналист. — «Звезда Востока», 1958, № 5, стор. 90—101; К. Биттель. Первые годы журналистской деятельности Карла Маркса. — «Советская печать», 1958, № 5, стор. 19—20; С. Данилин. Маркс и печать. — «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1933, № 7, стор. 6—12; С. Зефиров. Маркс и Энгельс о печати. — «Журналист», 1933, № 1, стор. 12—14; № 2, стор. 16—18; № 3, стор. 5—7; № 4, стор. 3—4; та ін.

³ К. Маркс, Ф. Энгельс. Вибрані твори в двох томах, т. I, К., 1955, стор. 85.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 163.

⁵ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. I, стор. 86.

⁶ Спогади про Маркса і Енгельса, К., 1957, стор. 92.

він ставив до прогресивної преси. Погоджуючись друкуватися в англійській газеті «Шеффільд фрі прес», він застерігав редактора Айзека Айронсайда: «...Я певен, що Ви не будете замовчувати історичну правду з упередження або партійних міркувань». Про велику наукову принциповість пролетарського ідеолога свідчить попередження припинити публікацію своїх матеріалів у згаданій газеті «в разі вилучення яких-небудь місць, які... мають вирішальне історичне значення»⁷.

К. Маркс давав чітку класову оцінку органам преси буржуазного світу, зазначаючи, що переважна їх більшість відбиває інтереси експлуататорських класів, а отже — подає читачеві інформацію певного характеру. Твори К. Маркса містять безліч конкретних характеристик буржуазних газет і журналів. Спинимось на кількох найбільш узагальнюючих оцінках. Вождь комуністів відзначав загрозливе наростання фальсифікацій у буржуазній пресі. 27 липня 1871 р. він писав Л. Кугельману: «Щоденна преса і телеграф, який миттю розносить свої відкриття по всій земній кулі, фабрикують більше міфів (а буржуазні осли вірять в них і поширюють їх) за один день, ніж раніше можна було виготовити за століття»⁸. Особливо застерігав К. Маркс проти поширюваних буржуазною пресою перекручень революційних подій, боротьби пролетаріату за свої життєві права. Так, 3 квітня 1871 р. він у листі до лондонських газет «Таймс» і «Дейлі ньюс» спростував передруковане англійськими газетами з французької «Голуа» брехливе повідомлення, начебто паризьке повстання було організоване ним, Марксом, з Лондона⁹. 30 серпня 1871 р. у відкритому листі до редакції газети «Веріте» Маркс заперечував твердження, ніби опублікований у пресі маніфест, який закликав французьких селян до підпалів, походив від Міжнародного Товариства Робітників. К. Маркс заявив, що всі прокламації, випущені після падіння Комуни від імені паризької секції Міжнародного Товариства Робітників, — фальшиві¹⁰. Подібні Марксові спростування мали велике значення, оскільки були свідченням того, що революційні події у Франції зумовлювалися конкретною обстановкою, становищем народних мас у країні, а не нав'язувалися ззовні. Крім того, згадані листи Маркса перешкоджали реакційним правлячим колам використати названі фальсифікації преси для переслідування Міжнародного Товариства Робітників.

К. Маркс надзвичайно тонко підмітив, що буржуазна преса певної країни за будь-яку ціну намагається відвернути увагу громадськості від внутрішньої класової боротьби. На прикладі англійської лондонської газети «Таймс» Маркс показує, що її автори багато фунтів стерлінгів «здобули з французьких революцій, німецьких повстань, італійських заворушень і угорських воєн, з французьких розстрілів і австрійських шибениць, з конфіскованих голів і обезглавлених багатств!»¹¹. Отже, замовчувалися важливі події внутрішнього життя країни, а натомість подавалися відомості з інших держав, щоб протиставити удаваний «спокій» всередині Англії «бурхливим подіям» за кордоном. К. Маркс наводить найпоширеніші теми виступів з питань внутрішнього життя. Це — пригоди, кримінальна хроніка: низькосортність продуктів Сміт-філдського ринку, дим від лондонських димарів, бруд, шість мостів через Темзу, поховання в межах міста, забруднена питна вода, залізничні катастрофи, фальсифікації мір і ваги та ін.¹².

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 421.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 203—204.

⁹ Карл Маркс. Даты жизни и деятельности. 1818—1883, М., 1934, стор. 290.

¹⁰ Там же, стор. 300.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 550.

¹² Там же.

Подібним чином відображала (і замовчувала) події історичної дійсності буржуазна преса й інших країн. К. Маркс відзначав, що особливо мало фактичної достовірності у пресі держав з реакційним суспільним ладом. Так, німецькі й пруські газети виділяються порівняно з французькими та англійськими. Маркс пояснював це тим, що в Німеччині 40-х років XIX ст. «все робиться *таємно*», не існує публічної державної організації. Фальсифікації буржуазних журналістів він пов'язував також з відсутністю справді наукового світогляду («*невірне* мислення неминуче і мимоволі фабрикує *невірні* факти, отже — фабрикує перекручення і брехню») ¹³.

Особливий інтерес з точки зору правдивого відображення пресою історичної дійсності становлять висловлювання К. Маркса про демократичні та соціалістичні газети й журнали. Редагуючи протягом 1842—1843 рр. у Кельні газету «Рейніше цейтунг», К. Маркс надав їй революційно-демократичного напрямку. У цей час він сформулював основні положення про справді народну пресу, яка «живе в народі і чесно ділить з ним його надії і тривоги, його любов і ненависть, його радощі і горе». К. Маркс називав таку пресу всебічною, всюдисущою, всезнаючою ¹⁴. Характеризуючи «Рейніше цейтунг», він підкреслював, що ця газета гідно й безстрашно говорить мовою вільних людей, тобто несе народові правду, висвітлює «державні справи й вітчизняні установи в дусі свідомої своєї благородної мети критики» ¹⁵.

Різнобічну й правдиву інформацію газета несла народним масам у винятково тяжких умовах цензурних переслідувань. 30 листопада 1842 р. К. Маркс зазначав у листі до А. Руге, що «доводиться вистояти з ранку до вечора найжахливіші цензурні катування, листування з міністерством, обер-президентські скарги, обвинувачення в ландтагу, лемент акціонерів і т. д...» ¹⁶. Таких переслідувань зазнають усі прогресивні органи преси у світі з антагоністичними класами. Так, 28 лютого 1849 р. у редакції К. Марксом «Нойе Рейніше цейтунг» було опубліковано замітку без підпису про зловживання та спекуляцію казенним паливом капітана 8-ї роти 16-го піхотного полку фон Уттенгофена, відомого своїми реакційними поглядами. Через кілька днів, вдершись до Маркса, два унтер-офіцери цієї роти вимагали назвати автора замітки. У відповідь на відмову вони стали загрожувати, що «більше не зможуть здержувати своїх людей» і що справа може «скінчитися погано» ¹⁷. Тільки попередженням, що газета буде змушена вдатися до гласності, було відвернуто далішні ускладнення.

Незважаючи на такі нападки правлячих кіл та реакції, демократична і пролетарська преса успішно виконувала свої бойові завдання. «Нойе Рейніше цейтунг», що виходила в Кельні в 1848—1849 рр., ґрунтовно відображала явища революційної дійсності, допомагала пролетаріату вирішувати найважливіші життєві питання. Для газети характерним було розкриття подій з точки зору інтересів робітників, зв'язок із світоглядом марксизму. Газета містила велике багатство достовірної, документальної внутрішньої та закордонної інформації. Повідомлення про факти докладно аналізувалися в статтях і коментарях, робилися висновки, давалися вказівки до дії ¹⁸. Ф. Енгельс зазначав, що жодна з німецьких газет — ні раніше, ні пізніше — не мала такої сили

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 164, 171.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 62, 158.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 571.

¹⁶ Там же, стор. 356.

¹⁷ Там же, стор. 423, 424.

¹⁸ В. А. Рубан. Назв. праця, стор. 9, 29.

і впливу, не вміла так електризувати пролетарські маси, як «Нойе Рейніше цейтунг». І цим вона була зобов'язана насамперед К. Марксу, який називав її громадським стражем, невтомним викривачем властей імущих, всюдисущим оком, стоустим гласом народу, який ревниво оберігає свою свободу. В лютому 1849 р. він чітко сформулював основне завдання революційних органів друку в світі капіталу. Воно полягає в тому, щоб «*підірвати всі основи існуючого політичного ладу*»¹⁹.

К. Марксу, як і Ф. Енгельсу, на своєму віку довелося співробітничати в органах преси різних напрямів — від ліберально-буржуазних до пролетарських. Але завжди основоположники марксизму вимагали, щоб видавці не ставили їм будь-яких політичних умов. Великі революціонери друкували те, що вважали за потрібне в інтересах комунізму, справи робітничого класу.

Щоб правдиво висвітлювати поточні події, К. Маркс ретельно вивчав історію відповідних країн. Так, восени 1853 р. він намітив написати для «Нью-Йорк дейлі триб'юн» три статті про сучасну йому Данію. Наприкінці вересня — на початку жовтня він опрацював книги з нової історії країни: «Герцогства» Дройзена і Замвера, «Датський королівський закон» Ольгаузена та ін.²⁰

Особливо привертала його увагу революційні події. З весни 1854 р. в Іспанії наростало незадоволення народних мас, пов'язане з тяжким економічним становищем і хазяйнуванням реакційних сил. 28 червня в Мадриді почався військовий заколот. До боротьби включилися народні маси. Вибухнула революція. Наприкінці липня 1854 р. до влади прийшла буржуазно-ліберальна партія прогресистів на чолі з генералом Еспартеро. Революція в Іспанії викликала великий інтерес К. Маркса. Збереглося п'ять його зошитів нотаток з праць англійських, французьких, іспанських авторів про революційні події в цій країні протягом першої половини XIX ст. Таке старання вивчення історії допомогло К. Марксові краще зрозуміти характер і особливості нової іспанської революції. А це було нелегким завданням. 2 листопада 1854 р. він писав Ф. Енгельсу: «Історія досить плутана. Найважче з'ясувати приховані пружини розвитку подій»²¹. У серпні — грудні 1854 р. К. Маркс написав для «Нью-Йорк дейлі триб'юн» серію з дев'яти статей під спільною назвою «Революційна Іспанія», де висвітлив революційні події першої половини XIX ст. Остання стаття, присвячена 1833 р., не була надрукована²².

Грунтовна підготовка матеріалів про поточні події, детальне вивчення їх історичних передумов забезпечували великий успіх статей К. Маркса. В липні 1853 р. Ч. А. Дана повідомляв Маркса про те, що його кореспонденції дуже високо цінують власники газети «Нью-Йорк дейлі триб'юн» та читачі²³.

Маркс блискуче писав про важливі події в різних країнах і друкував свої кореспонденції в Англії, Німеччині, США, Франції, Австрії. Однак найповніше в його журналістській роботі знайшла відображення дійсність Англії²⁴, де він прожив найбільше своїх сповнених творчим горінням років і безпосередньо знайомився з життям її населення. Так, з опублікованих у лютому 1855 р. в німецькій газеті «Нойе Одер цейтунг» 16 кореспонденцій 13 присвячені внутрішній політиці Англії²⁵.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 239, 241.

²⁰ Карл Маркс. Даты жизни и деятельности, стор. 133.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 308, 599.

²² Карл Маркс. Даты жизни и деятельности, стор. 139.

²³ Там же, стор. 132.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 463.

²⁵ Карл Маркс. Даты жизни и деятельности, стор. 141.

Часто матеріал про революційні події, тяжке становище народних мас, урядову політику в країнах з реакційним ладом К. Маркс пропонує шукати в зарубіжній пресі, оскільки вітчизняна не має можливості їх друкувати. У «Нью-Йорк дейлі триб'юн» він періодично публікував статті про сучасну йому Німеччину, продовжуючи «полеміку з прусською державою»²⁶. Ці статті передруковувалися численними газетами, що видавалися німецькою мовою в США. В цьому відношенні його увагу привертала саме емігрантська преса. В 1875 р. К. Маркс одержав від революційного народника П. Л. Лаврова кілька примірників двотижневого огляду «Вперед!», що виходив у Лондоні. Тут Маркса найбільше зацікавили статті з відділу «Що робиться на батьківщині?»²⁷, тобто матеріал про становище в Росії.

К. Маркс досить активно співробітничав у буржуазній пресі. З серпня 1851 р. до березня 1862 р. чимало його статей публікувалося в американській газеті «Нью-Йорк дейлі триб'юн», що спершу була органом лівих вігів, а з 1854 р.— республіканської партії. У 1855 р. він був лондонським кореспондентом німецької буржуазно-демократичної газети «Нойе Одер цейтунг», в 1861—1862 рр. друкував свої кореспонденції в австрійській щоденній газеті ліберального напрямку «Прессе». Діючи так, К. Маркс керувався насамперед інтересами партії комуністів, посиленням її позицій, щоб «забезпечити собі вплив у різних пунктах для вирішального моменту». Він цілком чітко зазначав: «Коли б ми обмежились співробітництвом у газетах, які *загалом* би поділяли нашу точку зору, то ми повинні були б зовсім відкласти всяку журналістську діяльність»²⁸.

К. Маркс співробітничав у «Нойе Одер цейтунг» саме тоді, коли вона у тяжких умовах прусської дійсності друкувала максимум того, що можливо, «велась дуже вміло і з великим тактом, даючи можливість тямущому читачеві читати між рядками»²⁹. Праця в «Прессе» збіглася з тим часом, коли газета стала опозиційною до уряду А. Шмерлінга³⁰. «Нью-Йорк дейлі триб'юн» привертала увагу Маркса тим, що для неї він міг писати «на теми за своїм вибором»³¹. Однак слід враховувати, що робота в буржуазних органах була нелегкою. 7 січня 1862 р. редактор «Прессе» М. Фрідлендер повідомляв Маркса, що деякі його статті не друкуються, оскільки вони не пристосовані «до австрійської буржуазної публіки»³². Багато блискучих статей Маркса не побачили світу і в «Триб'юн» з тієї ж причини.

Діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса в буржуазній пресі була корисною й важливою. Завдяки їй основоположники наукового комунізму в тяжкі роки реакції (після придушення революції 1848—1849 рр.) впливали на суспільну думку в інтересах пролетарської партії, висвітлювали з правдивих позицій найважливіші політичні питання.

Величезного значення надавав К. Маркс діяльності пролетарської преси. Він зазначав: «Там, де робітничий клас ще не досяг достатнього успіху в своїй організації, щоб розпочати рішучий похід проти колективної влади, тобто політичної влади пануючих класів, його треба в усякому разі підготовляти до цього постійною агітацією проти цієї влади і зайнявши ворожу позицію щодо політики пануючих класів»³³. Цю

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 463.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 98.

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 462, 463.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 497.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30, стор. 150.

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 463.

³² Карл Маркс. Дати життя і діяльності, стор. 202.

³³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 268.

важливу місію й виконує пролетарська преса. З утворенням 1864 р. Міжнародного Товариства Робітників К. Маркс одразу ж порушив питання про орган цієї організації. Ним став щотижневик англійських тред-юніонів «Бі-Гайв». Організатор I Інтернаціоналу постійно дбав, щоб цей орган правильно відображав історичну дійсність. Особливо уважним був Маркс до публікування партійних документів, які розкривали події міжнародного робітничого руху.

8 листопада 1864 р. на засіданні Генеральної ради Міжнародного Товариства Робітників він відзначив, що хід попереднього засідання викладений пресою неточно і ненадійно, зокрема газетами «Морнінг стар» та «Бі-Гайв», і висловив «незадоволення з приводу того, що в цих звітах порушено один з основних принципів Товариства: вони суперечать істині»³⁴. Щоб усунути подібні помилки, К. Маркс запропонував складати офіційний звіт про кожне засідання, розмножувати його і розсилати в органи друку. 30 листопада 1869 р. він знову засудив редакцію «Бі-Гайв» за те, що вона або зовсім не вміщує звітів про засідання Товариства або перекручує їх хід³⁵.

Ця діяльність Маркса поклала початок чудовій традиції комуністичної преси — серйозно ставитись до опублікування партійних документів, правдиво відображати історичні події.

Дбаючи про правильне висвітлення робітничого руху, К. Маркс закликав своїх однодумців старанно обмірковувати кожний виступ у газеті, його наслідки, щоб не завдати шкоди інтересам партії. 6 серпня 1882 р. В. Лібкнехт необачно опублікував у французькій буржуазній газеті «Тан» повідомлення, що їде в Париж «налагодити зв'язки з німецькими робітниками» та відвідати К. Маркса. Ознайомившись з цією заміткою, вождь пролетаріату відзначив її «поліцейський» присмак³⁶. Він побоювався, що повідомлення В. Лібкнехта може бути використане для фабрикування обвинувачень проти соціалістів у спробі викликати «непорядки» і т. д. Так воно і сталося. Замітка одразу потрапила в поле зору французької поліції. Її таємний агент № 36 того ж місяця послав донесення в префектуру поліції, рекомендуючи використати це повідомлення для обвинувачення К. Маркса й німецьких соціалістів у намірі «викликати заворушення у Франції, які були б на користь Німеччині»³⁷.

Маркс підкреслював велике значення пролетарської преси у поширенні передового революційного досвіду. Про це, зокрема, свідчить те, що відозва Генеральної ради I Інтернаціоналу про Паризьку Комуну, написана К. Марксом і широко відома під назвою «Громадянська війна у Франції», була надрукована протягом 28 червня — 29 липня 1871 р. в органі німецької соціал-демократичної партії «Фольксштат». 16 липня — 3 вересня працю опублікувала газета «Ентернаціональ» — орган бельгійської секції Міжнародного Товариства Робітників³⁸.

Важливим завданням К. Маркс вважав поширення політичного впливу і на робітничі органи преси, які не стояли на революційних позиціях. Щодо цього показове його ставлення до американської газети «Реформ» — органу Американської робітничої спілки, більшість якої становили німецькі робітники-емігранти. Видавали її німецькою мовою. Редактором був німецький журналіст дрібнобуржуазний демократ Г. Т. Кельнер. Незважаючи на загально-реформістську лінію газети,

³⁴ Генеральный совет Первого Интернационала. 1864—1866. Лондонская конференция 1865 года. Протоколы, М., 1961, стор. 11—12.

³⁵ Карл Маркс. Даты жизни и деятельности, стор. 273.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 63—64.

³⁷ К. Л. Селезнев. Назв. праця, стор. 74.

³⁸ Карл Маркс. Даты жизни и деятельности, стор. 295, 297.

Маркс закликав своїх однодумців Й. Вейдемейера і А. Клусса друкуватись у ній, нести революційне слово в середовище німецької еміграції в США. Турбуючись про підбір авторів, він залучав до цієї роботи Ф. Енгельса. У зв'язку з проведенням 1853 р. всесвітньої виставки в Нью-Йорку Маркс передбачав приїзд туди багатьох жителів Німеччини. Тому він покладав великі надії на «Реформ»³⁹, щоб саме через неї проводити передові революційні ідеї, знайомити німців з фактами класової боротьби.

Водночас класики марксизму рішуче засуджували діяльність соціал-реформістських журналів Німеччини, які «не дали нічого такого, що хоча б на крок просунуло рух уперед. Ніякого дійсного фактичного чи теоретичного матеріалу, який сприяв би освіті, там немає... Замість того щоб хоч у якесь питання внести ясність, вони створили неймовірну плутанину, на щастя, майже виключно у своєму власному середовищі»⁴⁰. Маркс завжди відмовлявся співробітничати в подібних виданнях.

Геніальний основоположник наукового комунізму був не лише творцем і активним співробітником пролетарської преси, а й сам для своєї роботи постійно користувався газетним і журнальним матеріалом як важливим джерелом відображення історичної дійсності. Сім'я Маркса часто зазнавала матеріальних труднощів. Так було, зокрема, на початку вересня 1852 р. К. Маркс, не маючи коштів для придбання щоденних газет, не міг написати жодної статті для «Триб'юн»⁴¹. 13 листопада 1857 р. він повідомляв Ф. Енгельса: «Посилай мені тепер, як ти робив раніше, якнайбільше манчестерських газет»⁴². Маркс використовував газетний матеріал для підготовки статей для «Нью-Йорк дейлі триб'юн», а також для дослідження тогочасної економічної кризи.

Значення робітничих газет для вивчення історичної дійсності переконливо розкрив найближчий друг і соратник К. Маркса Ф. Енгельс. У своєму листі до Ф. Кенена 5 квітня 1871 р. він писав: «Генеральна Рада повинна одержувати *по два примірники* кожної з наших газет: один призначається для бібліотеки, де ми збираємо повну колекцію всіх цих газет, як матеріал для майбутньої історії пролетарського руху всіх країн, а другий призначається для секретаря тієї країни, в якій видається газета»⁴³. Отже, всебічному використанню преси основоположники наукового комунізму надавали першорядного значення.

Марксова наполеглива боротьба за правдиве відображення пресою історичної дійсності є найціннішим досвідом для сучасної комуністичної преси, а також дороговказом для радянських істориків щодо залучення до наукової роботи цього важливого джерела.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 470, 476, 477.

⁴⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 170.

⁴¹ Карл Маркс. Даты жизни и деятельности, стор. 120.

⁴² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 162.

⁴³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 158.

Г. М. ШЕВЧУК

ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Історія розвитку української радянської культури — ця багатогранна і складна проблема в історичній науці постійно привертала увагу дослідників. Ще в другій половині 20-х і на початку 30-х років були спроби узагальнити культурний процес¹.

При ознайомленні з названими працями впадає в око те, що їх автори при визначенні етапів виходили з наявності матеріальної бази розвитку культури і досягнутих тоді результатів. Протягом 30-х — другої половини 50-х рр. з проблеми розвитку української радянської культури не було опубліковано жодної узагальнюючої праці. З другої половини 50-х років після викриття на XX з'їзді КПРС шкідливих наслідків культу особи і відтворення ленінських норм у діяльності партії й держави, що забезпечувало більш сприятливі умови для наукової роботи, ця проблема стала активно досліджуватись. Особливо велике значення мало прийняття XXII з'їздом КПРС нової Програми партії, в якій дано оцінку пройдених етапів культурного розвитку країни і накреслено завдання на період розгорнутого будівництва комунізму. Ще більше активізувалось дослідження історії розвитку культури у зв'язку з відзначенням 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. «З вершини п'ятдесятиріччя Жовтневої революції партія, радянський народ осмислюють пройдений шлях, щоб краще розв'язувати нові завдання»².

В результаті напруженої праці ряду колективів та окремих науковців було опубліковано багато статей, брошур, монографій про українську радянську культуру, фундаментальні праці з певних її галузей³ та проблем⁴, зокрема з історії розвитку української радянської культури в окремі періоди⁵. Інститут історії Академії наук Української РСР зробив першу спробу узагальнити історію розвитку української радянської культури за роки Радянської влади⁶.

Дуже стислий огляд цих праць зробив А. А. Кугот⁷. У них різно-

¹ Я. П. Ряппо. Народна освіта на Україні за десять років революції, Харків, 1927, стор. 5—6; Ант. Козаченко. Українська культура. Її минулина і сучасність, Харків, 1931, стор. 125.

² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 5.

³ Історія української радянської літератури, К., 1965; Історія українського мистецтва в шести томах. Радянське мистецтво 1917—1941 років, т. 5, К., 1967; М. С. Гриценко. Нариси з історії школи в Українській РСР, К., 1966; Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917—1945 рр.), К., 1967.

⁴ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965; О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва 1929—1941 рр., К., 1963.

⁵ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920), К., 1961; Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні в 1921—1925 рр., К., 1963; Л. А. Шевченко. Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр., К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Видання в п'яти томах. Розквіт культури, К., 1967.

⁶ Розвиток української культури за роки Радянської влади, 1917—1967. К., 1967.

⁷ А. А. Кугот. Дослідження з історії української радянської культури.— «Український історичний журнал», 1968, № 1, стор. 25—31.

бічно висвітлено найважливіші проблеми розвитку культури, ґрунтовно розкрито об'єктивні й суб'єктивні умови культурного будівництва на Україні, творчу діяльність народу, а також організуючу і спрямовуючу роль Комуністичної партії в культурному процесі. Разом з тим вони дають можливість виявити недоліки, недоробленості та прогалини у дослідженні та висвітленні загальнокультурного процесу.

Культура в цілому розвивається за властивими їй законами. В той же час усі її галузі органічно пов'язані між собою і в процесі розвитку впливають одна на одну. Проте у працях з історії окремих галузей культури ці взаємовпливи зовсім не розкрито. Отже, відсутнє висвітлення культури як єдиного органічно цілого суспільного явища в його історичному розвитку.

В галузевих і узагальнюючих працях автори застосовують, як правило, загальну періодизацію історії УРСР. При цьому в перших працях враховувались специфічні закономірності розвитку кожної галузі культури, хоча й у них є певні відмінності в періодизації, скажімо історії розвитку загально-освітньої школи від вищої школи, літератури, образотворчого мистецтва тощо. В узагальнюючих працях особливі закономірності розвитку культури здебільшого не враховувались.

Історики не раз обговорювали недосконалість викладу історії розвитку культури за галузевим принципом і про необхідність визначення головних етапів у розвитку культури та вироблення наукової періодизації. Ці питання порушували історики, філософи, преса, зокрема, на Всесоюзній сесії Наукової ради з історії соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР у 1965 р. Матеріали сесії покладені в основу змістовного збірника⁸, в якому ряд авторів розглядають періодизацію⁹.

Для визначення основних етапів розвитку української радянської культури дуже важливо з'ясувати, що розуміти під поняттям «культура», як розглядати процес її історичного розвитку, як визначати сутність культурної революції, її завдання, шляхи і методи здійснення. Єдине правильні вихідні позиції для цього дає марксистсько-ленінське вчення про культуру.

Духовна культура народу — складне багатогранне і разом з тим органічно єдине суспільне історичне явище, дослідження якого вперше поставили на наукову основу основоположники матеріалістичного розуміння історії К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Вони довели, що рівень, характер та роль культури в суспільному процесі залежать від конкретної форми матеріального виробництва та суспільних відносин на кожному історичному етапі розвитку людського суспільства. «З певної форми матеріального виробництва, — писав К. Маркс, — постає, поперше, певна структура суспільства, по-друге, певне відношення людей до природи. Їх державний устрій та їх духовний уклад визначаються як тим, так і другим. Отже, цим самим визначається і характер їх духовного виробництва»¹⁰.

В той же час класики марксизму відзначають і зворотний вплив духовної культури на матеріальне виробництво, її активну роль в розвитку суспільства. Політичний, правовий, філософський, релігійний, художній і т. д. розвиток, — писав Ф. Енгельс, — базується на економічних

⁸ Культурная революция в СССР. 1917—1965, М., 1967.

⁹ М. П. Ким. О сущности культурной революции и этапах ее осуществления в СССР, стор. 5—39; Н. С. Злобин. О сути и принципах периодизации культурной революции, стор. 40—49; М. Я. Бромлей. Некоторые социально-экономические аспекты культурной революции, стор. 55—65; В. А. Куманев. За глубокое изучение советского опыта культурной революции, стор. 66—79; та інші.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. I, стор. 261—262.

му розвитку. Але всі вони також впливають один на одного і на економічний базис. Справа обстоїть зовсім не так, що лише економічне становище є *причиною*, що *лише* воно є *активним*, а все останнє — лише пасивний наслідок. Ні, тут взаємодія на основі економічної необхідності, у *кінцевому підсумку* завжди прокладає собі шлях¹¹.

Основоположники наукового комунізму відзначають і відносну самостійність культури, особливі закономірності, що діють у її сфері, зазначають, що темпи культурного розвитку повільніші за темпи економічного і політичного розвитку. Як підкреслював В. І. Ленін, культурні завдання не можуть бути розв'язані так швидко, як завдання політичні й воєнні, що по самій суті справи тут потрібний довгий час, цілі десятиліття¹². Крім того, освіта, наука, література, мистецтво як складові елементи духовної культури органічно зв'язані між собою і в процесі розвитку впливають один на одного. До того ж окремі елементи культури можуть відставати від матеріальної основи в силу традицій, звичок тощо. Так, у нашій країні досі зустрічаємо факти прояву пережитків буржуазної ідеології, моралі, релігії. В той же час окремі елементи духовної культури випереджають розвиток суспільства, як, наприклад, марксистсько-ленінське вчення про суспільство.

Трудова діяльність людини викликає необхідність осмислення навколишніх явищ і всього життя, навчає її умінню застосовувати набуті знання на практиці, викликає у людини творчу діяльність. Тому розвиток культури не можна зводити лише до нагромадження духовних цінностей, до досягнень у галузі освіти, науки, мистецтва, літератури та ін. Це єдиний процес засвоєння і збагачення духовного багатства в процесі свідомої творчості людини. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що справжнє оволодіння культурою не має нічого спільного з пасивним нагромадженням знань. Отже однією з найважливіших особливостей соціалістичної культури є те, що вона виховує активне ставлення радянської людини до дійсності. Таким чином, поняття «культура» включає сукупність духовних цінностей, нагромаджених людством у процесі трудової діяльності, оволодіння ними й творче їх застосування для дальшого прогресу суспільства, в процесі якого відбувається збагачення їх новими якостями, дальший їх розвиток.

В умовах радянського суспільного ладу розвиток культури випливає із завдань формування комуністичного суспільства і своїм змістом відповідає корінним економічним та політичним інтересам народу. Матеріальною базою розвитку культури тут є соціалістична власність, політичною — радянський суспільний лад, ідейною основою — марксистсько-ленінська ідеологія. Загальною закономірністю суспільного розвитку для всіх країн, які стають на шлях соціалізму, є «соціалістична революція в галузі ідеології і культури»¹³ — культурна революція. Її завдання полягає в тому, щоб перетворити культуру «із знаряддя буржуазії в знаряддя соціалізму»¹⁴ шляхом докорінної перебудови всього духовного життя суспільства і виховання всебічно розвиненої людини, свідомого творця історії.

Культурну революцію В. І. Ленін розглядає як складний і тривалий процес, як цілу смугу культурного розвитку всієї народної маси¹⁵. Він писав, що «ніде народні маси не зацікавлені так справжньою куль-

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 39, стор. 175.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 47—48.

¹³ Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 року. Маніфест миру, К., 1957, стор. 13.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 367.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 414.

турою, як у нас; ніде питання цієї культури не ставляться так глибоко і так послідовно, як у нас»¹⁶. Соціалізм надає народним масам повну можливість «на ділі користуватися благами культури, цивілізації і демократії...»¹⁷, перетворює культуру в надбання всього народу, всіх трудящих. «Раніше весь людський розум,— говорив Володимир Ілліч,— весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром»¹⁸.

Народний характер культурної революції В. І. Ленін вбачав не тільки в тому, що вона здійснюється в інтересах народу, але й самим народом, його зусиллями, його творчістю. Лише в процесі активної творчості трудящі можуть позбутися приватновласницької моралі, старих звичаїв і забобонів, що їх віками культивували експлуататорські класи та їх ідеологи. Як безпосередні учасники побудови нового суспільства, трудящі маси виховують у собі нові якості, виділяють із свого середовища людей, які займаються наукою, оволодівають технікою, кращими надбаннями людської культури, вкрай необхідними для забезпечення постійного прогресу людського життя.

Найважливішою закономірністю культурної революції є докорінний переворот у духовному житті людей на ґрунті діалектико-матеріалістичного світогляду. Культурна революція спрямовується Комуністичною партією, здійснюється свідомою творчістю трудящих і має планомірний характер.

Нарешті, формування нової культури і виховання на цій основі всебічно розвиненої людини відбувається шляхом критичного засвоєння всіх багатств, вироблених людством.

Поряд з основними закономірностями культурної революції, обов'язковими для всіх країн у перехідний період від капіталізму до соціалізму, Країна Рад мала й свої особливості. Культурна революція відбувалася вперше, а тому було чимало помилок, іноді й перекручень, доводилось долати надзвичайно жорстокий опір контрреволюційних елементів і всіх антинародних реакційних сил, переборювати техніко-економічну і культурну відсталість, успадковані від царизму. «...Для нас,— писав В. І. Ленін,— ...ця культурна революція становить неймовірно труднощі і чисто культурного порядку (бо ми безграмотні), і порядку матеріального (бо для того, щоб бути культурними, потрібен певний розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база)»¹⁹. Крім того, культурне будівництво десятки років здійснювалось в умовах ворожого капіталістичного оточення.

Сприятливі обставини створювали безпосереднє керівництво культурним процесом з боку В. І. Леніна, Комуністичної партії та висока творча активність народних мас. В. І. Ленін чітко розробив план культурної революції, яка поряд з соціалістичною індустріалізацією країни і соціалістичним кооперуванням сільського господарства стала органічною складовою частиною загального плану побудови соціалізму²⁰.

Культурна революція на Україні, що була складовою частиною відповідних перетворень у всій Країні Рад, мала, однак, свої особливості. Необхідно було ліквідувати наслідки насильницької затримки розвитку української культури російським царизмом, вести класову боротьбу,

¹⁶ Там же, стор. 408.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 87.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 419.

²⁰ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 11—12.

зокрема проти українського буржуазного націоналізму і великодержавного шовінізму. Культурний процес на Україні, як і в усьому СРСР, визначається змінами в суспільному ладі і класовій структурі суспільства; демократизацією духовного життя суспільства і характером системи виробництва й розподілу духовних цінностей; розвитком матеріально-технічної бази культури та удосконаленням партійно-державної і громадської системи керівництва культурним процесом; формуванням кадрів культури, насамперед працівників науки, літератури, мистецтва, та їх плідною творчою діяльністю; зростанням культурного і політичного рівня всього народу та його активністю в культурному житті²¹. Велике значення мали також зміцнення співдружності національних культур та посилення їх взаємовпливу; зближення культурного рівня людей розумової та фізичної праці, трудящих міста та села. Нарешті, не можна обійти зростання вкладу української культури в загальноінтернаціональну культуру народів СРСР та посилення її прогресивного впливу на розвиток світової культури.

Поява нових якостей у розвитку культури, процес визрівання та обумовленість, характер і зміни в творчості народу дають можливість визначити певні періоди чи етапи у культурному будівництві. Для цього треба всебічно і глибоко вивчити весь культурний процес, застосовуючи ленінські настанови.

При аналізі й оцінці того чи іншого суспільно-історичного явища,— писав В. І. Ленін,— головне полягає в тому, щоб «не забувати основного історичного зв'язку, дивитися на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»²².

При такому історичному підході можна виділити в розвитку української радянської культури такі три етапи, характерні також для всього Радянського Союзу²³: 1. 1917—1928 рр.— становлення радянської культури; 2. 1928—1958 рр.— сформування соціалістичної культури і утвердження її в житті й побуті народу; 3. З 1959 р.— розквіт соціалістичної культури і переростання її в комуністичну культуру.

На першому етапі велися інтенсивні пошуки, спрямування розвитку культури, визначався її характер, форми і методи управління культурним будівництвом — тобто здійснювалися ті процеси, які й характеризують становлення української радянської культури. Партійні й державні органи України керувалися резолюцією VIII конференції РКП(б), яка зобов'язувала всіляко сприяти усуненню будь-яких перешкод до вільного розвитку української мови і культури, перетворенню української мови в знаряддя комуністичної освіти трудових мас²⁴. Ці настанови знайшли втілення в так званій українізації, яка була «неодмінною передумовою серед широких завдань зміцнення УРСР як державного організму, складової частини СРСР, вивчення мови та місцевих умов, забезпечення партійного керівництва розвитком української культури, виховання й висування українських кадрів та інше»²⁵.

На першому етапі сформувалися загальнодержавні та місцеві органи управління культурним будівництвом, нова радянська система освіти й виховання, характер української радянської культури — соціалістичний за змістом і національний за формою. Вперше в історії укра-

²¹ М. П. Ким. Назв. праця, стор. 33.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

²³ Культурная революция в СССР. 1917—1965, стор. 33, 38.

²⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК», (Далі — КПРС в резолюціях...), ч. I, К., 1954, стор. 20.

²⁵ В. Затонський. Національна проблема на Україні, Харків, 1927, стор. 75.

їнського народу визначилася струнка система культурно-освітньої роботи серед дорослого населення. Основна увага спрямовувалась на подолання культурної відсталості, на ліквідацію неписьменності, розширення шкільної мережі та охоплення якнайбільшої кількості дітей навчанням.

Для широкого творення нової культури ще не було відповідної матеріальної бази та підготовлених радянських кадрів. Постійні, хоч і дуже малі бюджетні асигнування на потреби розвитку культури встановлюються лише з 1923 р. Більшість нечисленної тоді інтелігенції становили представники дореволюційної генерації, серед яких спостерігались хитання, нелояльне і навіть вороже ставлення до Радянської влади.

Під впливом успіхів у соціалістичному будівництві дедалі більше трудівників розумової праці включалося до творення нової культури. Налагоджувалась підготовка народної інтелігенції в учбових закладах, на керівні посади висувались найпередовіші і найдосвідченіші робітники та селяни.

Широко розгорнувся і бурно проходив процес становлення української радянської літератури та мистецтва, зростала їх виховна роль. Характерним для цього етапу було формування соціалістичної свідомості творчих працівників. У республіці зародилися нові галузі мистецтва — кіно, опера та ін. Налагоджувались культурні зв'язки й співробітництво українського народу з іншими народами Радянського Союзу.

В період боротьби за зміцнення радянської влади й громадянської війни процес становлення української радянської культури здійснювався хоча і з перервами, але дуже інтенсивно. Пожвавлення в культурному будівництві з середини 1923 р., зумовлене піднесенням народного господарства, створенням СРСР, означало перемогу Комуністичної партії, ленінської національної політики над антипартійними опортуністичними елементами в економічному, державному і культурному будівництві, завдало нищівного удару по троцькістам, великодержавним шовіністам і місцевим українським націоналістам і забезпечило сприятливі умови для широкого розгортання національно-культурного будівництва, для співробітництва в галузі культури між радянськими народами.

На першому етапі швидко піднімалась загальна культура населення, запроваджувались нові звичаї, принципи організації родинного життя, повсюдно відзначались революційні свята, трудові перемоги тощо. Зростала політична і виробнича активність народу. Робітники брали активну участь у виробничих нарадах та конференціях, у раціоналізаторстві та винахідництві. На селі, яке до революції і навіть у перші роки Радянської влади було особливо відсталим, запроваджувались агро-технічні засоби ведення господарства, поширювалось кооперування, зокрема його вища виробнича форма.

Однак, незважаючи на певні досягнення, культурне будівництво значно відставало від господарського. Тому XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) проблему розвитку культури висунув у число найважливіших проблем реконструктивного періоду, як невід'ємну частину загального плану соціалістичного будівництва в СРСР²⁶. У відповідності з загальнопартійними настановами X з'їзд КП(б)У (грудень 1927 р.) зобов'язав ЦК уважно стежити, щоб культурне будівництво не відставало від загального господарського будівництва республіки і всього СРСР²⁷. Це завдання дедалі більше усвідомлювали й самі трудящі. Восени

²⁶ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 487.

²⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918—1956, К., 1958, стор. 395.

1928 р. з ініціативи комсомолу розпочався масовий похід за грамотність²⁸. Робітничий клас України активно взявся за оволодіння українською культурою. Постановою I Всеукраїнської наради жінок-колгоспниць (1929 р.) зазначалося, що в умовах розгорнутого соціалістичного будівництва на селі питання культури й побуту набирають першочергового значення²⁹.

Здійснення соціалістичної індустріалізації й колективізації сільського господарства, ліквідація решток експлуататорських класів створювали матеріальну і політичну базу для прискорення темпів культурного будівництва. Саме з цим і пов'язано настання другого етапу в розвитку радянської культури. З 1928 р. збільшуються державні асигнування на потреби розвитку культури. Лише за роки перших двох п'ятирічок вони зростають у республіці в 13,5 раза³⁰.

Культурне будівництво ввійшло органічною складовою частиною до п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Отже керівництво ним стало більш планомірним і організованим.

Активізувалася трудова і політична активність мас, що виявлялося в зародженні і великому поширенні руху ударників, у розгортанні соціалістичного змагання, масової колективізації, в натхненній праці, особливо молоді, на новобудовах Донбасу, Сибіру, Далекого Сходу тощо. Трудова і політична активність мас у свою чергу супроводжувалась посиленням їх прагнення до піднесення культурного рівня. Культура ставала органічною потребою життя трудящих, їх діяльності.

Масове прагнення трудящих до оволодіння культурою, що збігалось із значним збільшенням державних асигнувань на культурне будівництво, викликало швидке розширення мережі шкіл, учбових закладів та культурно-освітніх установ, охоплення населення навчанням у школах лікнепу, масових та спеціальних школах. Розмаху набуває технічне навчання робітників і сільськогосподарське навчання колгоспників. Великі промислові підприємства, особливо новобудови, ставали справжніми навчальними комбінатами.

XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.), відзначаючи величезні успіхи, досягнуті після X з'їзду КП(б)У в національно-культурному будівництві, в здійсненні українізації, зокрема в розвитку народної освіти, преси, підкреслював, що цим створено міцну базу, яка забезпечує в найкоротший строк нечуваний розвиток української радянської культури, що «партія і робітничий клас дедалі більше фактично стають учасниками і керівниками всього культурного процесу»³¹.

Так, організовані партією два могутні потоки — рух широких мас за культуру і розвиток громадської самодіяльності у виробничому і політичному житті, поклали початок нового етапу в розвитку української радянської культури.

На початку 30-х років на Україні, як і по всій Радянській країні, почала діяти єдина система народної освіти. За роки першої п'ятирічки здійснено загальну обов'язкову початкову освіту, а з другої п'ятирічки запроваджено загальну семирічну освіту в селах і середню в містах. У 1939 р. письмненне населення України уже становило понад 85%!

Вирішення проблеми виховання нової радянської інтелігенції протягом перших двох п'ятирічок, становило поряд із здійсненням загальної обов'язкової освіти найвизначніше і найважливіше досягнення в

²⁸ В. А. Куманев. Социализм и всенародная грамотность, М., 1967, стор. 181.

²⁹ Історія Української РСР, т. II. К., 1967, стор. 304.

³⁰ Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник, К., 1940, стор. 75.

³¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918—1956, стор. 496—498.

формуванні української соціалістичної культури. Відбулися значні зміни в науковому житті республіки. Значно розширилась мережа наукових установ та співробітників у них. В науково-дослідній роботі утверджувались плановість, колективізм, марксистсько-ленінська методологія.

Завершився процес консолідації творчих сил працівників літератури й мистецтва навколо Комуністичної партії. В українській літературі й мистецтві утвердився соціалістичний реалізм як творчий метод. Все відчутніший вплив на літературу й мистецтво справляли самодіяльна народно-поетична, мистецька творчість, високий розвиток якої зумовив даліше піднесення освітнього і культурного рівня народу. На Україні сформувалися й досягли високого розвитку всі види літератури й мистецтва та їх жанри. Художні твори, проїняті пафосом соціалістичного будівництва, високим гуманізмом, здобули загальне схвалення трудящих України, народів Радянського Союзу, а також і міжнародне визнання.

Значно розширилися й поглибилися взаємозв'язки і співробітництво в галузі освіти, науки, літератури й мистецтва. Епізодичні зустрічі діячів культури братніх республік, обмін хоровими, музичними, театральними та іншими виконавськими колективами переросли в традиційні й доповнились відзначенням у загальносоюзному масштабі ювілейних дат визначних культурних подій, тижнями, декадами, фестивалями національних культур, початок яким поклав Тиждень української літератури, проведений з ініціативи ЦК ВКП(б) у Москві в лютому 1929 р. Прискорювався процес зміцнення інтернаціональної єдності національних культур народів СРСР та формування єдиної соціалістичної культури СРСР⁸². Значно розширилися і збагатилися засоби інформації та комунікації культури: преса, книговидавнича справа, мережа клубів, бібліотек, кіно, радіо тощо.

Наступ на культурному фронті, що супроводжувався небувалим піднесенням освітнього і взагалі культурно-технічного рівня трудящих, поряд з високим трудовим піднесенням і зростанням громадської самодіяльності народу, неминуче вели до формування соціалістичного світогляду, до зростання нової культури. Марксистсько-ленінська ідеологія стала панівною. Найяскравішим проявом змін у духовному житті радянських людей було зародження і масовий розвиток стахановського руху, руху п'ятисотенниць, руху за санітарну культуру, за культуру міст тощо, батьківщиною яких була Україна.

За роки довоєнних п'ятирічок на Україні сформувалась українська соціалістична культура — органічна складова частина найпередовішої в світі культури народів СРСР. В ній гармонійно поєдналися соціалістичний зміст і національна форма.

Новій соціалістичній культурі належала важлива роль у формуванні української соціалістичної нації, характерними рисами якої стали радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, відданість Комуністичній партії, справі комуністичного будівництва, братерська дружба з усіма радянськими народами, свідомо, активна участь у державному, господарському й політичному житті, в будівництві соціалістичного суспільства.

Віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР перервав мирну працю радянських людей, нав'язавши їм тривалу і жорстоку війну. Проте радянський народ з честю витримав усі випробування, домігся повного розгрому фашистських полчищ, використавши у своїй героїчній боротьбі як могутню зброю і радянську культуру — науку, літературу, мистецтво, радянську мораль, соціалістичну ідеологію.

⁸² «Правда», 1 червня 1937 р.

Війна становила певний період у культурному, як і в усьому житті країни. Сотні тисяч дітей залишилися поза школою. Дуже скоротилася підготовка спеціалістів, у той час як тисячі їх загинули на полі бою. Матеріальна база культури майже повністю була знищена.

Після війни культурне будівництво спрямовувалось на ліквідацію шкідливих наслідків війни. Відбудовувалися школи, учбові, наукові та культурно-освітні заклади й установи, здійснювався всеобуч, розширювалися масштаби підготовки спеціалістів, відновлювалася робота наукових установ тощо.

У повоєнні роки удосконалювалося й посилювалося партійне і державне керівництво культурним процесом, збільшувалися державні асигнування на потреби культурного будівництва. Постанови ЦК КПРС і ЦК КП України з ідеологічних питань, прийняті у 1946—1958 рр., сприяли піднесенню ідейного рівня наукових досліджень, творів літератури і мистецтва та посиленню їх ролі в соціалістичному будівництві, у комуністичному вихованні трудящих. Нечувано зросла масова участь народу у відбудові, будівництві та обладнанні закладів і установ культури. У створеному 1947 р. Товаристві для поширення політичних і наукових знань масову участь брали інтелігенція та передовики виробництва. Величезну допомогу Україні в культурному будівництві подавали братні народи СРСР.

Успішна відбудова та розширення матеріальної бази розвитку культури дали можливість швидко досягти значного піднесення культурно-технічного рівня всього населення. На 1959 р. письмений населення республіки дорівнювало 99,1%³³. Вирівнювався освітній рівень міського і сільського населення, робітничого класу і колгоспного селянства. Свідченням цього є такі дані: серед населення республіки кількість робітників з неповною середньою, середньою і вищою освітою (на 1 тис. чоловік, зайнятих на виробництві) у 1959 р. становила 456 проти 109 у 1939 р., службовців 918 проти 573, а колгоспників 244 проти 31³⁴.

Характерним у розвитку науки, крім швидкого зростання мережі наукових установ і збільшення наукових працівників у них, було остаточне утвердження колективних методів у науково-дослідній роботі, встановлення тісних зв'язків науки з виробництвом, поява і розвиток ряду нових напрямів: кібернетики, фізики твердого тіла, фізичної електроніки та інших, зростання ролі науки в усіх сферах життя.

Для розвитку літератури й мистецтва характерним було більш поглиблене відображення життя, удосконалення змісту і форми творів, посилення взаємовпливу між професіональним та самодіяльним мистецтвом. У післявоєнні роки значно розширились і поглибилися творчі взаємозв'язки культури українського народу з братніми народами СРСР, встановилось і розвивалось тісне співробітництво з народами соціалістичних країн, зростав вплив української культури на розвиток прогресивної культури в усьому світі.

В республіці відчувалось загальне культурне піднесення, що знаходило виявлення в зростанні активності самодіяльної творчості широких мас у суспільно-політичному й виробничому житті, у розгортанні масового соціалістичного змагання і народженні його нових форм, технічної творчості, руху раціоналізаторів і винахідників, у досягненнях передовиків і новаторів виробництва — людей з високою виробничою і загальнолюдською культурою. Встановлювалась дедалі більша гармо-

³³ Ітоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, М., 1963, стор. 65.

³⁴ Там же, стор. 86.

нія між культурним прогресом усього суспільства й інтелектуальним розвитком кожного його члена.

До кінця 50-х років на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, повністю і остаточно переміг соціалізм, а разом з ним і культурна революція. Сформувалась нова високорозвинена, багатогалузева українська соціалістична культура, яка утвердилася в усіх сферах життя й побуту. Її характерними рисами стали висока партійність, народність, інтернаціоналізм, гуманізм. Культура, освітлювана соціалістичною ідеологією, стала надбанням всього народу. Як відзначається в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Жовтня, «в ході культурної революції була створена соціалістична, справді народна культура. Найбільшим досягненням культурної революції було формування соціалістичної свідомості мільйонних мас трудящих»³⁵. У другому етапі розвитку української радянської культури виділяються п'ять періодів: 1928—1932 рр.— розширення матеріальної бази і масовий рух трудящих за оволодіння культурою; 1933—1941 рр.— завоювання вирішальних успіхів у формуванні соціалістичної культури; 1941—1945 рр.— культура в роки Великої Вітчизняної війни; 1945—1950 рр.— заліковування ран, заподіяних культурі фашистськими загарбниками; 1951—1958 рр.— культурне піднесення.

Вступ нашої країни в період розгорнутого будівництва комунізму ознаменувався початком нового, завершального етапу культурної революції. Український народ приступив до здійснення безпосередніх завдань, визначених Програмою КПРС — виховання всебічно розвинутої людини, створення духовної культури комунізму. Для їх здійснення забезпечені необхідні матеріальні й соціальні умови: прискорений розвиток соціалістичної економіки, дальше розширення радянської демократії. У 1966 р. порівняно з 1928 р. видатки з державного бюджету на соціально-культурні заходи в Українській РСР зросли у 70 разів і тепер становлять майже половину всіх витрат бюджету³⁶. Цим самим створюється матеріальна основа для швидкого розвитку культури. Прискорене зростання добробуту народу відкриває неабиякі широкі можливості для задоволення культурних потреб трудящих. Посилюється культурний вплив міста на село, що прискорює процес зближення рівня культури трудящих республіки.

Розгортання комуністичного будівництва викликало дальше поширення творчої ініціативи й активності широких мас трудящих в усіх сферах життя, розвиток вищої форми соціалістичного змагання — руху за комуністичну працю — сприяє культурному будівництву.

У державному і культурному житті активізація творчої ініціативи виявляється у значному поширенні громадських засад, які В. І. Ленін називав паростками комунізму і які набирають нових якостей. Тепер створюються громадські ради культури при виконкомах місцевих Рад, а при обласних і міських управліннях культури — громадські відділи. Виявом зростання культурних потреб трудящих є організація на громадських засадах і успішна діяльність народних університетів, народних філармоній, громадських конструкторських бюро, рад новаторів тощо. Так, якщо у 1958 р. народних університетів у республіці діяло 8, то у 1965 р. їх налічувалось 3746³⁷.

В основу виховання трудящих покладено моральний кодекс будівників комунізму, викладений у Програмі КПРС, — утвердження комуністичного світогляду, зміцнення принципів комуністичної моралі.

³⁵ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 15.

³⁶ Україна за 50 років (1917—1967), К., 1967, стор. 194—195.

³⁷ Розвиток української культури за роки Радянської влади, стор. 353.

Початок нового етапу в культурному будівництві ознаменувався також перебудовою системи народної освіти в напрямі, який відповідає розв'язанню безпосередніх завдань комуністичного будівництва. Перед радянською середньою і вищою школою партія поставила завдання виховувати нову людину — будівника комунізму, в якій би гармонійно поєднувалися духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість.

Перебудова народної освіти супроводжується значним розширенням мережі шкіл та інших учбових закладів, збільшенням контингенту учнів і студентів у них. Успішно впроваджується в життя поставлене XXIII з'їздом КПРС завдання здійснення загальної середньої освіти підростаючого покоління уже в нинішній п'ятирічці. На кожних 100 працюючих у республіці 56 мають повну або неповну вищу чи середню освіту. В республіці кожний третій вчиться³⁸. Розвиток освіти в поєднанні з широко розгалуженим навчанням на виробництві, в університетах технічного прогресу з політичним навчанням у системі партійної освіти, забезпечили швидке піднесення культурно-технічного рівня працівників міста і села.

Перехід від соціалізму до комунізму збігається з розгортанням науково-технічної революції. Це зумовило дедалі більше перетворення науки у безпосередню продуктивну силу.

Для розвитку літератури й мистецтва на сучасному етапі властивим стало поглиблене осмислення історії свого народу і його сьогоднішнього дня, розкриття дійсності в усій її складності, багатогранності, розкриття величних діянь і краси духовного світу будівника комунізму. Цим самим значно посилилась ідейно-художня виховна роль літератури й мистецтва.

Значні якісні зміни відбулися в розвитку самодіяльного мистецтва. На Україні нараховується понад 150 тис. самодіяльних художньо-мистецьких колективів, у яких близько 3 млн. учасників. Дістали масове поширення вищі форми цього мистецтва — народні театри, театри народної творчості, народні ансамблі та симфонічні оркестри. Багато самодіяльних колективів наближаються рівнем виконавської майстерності до професіонального мистецтва. Масова художня самодіяльність стала одним з найважливіших засобів прилучення народних мас до культури, гармонійного розвитку людини та її творчої самодіяльності в збагаченні духовних цінностей. Цим зумовилось посилення взаємозв'язків і взаємозбагачення професіонального і самодіяльного мистецтва.

У статті наведено лише окремі риси в розвитку культури, але і вони свідчать про настання нового етапу в її розвитку — формування комуністичної культури. Визначення основних етапів у розвитку української радянської культури сприятиме дальшому розгортанню її дослідження і поширенню її надбань серед широких народних мас.

³⁸ Україна за 50 років 1917—1967, стор. 220; Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції 5 листопада 1967 р., К., 1967, стор. 21.

Повідомлення

Назустріч 50-річчю Компартії України

І. П. КОЖУКАЛО

РОЗВИТОК ЛЕНІНСЬКИХ НОРМ ПАРТІЙНОГО ЖИТТЯ І ПРИНЦИПІВ КЕРІВНИЦТВА В ДІЯЛЬНОСТІ КП УКРАЇНИ (1964—1968 рр.)

Створення 50 років тому Комуністичної партії України є визначною історичною подією в житті українського народу, важливим етапом в партійному будівництві Комуністичної партії Радянського Союзу. Компартія України за півстоліття свого існування пройшла велику школу ідейного виховання, політичного гарту та організаційного зміцнення. Вірна вченню марксизму-ленінізму, керована Центральним Комітетом КПРС, Комуністична партія України є провідною силою українського народу, який разом з російським та всіма іншими народами СРСР під прапором великого Леніна впевнено йде до перемоги комунізму.

В умовах розгорнутого будівництва комунізму роль і значення Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства значно зросла. Враховуючи складність і багатогранність боротьби за перемогу нового суспільного ладу, В. І. Ленін вказував, що «без партії, залізної і загартованої в боротьбі, без партії, що користується довір'ям всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроєм маси і впливати на нього, вести успішно таку боротьбу неможливо»¹.

Знаменною подією для комуністів і всіх трудящих країни був жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС, який виявив непохитну волю партії неухильно додержуватись ленінських норм партійного життя та принципів керівництва, творчо розвивати їх. На основі рішень Пленуму було усунуто помилки, зв'язані з суб'єктивістським підходом до вирішення важливих економічних і політичних проблем, невиправданими перебудовами партійного, радянського і господарського апарату. Центральний Комітет визнав за необхідне повернутись до принципу побудови партійних організацій та їх керівних органів за територіально-виробничою ознакою. Листопадовий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС схвалив розроблені Президією ЦК пропозиції про порядок об'єднання крайових, обласних промислових і сільських організацій.

Комуністична партія України провела велику роботу, щоб привести організаційну структуру партійних і радянських органів республіки у відповідність з ленінськими принципами керівництва, з вимогами Статуту КПРС. 20 листопада 1964 р. відбувся Пленум

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

Центрального Комітету Компартії України, який, обговоривши доповідь члена Президії ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста «Про об'єднання промислових і сільських обласних партійних організацій і радянських органів», схвалив постанову листопадового Пленуму ЦК КПРС. У відповідності з цими рішеннями в грудні 1964 р. у 19 областях республіки, де існував поділ на промислові і сільські партійні організації, відбулись конференції, які обрали єдині комітети партії і ревізійні комісії. Були також проведені об'єднані сесії обласних промислових та сільських Рад депутатів трудящих і створені єдині виконкоми. Були відновлені Дніпропетровський, Запорізький, Київський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський і Харківський міськкоми КП України.

Значну роль по втіленню в життя рішень листопадового (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС відіграв січневий (1965 р.) Пленум ЦК КП України, який розглянув питання «Про завдання партійних організацій України в зв'язку з розукрупненням районів і наступними виборами до місцевих Рад депутатів трудящих». Він схвалив практичні заходи Президії ЦК і обкомів КП України по перебудові партійних і радянських органів, об'єднанню промислових і сільських обласних партійних організацій, відновленню єдиних обкомів і облвиконкомів, а також по розукрупненню районів і створенню в них комітетів партії та райвиконкомів².

Внаслідок проведеного на початку 1965 р. районного розмежування на Україні було створено 394 сільських райони. В середньому кожний з них об'єднував 75 тис. населення, 27 колгоспів і радгоспів проти 43 до укрупнення. При новому районуванні враховувались насамперед економічні й господарські зв'язки, що склалися між колгоспами і радгоспами за останні роки, компактність розташування населених пунктів, транспортні комунікації та ін. У січні 1965 р. в 379 сільських районах і в 15 містах, партійні комітети яких займалися питаннями сільського господарства, відбулись конференції, на яких обирались райкоми і міськкоми партії³. Внаслідок цього знову становище бойових і авторитетних провідників лінії партії, повноправних політичних органів зайняли сільські райкоми. Забезпечувались необхідні умови для дальшого підвищення керівної ролі всіх партійних організацій.

Були також проведені міські партконференції і створені нові партійні комітети у містах Орджонікідзе — Дніпропетровської, Добропілля і Селідово — Донецької, Ірпінь — Київської, Брянка і Кіровськ — Луганської, Червоноград — Львівської і Рені — Одеської областей. У Сімферополі, Херсоні і Чернівцях відбулись конференції у дев'яти відновлених міських районах⁴.

Значною віхою у житті партії були березневий і вересневий (1965 р.) Пленуми ЦК КПРС. Засудивши волюнтаризм і суб'єктивізм у розв'язанні питань економіки, вони створили умови для дальшого розвитку ленінських принципів діяльності партійних і державних органів, для підвищення ролі науки у розв'язанні всіх питань комуністичного будівництва. Тим самим здійснювалась настанова В. І. Леніна про те, що «нам треба що б то не стало поставити собі завданням..., щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою (а це, нічого гріха таїти, у нас особливо часто буває), щоб

² «Радянська Україна», 21 листопада 1964 р.; 9 січня 1965 р.; «Комуніст України», 1965, № 2, стор. 3.

³ П. Шелест. Районное звено.— «Правда», 8 лютого 1965 р.

⁴ «Комуніст України», 1965, № 2, стор. 3.

наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»⁵.

Вироблені березневим та вересневим Пленумами ЦК і одностайно схвалені й розвинуті далі XXIII з'їздом КПРС принципи економічної політики партії на етапі створення матеріально-технічної бази комунізму, новий підхід до керівництва економікою стали яскравим проявом життєвості соціалістичних засад господарювання. Партійні організації України багато зробили для втілення в життя нової економічної реформи. У республіці систематично провадиться аналіз роботи колективів підприємств і організацій, що перейшли на нові методи господарювання, вивчається їх досвід. З цією метою в Центральному Комітеті КП України в 1966 р. відбулась нарада господарських працівників, секретарів партійних організацій, економістів підприємств, що працюють за новою системою, секретарів обкомів і міськкомів партії, керівників міністерств і відомств, наукових працівників. На основі перших підсумків впровадження реформи Центральний Комітет КП України прийняв у 1966 р. постанову «Про роботу підприємств республіки, переведених на нову систему планування і економічного стимулювання, і підготовку інших підприємств до переведу на цю систему»⁶. Була також проведена республіканська конференція з питань наукових основ удосконалення планового керівництва соціалістичною промисловістю, в роботі якої взяли участь понад тисячу вчених-економістів, партійних і господарських працівників, керівників підприємств, міністерств і відомств. Вироблені її учасниками конкретні рекомендації подали серйозну допомогу в практичній діяльності партійним і господарським органам.

Пильна увага партійних організацій до питань втілення в життя економічної реформи сприяла тому, що на кінець 1967 р. у республіці на нову систему господарювання було переведено близько тисячі промислових підприємств, які виробляли до 40% продукції і давали 46% прибутку промисловості. Вони перевиконали план 1967 р. по реалізації продукції та прибутку⁷.

Партійні організації домагалися, щоб науковий підхід до керівництва доповнювався діловитістю, вмінням практично організувати справу. Сьогодні з особливою актуальністю звучать ленінські слова про те, що «саме на виконання наших революційних завдань, саме в ім'я того, щоб ці завдання не лишилися утопією, або невинним побажанням, а перетворилися б дійсно в реальність,— були б здійснені негайно,— саме, в ім'я такої мети, ми повинні тепер поставити, як своє перше, чергове і найголовніше завдання, саме практичність і діловитість організаційної роботи»⁸.

Приклад широкого розмаху і діловитості як найважливішої особливості ленінського стилю керівництва у вирішенні великих економічних і соціально-політичних проблем подає Центральний Комітет нашої партії. Так, у рішеннях березневого (1965 р.) і травневого (1966 р.) Пленумів ЦК, присвячених питанням розвитку сільського господарства, точно визначено, яких заходів, де і коли необхідно вжити, щоб подолати відставання цієї важливої галузі економіки, забезпечити її реальне піднесення.

По-діловому, комплексно вирішував проблему розвитку сільського господарства і Центральний Комітет КП України, партійні організації республіки. Конкретно і всебічно обговоривши питання даль-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 430—431.

⁶ «Партійная жизнь», 1966, № 23, стор. 13.

⁷ «Радянська Україна», 27 січня 1968 р.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 184.

шого розвитку сільського господарства на квітневому (1965 р.), травневому (1966 р.) і листопадовому (1967 р.) Пленумах, ЦК КП України провів велику організаторську й політичну роботу по втіленню намічених рішень у життя. Поряд з іншими заходами значну увагу було приділено систематичному вивченню і узагальненню досвіду передовиків, впровадженню його у виробництво. Тільки в 1967 р. Центральний Комітет обговорив звіт Сквирського райкому Київської та Бершадського райкому партії Вінницької областей, узагальнив досягнення трудівників села Тернопільщини по вирощуванню високих врожаїв цукрових буряків, Черкащини по насінництву і т. д.⁹

Все це сприяло тому, що середньорічне виробництво зерна в республіці за період після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС досягло 32,5 млн. т проти 27 млн. за попередні три роки, збір цукрових буряків — відповідно 44 млн. т і 32,5 млн., соняшнику — 2,8 млн. т проти 2,2 млн. Різко збільшився обсяг тваринницької продукції. В республіці є немало господарств, районів та областей, які в окремих галузях досягли рівня виробництва і продажу державі продукції, передбаченого на кінець п'ятирічки. В цілому по УРСР в 1967 р. було одержано валовий збір соняшника та цукрового буряку і продано державі стільки м'яса і вовни, як це заплановано на 1970 р., молока стільки, як передбачено п'ятирічним планом на 1969 р. Зросла оплата праці рілників і тваринників, зміцніла економіка сільського господарства¹⁰.

Ефективність керівництва господарством великою мірою залежить від організаторської і політичної роботи в масах, удосконалення стилю і методів партійного керівництва, вищим принципом якого є колективність. Це впливає із самої природи марксистсько-ленінської партії, з її покликання бути колективним політичним вождем, організатором і вихователем трудящих, відповідає її демократичній будові, яка за словами В. І. Леніна, означає, що «всі справи партії ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рівних правах і без всякого винятку; причому всі службові особи, всі керівні колегії, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані»¹¹.

У відповідності з ленінськими настановами в останні роки багато зроблено для піднесення ролі партійних зборів, пленумів, конференцій, з'їздів та інших органів колективного керівництва, забезпечено умови для вільного і ділового обговорення політики і практичної діяльності партії. Повчальним прикладом для всіх парторганізацій є робота XXIII з'їзду КПРС, який по-діловому і відверто обговорив проблеми, що стоять перед партією і країною. З ленінською мудрістю з'їзд дав відповідь на актуальні питання сучасності, всебічно охарактеризував нові процеси і явища світового розвитку, прийняв конкретні рішення з найважливіших проблем політики, економіки, ідеології та організаторської діяльності партії, поставлених життям, практикою комуністичного будівництва.

Значна увага приділялась підвищенню ролі виборних органів у Комуністичній партії України. У відповідності з Статутом КПРС регулярно відбуваються з'їзди Компартії України, Пленуми ЦК. Видатною подією в житті комуністів, всіх трудящих республіки був XXIII з'їзд Комуністичної партії України (15—18 березня 1966 р.). На з'їзд було обрано 1635 делегатів, які представляли 2 122 816 членів і кандидатів у члени партії. У порівнянні з попередніми з'їздами це

⁹ «Правда», 3 лютого 1968 р.

¹⁰ «Радянська Україна», 31 січня 1968 р.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. II, стор. 384.

був найбільш представницький форум комуністів республіки¹². Партиїні організації обрали на нього своїх кращих представників. Серед них було 452 робітники і 279 колгоспників, які становили 44,7% всіх делегатів¹³. Разом з партійними, радянськими, господарськими керівниками, працівниками науки і культури вони брали активну участь в обговоренні важливих питань діяльності республіканської партійної організації. З трибуни з'їзду виступали робітники М. І. Телітченко, О. П. Степанчук, представники колгоспного селянства М. М. Мазур, Г. А. Легунов, М. А. Небога.

Комуністична партія України систематично розширює склад центральних виборних органів. Якщо на XXI з'їзді КП України до керівних органів було обрано 213 чоловік, то на XXIII — 243 комуністи. До складу Центрального Комітету ввійшли політично зрілі, принципові товариші, які вміють організувати людей, повести їх за собою, показують приклад боротьби за побудову комуністичного суспільства. Серед них шахтар І. І. Стрельченко, заслужений будівельник Й. П. Галенко, колгоспні механізатори П. А. Журавський, О. І. Гіталов, завідувача тваринницькою фермою М. Х. Савченко, голови колгоспів О. Г. Бузницький, П. О. Желюк, М. О. Посмітний, Г. І. Ткачук, вчені В. М. Глушков і Б. Є. Патон, авіаконструктор О. І. Антонов та багато інших знатних людей республіки.

Регулярно, у відповідності з вимогами Статуту КПРС, відбуваються Пленуми ЦК КП України, на яких розглядаються корінні питання розвитку народного господарства, організаційно-партійної та ідеологічної роботи. Так, у 1967 р. на Пленумах обговорювався хід підготовки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, робота підприємств чорної металургії і завдання дальшого розвитку технічного прогресу у металургійній промисловості республіки, стан і заходи по дальшому збільшенню виробництва зерна в колгоспах і радгоспах та ін.

Партійні організації УРСР дбають не тільки про регулярне скликання зборів, пленумів комітетів, засідань бюро, а й створюють всі необхідні умови для справді творчого, принципового, ділового підходу до назрілих проблем. Вони виховують у кожного члена партії почуття господаря, добиваючись, щоб колективні органи дійсно стали центром, де б обговорювався і узагальнювався «перевірений, перероблений, підсумований *практичний* досвід»¹⁴. З цією метою до роботи колективних органів широко залучаються члени й кандидати в члени пленумів, партійний актив. Так, під час підготовки до обговорення на пленумі Донецького обкому КП України питання про заходи Великоновосілківського райкому і Краматорського міськкому КП України щодо поліпшення керівництва первинними парторганізаціями бюро обкому партії направило в звітуючі партійні організації велику групу членів пленуму обкому для вивчення стану справ на місцях. Пленум обкому, що відбувся у вересні 1965 р., пройшов при високій активності його учасників. Виступаючи вказували на позитивне в роботі звітуючих організацій, їх недоліки, порівнювали з рівнем роботи своїх організацій. Пленум став школою вивчення й узагальнення кращого досвіду партійної роботи і приніс велику користь партійним організаціям області. В підготовці і проведенні пленуму Кам'янець-Подільського міськкому КП України Хмельницької області, де йшлося про підви-

¹² XXIII з'їзд Комуністичної партії України, 15—18 березня 1966 р. Матеріали з'їзду, К., 1967, стор. 69.

¹³ Там же.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 369.

шення відповідальності комуністів за виховання молоді в дусі вимог Програми і Статуту КПРС (1965 р.), взяли участь члени обкому партії, ідеологічної комісії, позаштатного відділу шкіл і учбових закладів, всього понад 100 чоловік.

Відновлення і дальший розвиток ленінських принципів і норм партійного життя сприяли підвищенню активності комуністів, їх ролі в обговоренні й вирішенні всіх питань. Особливо це проявляється під час звітів і виборів керівних партійних органів. Так, у Дніпропетровській області в 1965 р. на звітно-виборних зборах та конференціях виступило близько 40 тис. чоловік, майже кожний четвертий, а в Одеській та Черкаській областях — кожен третій комуніст. В 1966 р. у цілому по республіці в обговоренні звітних доповідей взяли участь 31% присутніх. Ще вищою активність комуністів була в 1967 р.¹⁵

Справжня колективність передбачає широку інформацію всіх членів партії про роботу її органів і партії в цілому. З цією метою найважливіші рішення партії публікуються в пресі. У березні 1968 р. Пленум ЦК КП України спеціально обговорив питання про подальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій.

У республіці систематично перед комуністами, всіма трудящими, з актуальних питань господарського і культурного будівництва, внутрішнього і міжнародного життя виступають члени і кандидати в члени Політбюро ЦК КП України, члени ЦК КПРС і ЦК КП України, секретарі обкомів і райкомів партії та інші відповідальні партійні працівники. Зокрема, на районних, міських і обласних партійних конференціях, що відбулись в кінці 1967 — на початку 1968 рр., члени Центрального Комітету Компартії України інформували присутніх про його діяльність. Так, на Кременчуцькій міській партійній конференції виступив перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, який проінформував делегатів про роботу ЦК та партійної організації республіки по мобілізації трудящих на успішне виконання п'ятирічного плану. На Богуславській районній партконференції виступив голова Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицький¹⁶.

У відповідності з Статутом партії, який розширив принцип звітності партійних органів, вони в період між конференціями регулярно інформують партійні організації про свою роботу. Це підвищує як їх відповідальність, так і всіх комуністів за стан справ, за здійснення практичних завдань, сприяє зміцненню принципу колективності партійного керівництва. Так, Луганський обком КП України, ведучи підготовку до обласної конференції, що відбулась на початку 1968 р., вирішив проінформувати комуністів про свою діяльність за останні два роки, повніше врахувати їх зауваження і пропозиції. З цією метою в усіх містах і районах області було проведено збори партійного активу, на яких заслухано доповідь про роботу обласного комітету КП України. В них взяли участь близько 17 тис. комуністів. У виступах висловлювалось чимало цікавих думок, порад і пропозицій щодо удосконалення стилю і методів керівництва обкому, міськкомів і райкомів партії господарським та культурним будівництвом, духовним життям трудящих. Бюро обкому, обговоривши наслідки міських і районних зборів активу, врахувало критичні зауваження і доручило відповідним органам вжити конкретних заходів до ліквідації недоліків¹⁷.

¹⁵ «Коммунист», 1968, № 1, стор. 17.

¹⁶ «Радянська Україна», 20 січня 1968 р.

¹⁷ «Правда», 27 січня 1968 р.

За останній час на пленумах партійних комітетів поряд з інформацією про роботу бюро ставились також питання про участь в житті організацій членів і кандидатів у члени обкомів КП України. Так, на пленумі Кіровоградського обкому, який відбувся в кінці 1967 р., наприклад, відзначалось, що більшість членів комітету бере активну участь в підготовці і розгляді питань, обговорюваних на бюро і пленумах. Вони аналізують стан справ на місцях, подають конкретну допомогу в ліквідації недоліків, узагальнюють позитивний досвід. В зв'язку з інформацією, заслуханою на пленумі Київського обкому партії, про участь його членів в житті обласної партійної організації, було висловлено ряд пропозицій щодо дальшого поліпшення цієї діяльності. Зокрема, зверталась увага на необхідність систематично виступати перед комуністами з повідомленнями про роботу обкому, прийняті рішення, роз'яснювати завдання, що випливають з них і сприяти їх виконанню місцевими партійними організаціями¹⁸.

Теорія і досвід Комуністичної партії вчать, що після того, як вироблена правильна політична лінія, підготовка і виховання кадрів стають головними у партійному керівництві. В. І. Ленін підкреслював, що «основне для всієї роботи — це в добір людей і в перевірці виконання»¹⁹. Цей принцип особливого значення набув у період, коли радянський народ приступив до створення матеріально-технічної бази комунізму. Адже будівництво комунізму — це свідома, цілеспрямована творча діяльність мільйонів трудящих під проводом Комуністичної партії. Успіх всієї справи залежить від керівних кадрів, здатних проводити в життя політику партії, очолювати творчість мас.

Питання добору й розстановки кадрів систематично обговорювались під час нарад в Центральному Комітеті. Його представники регулярно обстежували й аналізували роботу з кадрами в окремих партійних організаціях. У 1965 р. ЦК КП України прийняв постанову про стан добору, розстановки і виховання керівних працівників у Волинській області, в 1967 р. — відповідне рішення по Луганській області і т. д.

Обкоми, міськкоми, райкоми партії також посилили свою увагу до цього питання. В 1964—1967 рр. воно обговорювалось на пленумах Вінницького, Волинського, Донецького, Луганського, Полтавського, Чернівецького, Сумського, Черкаського, Одеського та інших обкомів, а також більшості міськкомів і райкомів КП України, на зборах первинних парторганізацій.

ЦК КП України особливо дбає про підбір, розстановку і виховання керівників партійних комітетів, відповідальних працівників апарату, які покликані являти собою приклад найсуворішого дотримання ленинських норм партійного життя і принципів керівництва, високої ідейності й принципіальності, наукового, творчого підходу до справи. Переважна більшість секретарів обкомів, міськкомів, райкомів партії — це люди, що пройшли велику життєву школу, мають відповідну освітню і політичну підготовку. На початок 1968 р. 94,8% секретарів міськкомів і райкомів КП України становили комуністи з вищою освітою, половина з них — спеціалісти промисловості і сільського господарства. Позитивний вплив у цій галузі мали зміни в Статуті партії щодо порядку оновлення складу партійних органів і керівних кадрів, прийняті XXIII з'їздом КПРС. Завдяки цьому, тільки в 1966 р. на партійній роботі залишилось близько 40 тис. досвідчених працівників, які за попередніми вимогами Статуту змушені були відійти від керів-

¹⁸ «Партийная жизнь», 1968, № 3, стор. 64—65.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 265.

ництва²⁰. В останні роки відбулись значні якісні зміни у керівному складі в промисловості й сільському господарстві. В 1966 р. 95,1% директорів підприємств та керівників будівельних організацій були фахівцями з вищою, незакінченою вищою і спеціальною середньою освітою²¹. На кінець 1967 р. 88% голів колгоспів також мали вищу і середню освіту, з них понад 68% — сільськогосподарську²².

Одночасно ЦК КП України, місцеві партійні комітети звертають особливу увагу на глибоке вивчення керівними працівниками досягнень науки і практичного досвіду мас, на їх виховання й ідейне загартування. В. І. Ленін вказував: «Щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»²³. Теоретичну підготовку і перепідготовку радянсько-партійних кадрів в Україні проводять Вища партійна школа при ЦК КП України в Києві і три радянсько-партійні школи в Одесі, Ровно та Харкові. З 1961 по 1966 рр. в них навчалося понад 32 тис. слухачів²⁴.

На початку 1967 р. Центральний Комітет КПРС прийняв постанову «Про організацію постійно діючих курсів по перепідготовці керівних партійних і радянських кадрів». Такі курси з місячним строком навчання були створені на базі ВПШ при ЦК КП України. На них підвищують свою кваліфікацію, поглиблюють теоретичні знання секретарі міськомів і райкомів партії, голови виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих, редактори місцевих газет. Ці категорії працівників будуть проходити таку перепідготовку систематично, раз у два роки²⁵. Турботою про дальше підвищення ідейно-теоретичного рівня і ділової кваліфікації кадрів прийнята постанова ЦК КПРС «Про організацію в республіках, краях і областях постійно діючих курсів по перепідготовці партійних і радянських працівників», ухвалена в кінці 1967 р. На цих курсах навчаються звільнені секретарі первинних парторганізацій, завідувачі відділами, інструктори та інші працівники міськомів, райкомів партії, заступники голів, секретарі виконкомів міських і районних Рад, заступники редакторів міських, районних і редактори багатотиражних газет, голови сільських і селищних Рад²⁶. З січня 1968 р. такі курси почали роботу в 19 областях республіки. На початку лютого 1968 р. закінчила міжобласні курси група секретарів парткомів радгоспів і колгоспів Київської та Кіровоградської областей. Протягом чотирьох тижнів 90 слухачів поглиблювали свої знання з актуальних проблем історії та політики КПРС, наукового комунізму, економіки та організації сільськогосподарського виробництва, партійного життя, практики керівництва господарським і культурним будівництвом. Вони обмінялися досвідом, побували в радгоспі «Димерський» Києво-Святошинського району, де ознайомилися з роботою партійної організації²⁷. З 12 лютого почалися заняття чергової групи у складі працівників сільських райкомів партії.

В умовах велетенського розмаху комуністичного будівництва, контроль за виконанням рішень партії і уряду набирає все більшого значення на всіх ділянках партійного і господарського життя. Такий

²⁰ «Коммунист», 1968, № 1, стор. 17.

²¹ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, стор. 45.

²² «Блокнот агітатора», 1967, № 23, стор. 6.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 389.

²⁴ В. Бяков, В. Самофалов. Передовий загін радянського народу, К., 1966, стор. 25.

²⁵ «Партийная жизнь», 1967, № 2, стор. 23; № 24, стор. 4.

²⁶ Там же, № 22, стор. 57.

²⁷ «Вечірній Київ», 8 лютого 1968 р.

перевірці сприяє практика скликання нарад у Центральному Комitetі КП України, присвячених цьому питанню. Нарадам передують детальне обстеження роботи міністерств, відомств, партійних організацій. Основна увага зосереджена на тому, як кожний керівник додержується вимог Програми і Статуту КПРС, організовує контроль і перевірку виконання прийнятих рішень²⁸. ЦК КП України постійно і глибоко вивчає стан справ на місцях, систематично обговорює звіт обкомів, міськкомів, райкомів і первинних парторганізацій як в цілому, так і з окремих питань роботи. Так, на порядку денному засідання Секретаріату ЦК стояли звіти партійних організацій Міністерства фінансів і Міністерства охорони здоров'я УРСР, де багато уваги було приділено організації контролю за виконанням рішень, вихованню працівників управлінського апарату в дусі високої дисципліни і особистої відповідальності кожного за доручену справу²⁹.

Ці питання систематично обговорюються також на пленумах партійних комітетів. Так, у серпні 1965 р. на пленумі Чернівецького обкому КП України було узагальнено позитивний досвід роботи партійних організацій по контролю й перевірці виконання прийнятих рішень, зокрема Кіцманського райкому партії, вказувалось на недоліки в цій справі, що подекуди мали місце³⁰.

В цьому ж році пленум Запорізького обкому проаналізував, як партійні організації області підвищують відповідальність комуністів за виконання вимог Статуту КПРС. Пленум відзначив, що абсолютна більшість комуністів — це справжні бійці партії, активні будівники комунізму. Три чверті їх працювали в сфері матеріального виробництва, серед них 36 Героїв Соціалістичної Праці. 40 тис. членів і кандидатів у члени КПРС, або половина складу обласної парторганізації брала участь у змаганні бригад і ударників комуністичної праці. На пленумі особлива увага була приділена питанням відповідальності керівників за доручену справу, за виконання директив і рішень партійних та радянських органів.

Надаючи великого значення перевірці виконання прийнятих рішень, як одній з найважливіших рис ленінського стилю керівництва Політбюро ЦК КП України в листопаді 1966 р. винесло на обговорення Пленуму питання «Про завдання партійних організацій по дальшому поліпшенню організаторської роботи і перевірки виконання рішень партії і уряду». Пленум піддав різкій критиці керівників окремих міністерств за недостатній контроль виконання прийнятих рішень, внаслідок чого підприємства не виконували планових завдань по виробництву продукції та підвищенню продуктивності праці. Було також вказано, що не всі партійні організації радянські і господарські органи повсякденно і наполегливо працювали над удосконаленням організаторської роботи, вихованням працівників у дусі високої відповідальності за доручену ділянку роботи.

Пленум ЦК КП України відзначив, що в період, коли партія розробила науково обгрунтовані завдання і заходи по розвитку народного господарства, науки і культури, коли для їх вирішення мобілізовані зусилля і енергія народних мас, першорядної ваги набирає дальше поліпшення організаторської і політичної діяльності партійних, державних і господарських органів, впровадження в усі ланки керівництва ленінського стилю роботи³¹.

²⁸ «Коммунист», 1968, № 1, стор. 17.

²⁹ Там же, стор. 21.

³⁰ «Сільські вісті», 9 жовтня 1965 р.

³¹ «Радянська Україна», 1 грудня 1966 р.

Значну допомогу в налагодженні систематичної перевірки виконання директив партії і уряду подають реорганізовані за рішенням грудневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС з органів партійно-державного контролю органи народного контролю. Період, що минув після Пленуму, блискуче підтвердив своєчасність і життєву силу цього заходу. Органи народного контролю стали масовішими. Зараз на підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах, установах і організаціях діють понад 200 тис. груп і постів, які об'єднують більше 1 млн. 630 тис. народних контролерів³².

Необхідною передумовою дальшого зростання ролі партії в житті суспільства є зміцнення самої партії, її первинних організацій. Постійно піклуватися про підвищення боєздатності і активності низових її ланок — один з великих заповітів В. І. Леніна в галузі партійного будівництва.

Дедалі зростаючий авторитет КПРС, природно, породжує у радянських людей бажання зв'язати з нею своє життя, присвятити себе боротьбі за перемогу комунізму. Якщо за 1952—1956 рр. ряди КП України поповнились на 117 тис. чоловік, то за 1961—1965 рр. було прийнято 513 580 чоловік. Це свідчить про непохитне довір'я широких трудящих мас до партії, посилення її зв'язків з ними, про втілення в життя вказівок В. І. Леніна, який не раз підкреслював, що сама лише партія не може побудувати нового суспільства. «Авангард,— роз'яснював він,— лише тоді виконує завдання авангарду, коли він уміє не відриватися від керованої ним маси, а дійсно вести вперед усю масу»³³.

Приймаючи нових членів до лав КПРС, парторганізації керуються ленінськими вказівками про чистоту її рядів. Володимир Ілліч підкреслював, що партія піклується не про збільшення числа членів, а про підвищення їх якості. В період, коли наша країна вступила на шлях розгорнутого будівництва комунізму, особлива увага звертається на поповнення партійних рядів за рахунок безпосередніх виробників матеріальних благ, насамперед робітників, найбільш передової і організованої частини суспільства. Саме на це були спрямовані постанови ЦК КПРС від 20 червня 1965 р. «Про серйозні недоліки в роботі Харківської обласної партійної організації по прийому в партію і виховання молодих комуністів»³⁴, рішення XXIII з'їзду КПРС. Піклуванням про якісний склад поповнення партії, про підвищення ролі комуністів пронизана робота партійних комітетів і первинних організацій республіки, проведена за останні роки. З прийнятих за 1966 р. і дев'ять місяців 1967 р. кандидатами в члени партії 65,6% складали робітники і колгоспники.

КП України послідовно проводить курс на те, щоб основна частина комуністів була зайнята безпосередньо в сфері виробництва, працювала самовіддано, на практиці здійснюючи авангардну роль. «Звання комуніста багато до чого зобов'язує,— говорив Л. І. Брежнев.— У комуністів немає ніяких привілеїв, крім одного,— більше, ніж інші, віддавати спільній справі, краще, ніж інші, боротися і працювати заради її торжества. У комуністів немає ніяких особливих прав, крім одного,— бути завжди попереду, бути там, де важче»³⁵. У 1966 р. пред-

³² «Радянська Україна», 1 лютого 1968 р.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 192.

³⁴ «Партийная жизнь», 1965, № 15, стор. 23—25.

³⁵ Л. І. Брежнев. П'ятдесят років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 67.

ставники сфери матеріального виробництва становили 67% складу Комуністичної партії України³⁶.

До свого п'ятдесятиріччя партійна організація республіки прийшла зміцнілою, ідейно загартованою, як ніколи єдиною і згуртованою навколо ленінського Центрального Комітету КПРС. В Комуністичній партії України налічується понад 57 тис. первинних організацій, що об'єднують більше 2,1 млн. членів і кандидатів у члени КПРС³⁷.

Кількісне зростання партійних рядів правильна розстановка комуністів дають можливість створити в складі багатьох первинних парторганізацій цехові організації і партійні групи. На початок 1968 р. у республіці налічувалося понад 38,8 тис. цехових партійних організацій, з яких 24,5 тис. мали права первинних осередків, а також близько 74 тис. партійних груп³⁸. Все це сприяло значному розширенню партійного активу, відкрило широкі можливості для охоплення партійним впливом усіх ланок виробництва.

Удосконалюючи і далі розвиваючи ленінські норми партійного життя та принципи політичного керівництва, Комуністична партія України, один з бойових і надійних загонів славної КПРС, неухильно проводить в життя її генеральну лінію, вносить свій вклад у будівництво комуністичного суспільства.

³⁶ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, К., 1967, стор. 44.

³⁷ «Коммунист Украины», 1968, № 1, стор. 67.

³⁸ Там же.

М. З. ДАНИЛЮК

КП УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР ВЗАЄМОДОПОМОГИ ТРУДЯЩИХ МІСТА І СЕЛА В 1943—1945 рр.

З початком вигнання фашистських загарбників з радянської землі Комуністична партія і Радянський уряд організували в широких масштабах відбудову народного господарства визволених районів. Особлива увага зверталась на народне господарство Української РСР.

Діяльність партійних організацій по мобілізації трудящих республіки на відродження зруйнованого господарства в ході війни вже висвітлювалась в історико-партійній літературі¹, але взаємодопомога трудящих міст і сіл в ліквідації наслідків війни ще не знайшла достатнього висвітлення.

Відбудовувати народне господарство доводилось у складних і тяжких умовах. Матеріальні та фінансові ресурси були обмежені, оскільки основна їх частина використовувалась для забезпечення основного завдання — остаточного розгрому ворога. Війна значно підірвала матеріально-технічну базу сільського господарства. У лівобережних областях України після визволення від німецько-фашистських загарбників 97% тракторів були несправними і потребували серйозного ремонту². З 27 194 комбайнів, які використовувались до війни в МТС республіки, комплектних залишилось тільки 262³. Значна частина сільськогосподарської техніки не використовувалась через нестачу запасних частин. Поки тривала війна, промисловість не могла повністю забезпечити сільське господарство запчастинами. Доводилося розподіляти устаткування і матеріали з врахуванням задоволення мінімальних потреб сільського господарства. Поступово на промислових підприємствах розміщувалися замовлення на виготовлення запасних частин для тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин. Перебюруючи значні труднощі, пов'язані з нестачею металу, матеріалів, сировини, устаткування, перебоями у постачанні палива, електроенергії, колективи багатьох підприємств перевиконували плани виробництва запасних частин. На 15 квітня 1944 р. в Запорізькій області: Мелітопольський завод ім. Воровського виконав план на 115%, «Комунар» — на 100,1%⁴. Колектив Старокраматорського заводу ім. Орджонікідзе у 1945 р. ви-

¹ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956; Т. І. Халєпо. Трудовий героїзм українського народу в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957; Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962; М. І. Лаврінович. Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства. — «Український історичний журнал», 1964, № 1; О. Масний. Комуністична партія України — натхненник і організатор відбудови важкої промисловості в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.). Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук (КДУ), № 12, вид-во Київського університету, 1963; М. І. Кравчук. Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — «Український історичний журнал», 1965, № 6, та ін.

² А. Г. Шевелєв. К истории восстановления машино-тракторных станций на Украине (1943—1945 гг.). Ученые записки Киевского инженерно-строительного института, К., 1958, вып. 2, труды кафедры марксизма-ленинизма и политической экономии, стор. 121.

³ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 11, арк. 32.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 112, арк. 5, 6.

конав план у січні — на 111,1%, у лютому — на 228,3%, у березні — на 344,1%, у квітні — на 366,1%⁵. Але загалом у визволених областях плани виробництва запасних частин та інструменту не виконувались.

Партійні організації спрямовували діяльність колективів підприємств на встановлення шефства над МТС, радгоспами, колгоспами, на зміцнення з ними зв'язків і подання їм посильної допомоги. Так, Жовтневий пленум Харківського обкому КП (б) У (1943 р.) своїм рішенням зобов'язав партійні комітети Харкова, парторганізації та директорів заводів узяти шефство над відбудовою МТС області і практично їм допомогти в обладнанні і виготовленні необхідного інструменту і ремонту сільськогосподарських машин⁶. Інші партійні й радянські органи ухвалили подібні рішення⁷. Їх активно підтримували робітники. Наприклад, колектив одного з заводів у лютому 1944 р. закликав робітників країни організувати соціалістичне змагання колективів промислових підприємств по допомозі МТС у проведенні підготовки до весняної сівби⁸.

Заводи республіки підтримали цю ініціативу: виготовляли для МТС, радгоспів, колгоспів запасні частини, обладнували ремонтні майстерні, виділяли дефіцитні матеріали, направляли на села бригади кваліфікованих робітників. Представники міських партійних організацій вивчали можливості реальної допомоги підшефним МТС, радгоспам і колгоспам на місцях.

18 травня 1944 р. партійне бюро Харківського заводу «Серп і Молот» обговорило питання про допомогу підшефним МТС у підготовці до збиральної кампанії. Перед цим представник заводу побував у підшефних МТС і з'ясував їх потреби. Партійне бюро доручило комісії в складі чотирьох осіб організувати виготовлення вузлів і деталей до молотарок і тракторів⁹.

Замовлення для села промислові підприємства виконували в порядку громадської допомоги, в позаробочий час за рахунок зекономлених матеріалів. Так, колектив одного з заводів виготовив для підшефної Межевської МТС устаткування, інструмент, виділив метал та інші матеріали на суму 212 тис. крб.¹⁰. Колектив робітників Ворошиловградської області надіслав колгоспу ім. Леніна необхідні для ремонту сільськогосподарського реманенту деталі, будівельний матеріал для двох критих токів. Трудящі індустріального Харкова у 1944 р. передали працівникам сільського господарства запасних частин на 600 тис. крб., що становило третину коштів відпущених державою на ремонт тракторів¹¹. Вони обладнали 33 пересувні майстерні з устаткуванням і необхідною кількістю запасних частин, матеріалів, інструменту¹².

Часто з метою подання допомоги в ремонті сільськогосподарських машин у села, МТС, радгоспи і колгоспи виїжджали бригади кваліфікованих спеціалістів — слюсарів, ковалів, токарів тощо. Зокрема весною 1944 р. з Новомосковського жерстяно-катального заводу на Дніп-

⁵ Центральний архів ВЦРПС, ф. 242, оп. 9, спр. 26, арк. 54—61.

⁶ Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства. Август 1943—1950 гг. Сборник документов и материалов, Харьков. 1965, стор. 160.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 38, од. зб. 26, арк. 87.

⁸ «Правда», 26 лютого 1944 р.

⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 124, оп. 1, од. зб. 40, арк. 61—63.

¹⁰ «Правда», 12 березня 1944 р.

¹¹ «Радянська Україна», 9 липня 1944 р.; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 463, арк. 120—122.

¹² «Правда Украины», 8 квітня 1944 р.

ропестровщині виїхало в МТС 40 робітників, з Харківського дизельного — 50¹³.

Особливо ця допомога посилилась після травневого Пленуму ЦК КП(б)У (1944р.), який обговорив проведення весняної сівби і підготовку до збирання врожаю. Пленум зобов'язав обласні комітети партії відрядити в села кваліфікованих робітників і техніків з промислових центрів на 1,5—2 місяці для допомоги сільським механізаторам у ремонті тракторів і комбайнів¹⁴.

Виконуючи рішення Пленуму, у травні 1944 р. Дніпропетровський обком КП(б)У та облвиконком депутатів трудящих направили з підприємств області 1081 робітника з відповідним інструментом¹⁵. 14 червня Миколаївський облвиконком та обком КП(б)У надіслали з заводів області у райони строком на два місяці 347 кваліфікованих робітників¹⁶. З підприємств Сталінської області було послано 900 працівників¹⁷. Особлива увага зверталась на допомогу під час відповідальних періодів польових робіт.

Наприкінці 1944 р. колективи Запорізького заводу «Комунар», Ворошиловградського ім. Жовтневої революції виступили ініціаторами соціалістичного змагання за кращу допомогу МТС в осінньо-зимовому ремонті тракторів і сільськогосподарської техніки¹⁸. Щоб успішно провести весняну сівбу 1945 р., ЦК КП(б)У рекомендував партійним органам на місцях виділити матеріали, інструменти, спеціальні бригади кваліфікованих робітників, організувати пересувні ремонтні майстерні¹⁹.

Виконуючи рішення керівних партійних органів і підтримуючи патріотичні почини колективів заводів «Комунар» та ім. Жовтневої революції, партійні організації підприємств республіки формували бригади спеціалістів, вишукували можливості виготовлення для МТС, радгоспів і колгоспів запасних частин, реманенту, виділення їм дефіцитних матеріалів.

Так, наприкінці 1944 р. промислові підприємства Харкова надіслали в райони області 65 бригад спеціалістів (301 чоловік). Колектив Нікопольського південно-трубного металургійного заводу навесні 1945 р. відремонтував на 1,5 місяця раніше строку 27 тракторів Ново-Іванівської МТС. На місяць раніше строку було закінчено ремонт сільськогосподарської техніки в Чумаківській МТС та в радгоспі ім. Куйбишева²⁰.

Трудящі Артемівського району м. Ворошиловграда (нині м. Луганськ) відремонтували для підшефних МТС 72 трактори, 45 культиваторів, 31 сівалку, 58 плугів, 27 тракторних прицепів, виділили запасні частини та матеріали для ремонту сільськогосподарської техніки²¹.

В умовах війни дуже поширилась масова участь міського населення в сільськогосподарських роботах. Наприкінці 1943 р. з метою подання практичної допомоги партійним та радянським органам в організації збирання врожаю до визволених районів Полтавської, Сумської, Чернігівської, Сталінської, Запорізької, Дніпропетровської областей ЦК КП(б)У направив 25 відповідальних працівників наркоматів і респуб-

¹³ «Правда», 8 квітня 1944 р.; «Соціалістична Харківщина», 8 березня 1944 р.

¹⁴ Резолюції пленуму Центрального Комітету КП(б)У 24—26 травня 1944 р., К., 1944, стор. 14.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 39, од. зб. 30, арк. 45.

¹⁶ Там же, оп. 33, од. зб. 54, арк. 164.

¹⁷ Там же, од. зб. 304, арк. 106.

¹⁸ «Правда України», 24 грудня 1944 р.; А. Г. Шевелев. Назв. праця, стор. 135.

¹⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 9/1, од. зб. 38, арк. 10.

²⁰ «Правда України», 25 березня 1945 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 304, арк. 6.

²¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 1047, арк. 66.

ліканських організацій²². Весною 1944 р. колективи підприємств і уст нов Артемівського та Кам'янобродського районів Ворошиловграда підшефних Олександрівському та Верхньотеплівському районах відпрацювали 1460 людино-днів. Весною 1945 р. з Ворошиловграда на сілськогосподарські роботи в колгоспи виїхало 3,5 тис. чоловік²³. Збираючи врожай направлялося 55240 громадян з Дніпропетровська, Кривого Рогу, Нікополя, Марганця, Павлограда, Новомосковська²⁴, 15 тис. хаків'ян²⁵, 12 тис. херсонців²⁶.

Значну допомогу трудівникам села подавали школярі. Учні Боярської середньої школи на Київщині виробили в колгоспах 18283 трудові дні. В середньому кожен учень мав по 134 трудові дні, деякі понад 200. Учениця Новоселівської середньої школи Запорізької області Н. Черніс щоденно зв'язувала по 660-670 снопів при нормі для дорослих 360. За період збирання вона виробила 299 трудових днів. Г. Сокол і Г. Яланська вдень косили вручну, а вночі в'язали снопи. Яланська виробила 288 трудових днів, Сокол — 258. 1944 р. тільки на збиранні врожаю працювали понад 960 тис. школярів під керівництвом понад 26 тис. учителів. Вони виробили 26155 тис. трудових днів²⁷.

Водночас працівники сільського господарства допомагали робітникам класу відбудовувати вугільну промисловість Донбасу, рудники Кривбасу та Нікополь-Марганця, гідроелектростанцію ім. Леніна. Ворошиловградський обком партії та облвиконком закріпили сільські райони за окремими шахтами з метою допомоги шахтарям у відбудові шахт, налагодження вуглевидобутку і відновлення їх підсобних господарств, подання допомоги продовольством. Сільські райкоми партії та райвиконкоми області розробили заходи допомоги.

Наприкінці жовтня 1943 р. Станично-Луганський район відрядив на шахту № 22 67 колгоспників і 13 підвід, за жовтень-листопад надіслав 7 т овочів, 200 кг сухих фруктів та іншого продовольства, 5 поросят, 20 курей²⁸. Колгоспники Сватівського району своїм транспортом завезли на шахту «4-5 «Сокологорівка» 700 куб. м піску та щебеню, 100 т цементу, 1500 куб. м кріпильного лісу, насоси, врубові машини, електроапаратуру, подарували 300 пар рукавиць, 50 пар валянок, 270 кг мила, предмети домашнього вжитку. Взимку коли зменшувався обсяг сільськогосподарських робіт, трудівники села брали участь у відбудові шахт. 50 колгоспників Сватівського району працювали в забоях²⁹.

Всього 22 сільськогосподарські райони Ворошиловградської області до вересня 1944 р. передали підшефним шахтам 10240 ц різного продовольства, для відновлення підсобних господарств — 619 голів рогатої худоби, 658 свиней, 1146 штук птиці, 1800 ц фуражу. Зимою 1943—1944 рр. у відбудовних роботах на шахтах брало участь 2492 колгоспника з 200 підводами³⁰.

Значно допомагали шахтарям працівники сільського господарства Сталінської області. Так, колгоспники Слов'янського району та колектив Донецького металургійного заводу взяли шефство над шахтами комбінату «Донецьквугілля» і звернулись до трудящих області з заклик

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 328, арк. 30, 208, 209.

²³ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 997, арк. 142; од. зб. 1047, арк. 66.

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 38, од. зб. 31, арк. 80.

²⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 463, арк. 122.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 70, арк. 119.

²⁷ «Правда України», 14 листопада 1944 р.

²⁸ «Ворошиловградська правда», 30 листопада 1943 р.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 335, арк. 15.

³⁰ Там же, оп. 18, од. зб. 305, арк. 6.

допомогти шахтарям робочою силою і продовольством³¹. Ініціативу схвалило бюро Сталінського обкому 29 квітня 1944 р.³²

Наприкінці 1943 р. ЦК ЛКСМУ своїм рішенням «Про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу» закликав комсомольські організації взяти участь у мобілізації для роботи на шахтах 40 тис. комсомольців і молоді, у виготовленні устаткування, в зборі інструменту і предметів домашнього вжитку, заготовленні будівельних матеріалів, насіння для підсобних господарств та індивідуальних городів.

Молодь республіки активно відгукнулася на заклик ЦК ЛКСМУ і до кінця березня 1944 р. збрала для підсобних господарств Донбасу 1 тис. т насінневої картоплі, 100 т бобових, 25 т кукурудзи, 50 ц проса, 4500 кг насіння різних овочевих культур.

У травні 1944 р. в ряді областей України було вирішено взяти шефство над вугільними шахтами Донбасу, згідно з чим 18 областей стали шефами вугільних трестів. У червні 1944 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР рекомендували партійним і радянським органам семи областей України організувати шефство і подавати дійову допомогу гірникам³³.

Колгоспники ряду артілей республіки виступили з відкритими листами в районних, обласних та республіканських газетах, в яких закликали посилити допомогу Донбасу, Кривбасу і Нікополю робочою силою, продовольством. Трудівники артілі «Заповіт Леніна» Новосанжарського району Полтавської області звернулись до всіх колгоспників України організувати шефство областей і районів над шахтами Донбасу, сприяти шахтарям швидше відродити Всесоюзну кочегарку. Їх почин підхопили колгоспники Янівського району на Одещині, які звернулись до колгоспників з закликом взяти шефство над рудниками Кривбасу і Нікополя³⁴, та інших областей республіки. Делегації від шахт і рудників побували в сільськогосподарських районах, зустрілися з колгоспниками, розповіли їм про руйнування, заподіяні фашистськими загарбниками шахтам і рудникам, про труднощі відбудови, про самовіддану працю колективів гірників. В першій половині липня з Запорізької та Сумської областей на роботу на підшефні шахти Донбасу виїхало 2755 чоловік³⁵, на 20 липня з Кам'янець-Подільської області — 12752³⁶.

Значною була продовольча допомога. В червні 1944 р. Кіровоградська область надіслала підшефним шахтам Донбасу 68 вагонів продовольства, Одеська — шахтарям тресту «Макіїввугілля» та гірникам Кривбасу — 78 вагонів продовольства³⁷. Колгоспники Драбовецького району Полтавської області до осені 1944 р. надіслали колективу шахти № 2 тресту «Донбасантрацит» 4 корови, 6 телиць, 7 поросят, 6 коней³⁸. Колгоспники Запорізької області — 23 корови, 23 телиці, 16 свиней, 16 овець³⁹. Колгоспники Дніпропетровщини до 15 серпня 1945 р. надіслали шахтарям Донбасу 514,7 ц борошна, 2962,3 ц зерна,

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 305, арк. 6.

³² Там же.

³³ Там же, од. зб. 347, арк. 57; од. зб. 372, арк. 3—5; од. зб. 357, арк. 71—73; од. зб. 372, арк. 3—5.

³⁴ «Зоря Полтавщини», 4 червня 1944 р.; «Правда України», 28 липня 1944 р.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 305, арк. 3; оп. 16, од. зб. 212, арк. 31.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 358, арк. 17.

³⁷ «Правда України», 30 червня 1944 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 40, арк. 3.

³⁸ «Зоря Полтавщини», 15 серпня 1944 р.

³⁹ «Правда України», 7 грудня 1944 р.

72 ц крупи, 4,2 ц насіння соняшника, 787,7 ц м'яса, 5,5 ц масла вершкового, 3 ц олії, 6209 ц овочів, 501,5 ц фруктів та інше продовольство⁴⁰. Працівники сільського господарства Житомирської області надіслали шахтарям 1540 ц хліба, 6138 ц картоплі, 236 ц овочів та ін. Без оплати, у вільний від основної роботи час було заготовлено і відвантажено шахтам Донбасу 84 вагони кріпильного лісу⁴¹.

Продовольство у спеціальних ешелонах везли делегації працівників сільського господарства, які знайомилися з життям шахтарів, умовами їх роботи, зокрема з працею посланців села.

Працівники сільського господарства Запорізької, Кіровоградської та інших областей допомагали відродити гідроелектростанцію ім. Леніна. З 17 грудня 1944 р. по 30 березня 1945 р. 20 тис. чоловік з 20 районів Запорізької області відпрацювали 118417 людино-днів, виконавши роботи по будівництву дамби обсягом 80 тис. куб. м, навантажили і розвантажили з залізничних платформ 26 тис. куб. м будівельних матеріалів, розібрали бетонних завалів — 5219 куб. м, понівечених металокопалючих — 5200 т, видобули в кар'єрах каменю 4511 куб. м, заготовили піску 1 тис. куб. м⁴².

Діяльність партійних організацій республіки по мобілізації робітничого класу і колгоспного селянства на взаємодопомогу в ході війни сприяла підвищенню трудової активності робітників і колгоспників.

Так у спільній боротьбі за відбудову народного господарства в ході війни зміцнювався непорушний союз робітничого класу і колгоспного селянства.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17. оп. 8, од. зб. 445, арк. 82.

⁴¹ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 7, од. зб. 13, арк. 5—6.

⁴² Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) Сборник документов, Запорожье, 1959, стор. 331.

В. Р. СТОРОЖУК

ДІЯЛЬНІСТЬ КП УКРАЇНИ ПО ПОЛІТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ КОМУНІСТІВ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

В. І. Ленін надавав першорядного значення справі політичного виховання комуністів, озброєнню їх передовою революційною теорією. В цьому вождь пролетаріату бачив джерело сили і боєздатності партії, запоруку здійснення нею своєї авангардної ролі в боротьбі робітничого класу і всіх трудящих за революційне перетворення суспільства. *«Роль передового борця,— вказував Володимир Ілліч,— може виконати тільки партія, керована передовою теорією.»*¹

Питання політичного виховання комуністів особливого значення набрали після громадянської війни, коли радянський народ, очолюваний Комуністичною партією, приступив до відбудови народного господарства, до розв'язання завдань соціалістичного будівництва. За роки громадянської війни партія кількісно зросла, в її рядах виявилось багато молодих, політично незрілих членів. Чистка, проведена в 1922 р., перевірка теоретичної підготовки комуністів показали низький її рівень у рядових членів. *«Партія наша тепер,— говорив В. І. Ленін,— є менш політично вихованою загалом і в середньому (якщо взяти рівень величезної більшості її членів), ніж необхідно для дійсно пролетарського керівництва в такий трудний момент, особливо при величезному переважанні селянства...»*².

Посилення ідейного загартування комуністів диктувалось ще й загостренням суперечностей всередині країни як у її економіці, так і в галузі ідеології. Запровадження непу привело до деякого пожвавлення капіталістичних елементів і в зв'язку з цим певного впливу буржуазної ідеології серед нестійкої частини членів партії. Окремі з них проявляли розгубленість, впадали в паніку перед новими труднощами боротьби.

Перед РКП(б) постало завдання організувати марксистсько-ленінське навчання комуністів і піднести усю ідеологічну роботу. Без цього партія не могла протистояти буржуазній пропаганді, зміцнити ідейну єдність своїх рядів, згуртувати трудящі маси багатонаціональної Радянської держави і залучити їх до активної участі в соціалістичному будівництві.

Х з'їзд РКП(б) (8—16 березня 1921 р.), затвердивши нову економічну політику, з усею рішучістю поставив питання про необхідність підвищити ідейно-політичний і культурний рівень комуністів. *«Якщо в минулий період,— записано в резолюції з'їзду,— партія повинна була орієнтуватися на безпосередньо бойові завдання за рахунок виховних, то тепер піднесення рівня членів партії з одночасним залученням їх до активної участі в загальнопартійному житті стає центральним завданням дня...»*³.

В резолюції «Про Головполітосвіту і агітаційно-пропагандистські завдання партії» було накреслено ряд практичних заходів, спрямованих на розгортання і посилення ідейно-виховної роботи,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 331.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 219.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях і рішеннях...), ч. 1, К., 1954, стор. 486.

вказано на необхідність видання популярних брошур з найважливіших питань радянського будівництва; організації гуртків і шкіл політграмоти, марксистських гуртків, повітових і губернських радпартшкіл, партійних університетів. Усіх відповідальних партійних працівників зобов'язали бути лекторами партшкіл, виїжджати з лекціями і доповідями на місця і ставитись до цього, як до одного з найперших своїх партійних обов'язків⁴.

Ці рішення були розвинуті далі в настановах XI, XII, XIII з'їздів партії і стали конкретною програмою діяльності парторганізацій по підвищенню ідейно-політичного рівня комуністів і посилення ідеологічної роботи в цілому.

Керуючись рішеннями X з'їзду, комуністи України розгорнули агітаційно-масову і пропагандистську роботу. В партосередках, на районних загальноміських партзборах ставились доповіді з актуальних питань зовнішньої і внутрішньої політики партії, Радянської держави. Систематично практикувались виїзди керівних партійних і радянських працівників для зустрічей з сільськими комуністами. Перед трудящими з доповідями виступали члени ЦК КП(б)У і уряду УРСР Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, М. О. Скрипник, Ф. Я. Кон та ін.

Одночасно КП України активно діяла в справі організації сітки партійної освіти — радпартшкіл, спеціальних гуртків і шкіл політграмоти. Вже наприкінці 1922 р. майже в кожній губернії було організовано навчання комуністів, насамперед у галузі початкової політичної освіти.

Партійні організації України, виходячи з місцевих умов і наявності пропагандистських кадрів, практикували різні форми партосвіти у місті — політгуртки, школи політграмоти, вечірні політкурси, на селі — повітові курси-з'їзди, пересувні й стаціонарні школи політграмоти, гуртки колективних читок партійної літератури. Але, як показала практика, найбільш зручною формою навчання була шестимісячна школа політграмоти, програма якої передбачала 43 бесіди⁵, а для комуністів села — шеститижнева пересувна школа, розрахована на 15 бесід⁶. Якщо в 1922/23 навчальному році на Україні було лише 152 школи політграмоти⁷, то в 1923/24 р. (без скорочених шкіл) — 506. В них та марксистських гуртках навчалось 15 432 члени партії, 5785 кандидатів і 9642 безпартійних⁸.

Особливо поживавилась ідейно-виховна робота в 1924/1925 рр. у зв'язку з ленінським призовом у партію, під час якого в ряди РКП(б) вступило понад 240 тис. робітників, що було яскравим доказом зрослої ролі партії, піднесення її політичного авторитету серед трудящих. На Україні до лав комуністів влилося 31 544 робітники з виробництва⁹. Проте переважна більшість з них мала низький загальноосвітній і політичний рівень підготовки. Тому партія, починаючи з лютого 1924 р., центр ваги пропагандистської діяльності перенесла на підвищення освіти комуністів ленінського призову. «В партійно-виховній роботі, — вказував XIII з'їзд партії, — на перше місце на найближчий період висувається робота з ленінським призовом... всю партійно-освітню роботу зв'язати з основними етапами історії нашої

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях, ч. 1, стор. 517.

⁵ «Коммунистическая революция», 1923, № 3, стор. 78—81.

⁶ «Коммунистическая революция», 1923, № 19—20, стор. 62—66.

⁷ «Правда», 6 червня 1923 р.

⁸ Бюллетень VIII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевигов) Украины (Стенограмма), Харків, 1924, стор. 47.

⁹ Ленинский призыв РКП(б), М., 1925, стор. 15.

партії в зв'язку з винятковим значенням в ній керівних ідей тов. Леніна»¹⁰.

Керуючись рішеннями XIII з'їзду, вказівками ЦК РКП(б), КП України також доклала зусиль до політичного виховання молодих комуністів, мобілізувавши на цю важливу ділянку кращі пропагандистські кадри, партійний і радянський актив. Була створена широка сітка скорочених шкіл політграмоти, які охопили від 85 до 90% комуністів ленінського призову¹¹.

Значно посилилась пропаганда основ ленінізму. Перед молодими комуністами, безпартійними робітниками з лекціями «Про життя і діяльність В. І. Леніна», «Зародження соціал-демократичного руху в Росії і на Україні», «В. І. Ленін як стратег і тактик революції» виступали члени ЦК КП(б)У і уряду УРСР Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, Е. І. Квірінг, М. О. Скрипник, В. П. Затонський, А. Ф. Радченко, К. О. Кіркїж та ін.²

Особливо успішно проводилась робота по вихованню молодих комуністів у Донецькій парторганізації, в ряди якої вступило близько половини ленінського призову на Україні. В Донбасі було організовано 341 скорочену школу політграмоти, де навчалось і успішно закінчило курс до серпня 1924 р. 11 283 молодих комуністи з 14 041 прийнятих¹³. Видавництво «Робочий Донбасс» випустило 83 тис. примірників партійної літератури, зокрема праці В. І. Леніна «Держава і революція», «Програма і Статут РКП(б)», «Резолюції XIII конференції РКП(б)» та ін. Крім того, було розповсюджено серед трудящих 15 тис. примірників марксистської літератури, надісланих ЦК РКП(б)¹⁴.

Підбиваючи перші підсумки роботи з ленінським призовом, Всеукраїнська нарада пропагандистів у вересні 1924 р. відзначала, що партійні організації добились значних успіхів у вихованні нового поповнення партії. Ідейно-політичний рівень молодих комуністів підвищився, і в своїй більшості вони були підготовлені до навчання в нормальних школах політграмоти¹⁵.

В зв'язку з цим ЦК РКП(б) визнав необхідним з нового 1924/25 навчального року політичну освіту молодих членів партії зосередити в школах політграмоти. В спільному рішенні Політбюро і Оргбюро ЦК РКП(б) «Про роботу по вихованню комуністів ленінського призову» від 6 жовтня 1924 р. вказувалось, що скорочені школи повинні залишитися тільки для тих комуністів, які не пройшли підготовки в них або не засвоїли програми¹⁶. В листі ЦК РКП(б) від 30 грудня 1924 р. «Про програму і постановку шкіл політграмоти» підкреслювалося, що вони повинні дати слухачам не просто певну суму політичних знань, не просто ознайомити їх з історією, тактикою і політикою партії, а на цій основі допомогти їм стати твердими ленінцями, здатними протистояти впливу буржуазної ідеології, в якій би формі вона не проявлялася. «Школа політграмоти,— вказував ЦК РКП(б),— повинна бути не школою академічного засвоєння зачатків політичних знань, а школою боротьби за ідейну витриманість і залізну єдність партії на основі справжнього, а не фальсифікованого

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях, ч. II, стор. 22.

¹¹ КП(б)У в цифрах, Харків, 1925, стор. 151.

¹² «Знамя коммунизма», 1924, № 4, стор. 30; ПА ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1930, арк. 195.

¹³ «Коммунист», 20 серпня 1924 р.

¹⁴ «Спутник партийного работника «Донбасса», 1924, № 6, стор. 27.

¹⁵ «Коммунист», 6 вересня 1924 р.

¹⁶ «Справочник партийного работника», вип. V, М. - Л., 1925, стор. 247.

ленінізму»¹⁷. КП України вжила дійових заходів до значного розширення сітки цих закладів і піднесення рівня їх роботи, наполегливе добиваючись того, щоб політичне навчання в них будувалося в нерозривному зв'язку з черговими завданнями партії, з її рішучою боротьбою проти ворожих ухилів, особливо троцькізму. В 1924—1925 рр. в Україні налічувалося 1891 школа політграмоти міського і сільського типу та 22 курси-з'їзди на селі, в яких навчалось 53 215 комуністів або 52,5% всього складу КП України, і 22 823 безпартійних робітників і селян¹⁸. «За допомогою цих шкіл,— вказував ЦК КП(б)У,— партія змогла ліквідувати елементарну політичну (а часто-густо навіть і технічну) неграмотність у кількох десятків тисяч своїх членів і кандидатів»¹⁹.

Великий потяг до політичних знань комуністів і безпартійних мас не вкладався в рамки шкіл політграмоти. До того ж, певна частина комуністів мала знання в обсязі цієї програми і прагнула до їх закріплення. Тому КП України використала випробуваний на досвід метод самостійного навчання.

У листопаді 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про організацію марксистського заочного навчання в формі так званої «партійної школи вдома»²⁰. Для керівництва самоосвітою комуністів при Комуністичному університеті ім. Артема було створено «Бюро партійної школи вдома», а в журналі «Знамя коммунизма» відведено спеціальну рубрику для тих, хто оволодівав марксистсько-ленінською теорією самостійно²¹. Уже на початку 1923 р. у цій системі навчалось 399 партійних і радянських працівників²².

Після XII з'їзду партії відбулося даліше удосконалення і поширення цих форм політичної підготовки. При робітничих клубах у містах і хатах-читальнях на селі парторганізаціями були створені гуртки політичної самоосвіти, де комуністи могли обмінюватися досвідом роботи, подавати взаємодопомогу. В 1924—1925 рр. на Україні (без Донецької та Волинської губерній) налічувалося 1127 таких гуртків, де навчалось 18 тис. комуністів і безпартійних²³.

Важлива роль у розгортанні цієї справи належала Всеукраїнській Центральній комісії по самоосвіті, створеній восени 1923 р. замість «Бюро партшколи вдома»²⁴, а також губернським, окружним, районним консультаційним бюро й пунктам при робітничих клубах і хатах-читальнях, організованим на основі рішення ЦК РКП(б) від 8 червня 1923 р.²⁵ Вони користувалися популярністю серед самостійно вивчаючих марксистсько-ленінську теорію. Наприклад, за консультаціями в пункти харківських заводів ВЭК (нині «Електросила»), ХПЗ, «Серп і Молот» та інші щоденно зверталось по 12—14 чоловік²⁶.

Проте така допомога комуністам і безпартійним у той період не могла стати масовою, тому що більшість з них не була підготовлена до цієї форми партійної освіти.

Для комуністів, знання яких перевищували програму шкіл політ-

¹⁷ «Справочник партийного работника», вип. V, М.—Л., 1925, стор. 319.

¹⁸ КП(б)У в цифрах, стор. 151—152.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—62, од. зб. 11, арк. 10.

²⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 12, стор. 51.

²¹ «Знамя коммунизма», 1923, № 1—2, стор. 189.

²² «Знамя коммунизма», 1923, № 3—4, стор. 162.

²³ «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 6, стор. 22; ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1 од. зб. 1990, арк. 95.

²⁴ «Коммунист», 14 вересня 1923 р.

²⁵ «Справочник партийного работника», вип. IV, 1924, стор. 163.

²⁶ «Коммунист», 22 серпня 1924 р.

грамоти, засновувались марксистсько-ленінські гуртки 1-го, 2-го і 3-го ступенів. Підготовка в них за обсягом і глибиною вивчення теорії і практики марксизму-ленізму наближалась до програми радпартшкіл відповідних ступенів. Політично підготовлені міські комуністи підвищували свій ідейно-теоретичний і культурний рівень в партійних клубах, які організовувались в губернських і повітових центрах і працювали під безпосереднім керівництвом губкомів та повіткомів КП(б)У.

Відомо, що успіх справи політичної освіти вирішують пропагандистські кадри. В партійній організації України, як і в партії у цілому, було мало теоретично підготовлених комуністів, здатних вести пропагандистську роботу. Тому керівників шкіл політграмоти, марксистсько-ленінських гуртків доводилось добирати з рядових, але більш політично освічених комуністів-робітників. Протягом відбудовного періоду, особливо в 1924—1925 рр., до пропагандистської роботи були залучені члени партії, переважно з виробництва, які успішно закінчили відповідні школи і гуртки.

Тільки Миколаївський окружком з травня 1924 по березень 1925 р. рекомендував 65 пропагандистів-виробничників для сітки політосвіти²⁷.

Одночасно Центральний Комітет КП(б)У піклувався про підвищення ідейно-теоретичного рівня молодих пропагандистів, які навчалися на короткострокових курсах. Так, Донецьким губкомом влітку 1924 р. були організовані тримісячні курси підготовки і перепідготовки пропагандистів для міських шкіл політграмоти на 102 чоловіки²⁸. Такі курси на 240 чоловік відкрилися влітку 1925 р. в Артемівському, Луганському, Сталінському округах. У Маріуполі на губернських курсах оволодівали майстерністю пропагандистської роботи 169 сільських комуністів²⁹.

Поряд з цим працювали постійно діючі семінари пропагандистів при партійних комітетах. Це були, головним чином, методичні наради, на яких слухачі обмінювались досвідом роботи, навчались методики проведення занять у школах політграмоти і поглиблювали свої знання в галузі марксистсько-ленінської теорії.

Залучення до цієї діяльності нових свіжих сил дало партійній організації України великий загін робітників-пропагандистів. У 1924—1925 рр. в сітці масової партійної освіти їх налічувалось 1210³⁰.

Велику допомогу КП України кваліфікованими кадрами подавав ЦК РКП(б), відряджаючи в промислові райони пропагандистські групи. В 1924—1925 рр. на Україні працювало 4 таких групи, в тому числі дві — в Донбасі (11 чоловік), одна — в Катеринославі (7 чоловік)³¹. Крім того, ЦК РКП(б) направляв досвідчених пропагандистів і для постійної роботи на Україні. Лише з першого випуску Свердловського університету одержали призначення на Україну 45 випускників³².

У лютому 1924 р. за рекомендацією ЦК КП(б)У в Донецьку, Катеринославську губернії виїхало 38 пропагандистів, переважно слухачів лекторського відділу Комуністичного університету ім. Арте-

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—70, од. зб. 15, арк. 26.

²⁸ «Коммунистическая революция», 1925, № 5, стор. 10—11.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2282, арк. 46, 48.

³⁰ «Коммунист», 9 серпня 1924 р.

³¹ «Вопросы истории КПСС», 1961, № 3, стор. 107.

³² «Коммунист», 15 червня 1924 р.

ма³³, а в 1925 р.— ще три групи в Артемівський, Криворізький і Запорізький округи³⁴. Для розгортання і посилення пропагандистської роботи на селі ЦК КП(б)У наприкінці 1924 р. організував першу сільську пропгруппу в складі 10 чоловік, а в лютому 1925 р. було прийнято рішення створити ще дві для Волинської та Подільської губерній³⁵.

Пропгруппи подали значну допомогу партійним організаціям в ідейно-політичному вихованні комуністів. Члени їх читали лекції з найважливіших питань марксистсько-ленінської теорії і політики партії, очолювали роботу постійно діючих семінарів, систематично давали консультації, методичні поради пропагандистам.

КП України розгорнула велику роботу по ідейному загартуванню і підготовці керівних кадрів партії через сітку стаціонарних партійних учбових закладів. У квітні 1921 р. ЦК КП(б)У реорганізував Українську центральну партійну школу, створену ще в березні, у Вищу партійну школу ЦК КП(б)У з дворічним строком навчання, до занять в якій приступило 10 травня 1921 р. близько 650 слухачів³⁶. На місцях відкрились губернські повітові й районні радпартшколи. Тільки в Харківській губернії наприкінці 1921 р. працювали: одна губернська з п'ятимісячним, 7 повітових і 3 районних радпартшколи з тримісячним курсом навчання³⁷, у Київській губернії — 1 губернська, 7 повітових і 5 районних³⁸.

Важливу роль у підвищенні рівня їх роботи відіграла Всеросійська конференція працівників радпартшкіл і політико-освітніх курсів, проведена ЦК РКП(б) 16—22 грудня 1921 р. Було встановлено навчальний рік для цих закладів з 15 вересня по 15 липня, внесено ряд цінних пропозицій щодо переробки програм і учбових планів. На основі нагромадженого досвіду конференція визначила три типи шкіл, чітко сформулювала їх цілі і завдання.

Винятково важливе значення в цій справі мали рішення XI з'їзду партії, який визнав необхідним продовжити і зміцнити організацію партшкіл вищого типу, «остаточно переглянути, оформити і закріпити сітку партійно-радянських шкіл з тим, щоб у кожному губернському місті, а в губернії — на кожні два-три повіти була одна школа відповідного ступеня»³⁹. Одночасно з'їзд зобов'язав ЦК і місцеві парторганізації укомплектувати школи лекторськими кадрами, вжити рішучих заходів до негайного поліпшення матеріального становища цих закладів.

Здійснюючи настанови партії, ЦК КП(б)У у квітні 1922 р. реорганізував Інститут марксизму і марксознавства в Харкові у Вищі повторні курси по вивченню марксизму з шестимісячним строком навчання⁴⁰, на яких проходили перепідготовку керівні партійні і радянські кадри України. Після першого випуску в 1923 р. строк навчання було продовжено з шести до дев'яти місяців і в програму введено обов'язкове вивчення української мови, економічної географії та історії України. Ці курси закінчив ряд відповідальних партійних і радянських працівників, серед них — О. І. Буценко, А. Ф. Радченко, О. Г. Горба-

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 31, арк. 40—41.

³⁴ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 595, арк. 162.

³⁵ «Коммунист», 11 лютого, 25 лютого 1925 р.

³⁶ «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9, стор. 11.

³⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 445, арк. 13.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 1176, арк. 101.

³⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях, ч. 1, стор. 605.

⁴⁰ В. М. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963, стор. 144.

чов, К. В. Сухомлин, Ф. Я. Угаров, М. М. Майоров та багато інших⁴¹. Одночасно ВПШ реорганізовувалась у Комуністичний університет ім. Артема з трирічним курсом навчання. Для підготовки викладачів суспільних наук при університеті був створений однорічний лекторський факультет. Контингент слухачів становив 450 чоловік⁴².

ЦК КП(б)У постійно піклувався про зміцнення лекторських кадрів, залучаючи до цієї роботи старих, ідейно загартованих членів партії. Так, 28 серпня 1924 р. було затверджено як лекторів з суспільних наук велику групу старих більшовиків — Е. І. Квірінга, М. Ф. Владимирського, С. І. Гопнер, М. О. Скрипника та ін.⁴³. Ректором університету в червні 1924 р. призначили О. Г. Шліхтера⁴⁴.

Після XI з'їзду ЦК КП(б)У вжив ряд заходів щодо поліпшення діяльності місцевих радпартшкіл. Перш за все було скорочено й чітко встановлено на 1922/23 навчальний рік їх сітку: 12 губернських, 27 повітових і 9 районних типу повітових з кількістю слухачів, включаючи і Комуністичний університет, 4500 чоловік⁴⁵. З них радпартшколи 1-го і 2-го ступенів прийняли 3613 чоловік⁴⁶.

Створення ЦК КП(б)У влітку 1922 р. короткострокових курсів по підготовці лекторів з контингентом 40 чоловік при Комуністичному університеті⁴⁷ дало можливість партійним організаціям зміцнити систему партосвіти кваліфікованими кадрами. В 1922/23 р. 12 радпартшкіл 2-го ступеня обслуговувались 59 лекторами і 75 груповодами. Значна частина з них закінчила республіканську ВПШ і Свердловський університет⁴⁸. Для поліпшення матеріального становища радпартшкіл Оргбюро ЦК КП(б)У постановою 5 серпня 1922 р. зобов'язало Наркомпрод УРСР забезпечити їх продуктами, запасами на 1—2 місяці⁴⁹. З метою забезпечення слухачів необхідною літературою відділ агітації і пропаганди ЦК КП(б)У надіслав всім радпартшколам влітку 1922 р. понад 30 тис. примірників таких видань.

Завдання соціалістичного будівництва, зростання ідейного рівня комуністів і політичної свідомості трудящих з кожним роком ставили дедалі вищі вимоги до кадрів. Тому КП України, йдучи по лінії деякого скорочення радпартшкіл, в першу чергу повітових на 1923/24 р. було залишено 9 закладів 2-го і 27 — 1-го ступенів, а на 1924/25 р. — 9 2-го і 20 — 1-го ступенів⁵¹, основну увагу приділяла підвищенню рівня їх роботи. Був збільшений строк навчання в радпартшколах, переглянуті учбові плани і програми. Більше годин відводилось на вивчення суспільних наук діалектичного й історичного матеріалізму, політекономії, партійного будівництва й особливо історії партії. Крім того, в радпартшколах і Комуністичному університеті запроваджувалась практика. Вона здійснювалась у формі участі слухачів у громадсько-політичній роботі поза школою і була складовою частиною єдиного навчально-виховного процесу. Все це сприяло не тільки удосконаленню теоретичної підготовки кадрів, але й прищепленню їм навиків практичної роботи, посиленню агітаційно-масової і пропагандистської діяльності в місті й селі.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 30, арк. 35, 57.

⁴² В. М. Самофалов. Назв. праця, стор. 144.

⁴³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 33, арк. 115.

⁴⁴ Там же, од. зб. 32, арк. 6.

⁴⁵ «Знамя коммунизма», 1922, № 8, стор. 126.

⁴⁶ КП(б)У в цифрах, стор. 157.

⁴⁷ «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 13—14, стор. 3.

⁴⁸ «Коммунист», 1 квітня 1923 р.

⁴⁹ «Знамя коммунизма», 1922, № 8, стор. 125.

⁵⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 9, стор. 12.

⁵¹ «Коммунист», 21 травня 1924 р.; «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 1, стор. 35.

КП України постійно піклувалася про поліпшення складу слухачів, добиваючись, щоб переважну кількість їх становили комуністи-робітники, а також селяни. Протягом 1922—1925 рр. радпартшколами України було підготовлено 9476 партійних і радянських працівників⁵². Це дало можливість зміцнити керівні партійні і радянські органи новими кадрами, посилити виховання комуністів і всіх трудящих у дусі ленінізму.

Виятково важливу роль у цій справі відіграло видання і поширення творів класиків марксизму-ленінізму. Створений в січні 1921 р. Інститут Маркса і Енгельса в 1921—1925 рр. випустив масовими тиражами ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Походження сім'ї, приватної власності і держави». З 1924 р. за постановою XIII з'їзду Інститут розпочав підготовку до публікації повного зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

Неоціненне значення в посиленні ідеологічної роботи мало видання творів В. І. Леніна. За рішенням IX з'їзду партії в 1921—1926 рр. вийшло в світ перше зібрання праць вождя в 20 томах. Створений в липні 1923 р. Інститут Леніна при ЦК РКП(б) з 1924 р. почав випускати Ленінські збірники, в яких вперше друкувалися нові матеріали, документи, листи, записки, розпорядження і т. д. У 1924—1925 рр. вийшли чотиритомник вибраних творів В. І. Леніна, тематичні збірники, брошури. Тираж книг засновника партії і Радянської держави зріс з 6730 тис. примірників у 1924 р. до 16 222 тис. у 1925 р.⁵³

На Україні широко розповсюджувались і окремі праці класиків марксизму-ленінізму, що видавалися місцевими видавництвами українською і російською мовами. У 1921 р. Всеукраїнське державне видавництво випустило українською мовою десятитисячним тиражем книгу К. Маркса «Наймана праця і капітал» і п'ятитисячним — «Маніфест Комуністичної партії» та в 1923 р. працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки». Харківський «Червоний шлях» у 1924 р. видав твір К. Маркса «Наймана праця і капітал» тиражем 7 тис. примірників⁵⁴. Протягом відбудовного періоду, особливо в 1924—1925 рр., Державне видавництво України і його відділення на місцях багато уваги приділили публікації окремих творів, статей, промов В. І. Леніна. За ті ж роки було надруковано 30 тематичних збірників і 72 праці Володимира Ілліча окремими книжками. Загальний тираж цих видань українською і російською мовами на Україні в 1921—1925 рр., за неповними даними, становив 972 тис. примірників⁵⁵.

В боротьбі за підвищення ідейно-політичного рівня комуністів і посилення ідеологічної роботи в цілому КП України широко використовувала періодичну пресу.

В 1921 р. за рішенням ЦК КП(б)У був створений його орган — журнал «Известия ЦК КП(б)У», з 1922 по 1924 р. виходив журнал «Знамя коммунизма», наприкінці 1925 р. відділ агітації та пропаганди ЦК для обслуговування сітки партосвіти почав видавати свої органи — «Пропагандист» і «Агітатор». В цих журналах вміщувались матеріали з питань партійного будівництва, інформації про діяльність керівних партійних установ, місцевих парторганізацій, циркуляри ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Велике місце ці видання, особливо «Знамя коммунизма», «Пропагандист» відводили питанням партійної освіти, друкували програми шкіл політграмоти, марксистських гуртків, давали

⁵² КП(б)У в цифрах, стор. 157.

⁵³ «Вопросы истории», 1952, № 1, стор. 128.

⁵⁴ Й. А. Багмут, П. М. Шморгунов. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, Харків, 1965, стор. 33.

⁵⁵ Там же, стор. 41—55.

консультації з найважливіших проблем марксистсько-ленінської теорії.

Ряд великих губкомів випускав свої журнали. Зокрема Київський — «Коммунистическая мысль», Донецький — «Спутник партийного работника Донбасса», Одеський — «Коммунист», Катеринославський — «Звезда», Харківський — «Партийный работник». В них висвітлювались питання партійного будівництва та агітаційно-пропагандистської роботи стосовно до місцевих умов.

Зростала кількість республіканських і місцевих газет. Якщо в 1921 р. на Україні виходило 26 газет, то в 1925 р. — 76 тиражем понад мільйон, з них 39 українською мовою тиражем 440 тис. примірників⁵⁶. Преса відіграла важливу роль у політичному вихованні комуністів і безпартійних, у підвищенні їх ідейно-теоретичного і культурного рівня.

Наполеглива і систематична діяльність КП України в цій галузі забезпечила значні успіхи. В 1921—1925 рр. вперше політична освіта широких партійних і безпартійних мас трудящих, підготовка керівних кадрів набрала масового й організованого характеру. Через сітку партійної освіти, видання та поширення марксистської літератури, партійної і радянської преси КП України зміцнювала ідейну єдність і монолітність своїх рядів, мобілізувала трудящі маси на відбудову народного господарства, на будівництво фундаменту соціалістичної економіки.

⁵⁶ В. М. Самофалов. Назв. праця, стор. 290.

І. І. БЕЛЯКЕВИЧ

ПОЛЬСЬКІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ КОРНІЛОВСЬКОГО ЗАКОЛОТУ 1917 р.

У ряді праць вчених СРСР і Польщі¹ наводяться окремі дані про участь польських соціал-демократів у боротьбі проти корніловщини. Але ні в радянській, ні в польській марксистській історіографії з цієї теми немає спеціального дослідження.

Після липневих подій 1917 р. у Петрограді російська контрреволюція приступила до збирання сил для остаточного розгрому революції. Своєрідним резервом білогвардійщини була польська реакція. Буржуазно-поміщицькі кола Польщі прагнули зміцнити свої позиції, головним чином на Україні, в Білорусії та Прибалтиці. В цих районах проводилися їх з'їзди, виникали «Польські ради». На з'їзді буржуазних і ліберальних партій у Москві було створено Польську раду міжпартійного об'єднання — головний політичний центр цих кіл антантофільської напрямку в Росії. Реакція спиралася також на створений у червні 1917 р. Верховний польський військовий комітет (Начполь).

Наприкінці липня, Начполь почав формувати 1-й корпус. На чолі його стояв колишній царський генерал, монархіст, запеклий ворог революції Ю. Довбор-Мусніцький², який користувався підтримкою Корнілова, Духоніна і Денікіна. Представники буржуазно-поміщицької Польщі встановлюють тісні контакти з російською контрреволюцією.

Групи СДКПіЛ і секції ППС-лівиці в Росії, а також польська військова лівиця, вели непримиренну боротьбу з реакцією, прагнучи зрувати її плани, перешкоджали Начполю встановити контроль над поляками, що служили в російській армії, виступали проти формування 1-го польського корпусу — знаряддя ворогів революції. У цій боротьбі значну роль відігравав Белгородський запасний полк, що складався з поляків і перебував під впливом революційних сил. Реакція на чолі Довбор-Мусніцьким прагнула придушити рух у цій військовій частині. Корнілов відкрито вимагав від Керенського надати в розпорядження польського генерала збройні сили для проведення каральної експедиції проти полку³. Напередодні заколоту Корнілов прийняв Довбор-Мусніцького й мав з ним тривалу розмову про польські формування. В ході її останній зажадав повної безконтрольності, при якій він може гара

¹ А. Манусевич. Деятельность польских социал-демократических организаций в России в период подготовки Октябрьской революции (март — октябрь 1917 г.). Сб. «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы», М., 1957; його Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России, М., 1965; П. А. Голуб. Польские революционные войска в России 1917—1920 гг. — «Вопросы истории», 1958, № 3; И. И. Белякевич. Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 г., Львов, 1957; та L. Grosfeld. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917—1919, Warszawa 1956; W. Najdus. Żołnierze Polacy w Rewolucji Październikowej. — «Wojsko Przegląd Historyczny», 1957, № 4; A. Zatorski. Dzieje pułku Białogrodzkiego, Warszawa, 1960; M. Wrzosek. Przyczynek do historii I Rewolucyjnego pułku Polskiego «Przegląd Historyczny», 1957, № 4.

² W. Studnicki. Ludzie, Idee i Czyny, Warszawa, 1937, стор. 91, 92.

³ Центральний державний воєнно-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 16, оп. 2, спр. 341, арк. 82.

тувати боєздатність своїх частин⁴. Готуючись до заколоту, польське командування заздалегідь склало списки «неблагонадійних» офіцерів і солдатів 1-ї польської стрілецької дивізії — основної боєздатної частини корпусу. Всіх їх усунули з дивізії⁵. Завданням корпусу, як свідчить С. Будкевич, була «охорона Ставки від революційного руху в армії»⁶.

Довбор-Мусніцький наказував військам 1-ї польської дивізії «вжити енергійних кроків, не спиняючись навіть перед застосуванням сили, для охорони членів головної квартири і особи верховного головнокомандуючого (Корнілова — *Ів. Б.*), якщо б вони опинились у небезпеці»⁷. Такою в дійсності була «нейтральність» польських військ, про яку до і, особливо, після заколоту заявляли представники Начполю і командування цих збройних сил.

Неопубліковані спогади польського поміщика, уповноваженого Центрального громадянського комітету в Мінську М. Коссаковського також повністю підтверджують причетність командира 1-го корпусу до корніловського заколоту. Як пише Коссаковський, 29 серпня він дізнався по секрету від Ч. Мирського, що «генерал Довбор поставив усе на одну карту і вирішив підтримати Корнілова. Розміщена в Бихові, недалеко від Могильова, польська дивізія і повернений з дороги полк уланів одержали його наказ — віддати себе в розпорядження Корнілова»⁸.

Виступ білогвардійців підтримала і Польська рада міжпартійного об'єднання. За день до заколоту члени Начполю С. Бучковський і В. Мілішевський пропонували домогтися від Тимчасового уряду дозволу формувати самостійну польську армію на території Росії, впливаючи на нього з допомогою посольств держав Антанти⁹. 25 серпня, коли розпочався заколот, голова Польської ради С. Войцеховський і керівники її зовнішнього відділу С. Грабський та Ю. Вельовецький відвідали послів Англії та Франції в Петрограді і вручили їм меморандум. Вони вимагали запросити представника Польщі на майбутню конференцію держав коаліції, а також прийняти на конференції заяву, де б вказувалось, що відродження Польщі — одна з головних цілей війни¹⁰.

У розмові з міністром промисловості й торгівлі Прокоповичем Войцеховський висловив побоювання за долю Росії, «якщо уряд не виступить рішуче проти анархії, що поширюється» (тобто проти розвитку революції — *Ів. Б.*). Під час корніловського заколоту на сторінках чорносотенної газети «Новое время» з'явилося комюніке ендеківської міжпартійної ради, у якому вона вимагала «приборкати» усі польські військові організації, що не поділяли цих поглядів¹¹. Сподіваючись на сприятливий результат заколоту, в Петрограді зібралася нарада націоналістичної «Ліги активної боротьби». Керував нею голова польської міжпартійної ради С. Войцеховський.

Коли більшовицька партія закликала робітників, солдатів і моряків відбити грізну небезпеку, що нависла над революційним Петроградом, польські соціал-демократи одностайно відгукнулись на цей заклик включились у боротьбу з контрреволюцією. 29 серпня Виконавчий комітет груп СДКПІЛ у Росії і правління Петроградської групи опублі-

⁴ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN), zesp. 1/30, APR-5e, k. 217; J. D o w b ó r - A u ś n i c k i. Krótki szkic do historii I korpusu Polskiego, Warszawa, 1918, стор. 15.

⁵ Документи і матеріали по історії советско-польських отношений, М., 1963, т. I, стор. 135—139.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, од. зб. 569, арк. 25.

⁷ AAN, zesp. 1/30, APR-sf, k. 288; «Sprawa Polska», 10 (23) вересня 1917 р.

⁸ Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR (далі — AZHP), Wspomnienia, 2995, k. 184.

⁹ Centralne Archiwum Wojskowe (далі — CAW), 122 (19) 17, k. 99.

¹⁰ St. Wojciechowski. Moje wspomnienia, Lwów, 1938, стор. 303.

¹¹ Там же, стор. 304; A. Z a t o r s k i. Назв. праця, стор. 148.

кували листівку — відозву до польських робітників і солдатів, мобілізуючи їх на захист революції «пліч-о-пліч з російським пролетаріатом». У ній вказувалось, що контрреволюційні полки, вирушивши на Петроград, намагаються розправитися з пролетаріатом і встановити військову диктатуру. Польські соціал-демократи відзначали, що за спиною зрадника Корнілова стоїть уся контрреволюція і що політика Тимчасового уряду полегшила її виступ. Звернення солдатів закінчувалося словами: «Ваше місце не в польських частинах, а в російській революційних полках, вашими ворогами є союзники Корнілова як російського, так і польського походження. Друзі ж — російські пролетарі одягнені в солдатські мундири»¹².

Того ж дня з подібною відозвою до трудящих, проїнятою духом пролетарського інтернаціоналізму, звернулась і Московська група СДКПіЛ. Польським робітникам і біженцям роз'яснювали, що контрреволюційний заколот несе небезпеку не лише російським робітникам і селянам, але й величезній масі біженців, усьому польському трудящому народові. «Наше місце в одних рядах з революційними російськими робітниками, — писали автори відозви. — Їх поразка буде нашою поразкою, їх перемога — нашою перемогою. Станемо всі під червоний прапор партії, яка непорушно стоїть на посту, готова прийняти бій з смертельним ворогом — під прапор Російської соціал-демократичної партії (більшовиків)»¹³.

Польські трудящі вступали в ряди Червоної гвардії і революційних військ. Особливо багато було їх в червоногвардійських загонах Петрограда¹⁴. Орган Виконавчого комітету груп СДКПіЛ в Росії опублікував ряд статей, в яких викривались характер і причини білогвардійського путчу. В статті «Заколот Корнілова» Ю. Лещинський писав, що лише партія більшовиків чітко вказувала на засоби, які змогли б знищити зерна зради в зародку, але жодного відгуку ні в Тимчасового уряду, ні в есеро-меншовицької більшості ЦВК Рад її заклики не знайшли. Автор попереджав, що «корніловщина є лише епізодом, її ліквідація не є ліквідацією контрреволюції. Контрреволюційні сили знаходять підтримку в політиці уряду. Вони гніздяться в штабах і серед офіцерства». Закінчувалася стаття словами: «Поки революційний уряд не стане до керма влади, доти ми будемо під загрозою контрреволюції»¹⁵.

Член ЦВК ППС-лівих в Росії С. Лапінський у статті «Боротьба за владу» підкреслював, що змова генерала-бунтівника не була випадковою, що в боротьбі з заколотниками Тимчасовий уряд проявив слабкість та нерішучість. Лише безпосереднє втручання в справу пролетарських і солдатських мас, революційної частини офіцерства, Рад робітничих і солдатських депутатів надало цій відсічі рішучого характеру, запобігло капітуляції уряду перед генералами-зрадниками. С. Лапінський зазначав, що революційній демократії довелося вести боротьбу на два фронти: з заколотом Корнілова, з одного боку, і більш ніж недозрілою нерішучістю уряду, з другого¹⁶. Про завдання революційної соціал-демократії у зв'язку з корніловщиною писали також Ф. Кон та А. Вольський¹⁷.

¹² «Трубуна», 2 (15) вересня 1917; Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. I, стор. 140—141.

¹³ AZHP, zesp. 60/x, t. 3, poz. 10; Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich, t. I, Warszawa, 1957, стор. 100—101.

¹⁴ А. Я. Манусевич. Зарубежные интернационалисты в Октябрьские дни. — Ленин и Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде, стор. 142.

¹⁵ «Z pola walki», 1958, № 4; стор. 208; «Трубуна», 2 (15) вересня 1917 р.

¹⁶ «Robotnik w Rosji», 27 вересня (10 жовтня) 1917 р.

¹⁷ «Robotnik w Rosji», 17 (30) жовтня 1917 р.

Проти корніловського заколоту виступили і члени Петроградської секції ППС-фракції. Петроградський окружний комітет цієї партії надрукував 1 вересня відозву, що закликала польських робітників і солдатів до солідарності з російським пролетаріатом¹⁸.

Активну участь у боротьбі з корніловським заколотом взяли революційні польські солдати Петроградського гарнізону. Польський військовий революційний клуб, що об'єднував кількасот військовослужбовців, без вагань став на бік Петроградської Ради, на захист революції. Велика кількість солдатів-поляків вступала у частини гарнізону міста, послані назустріч контрреволюційним військам. Відомий діяч петроградської секції ППС-лівиці поручик В. Матушевський брав безпосередню участь у розпропагуванні солдатів Дикої дивізії, що прямувала на Петроград¹⁹.

Деякі з польських військовослужбовців стали інструкторами або командирами загонів Червоної гвардії. Серед них був С. Прагнецький, який служив у Литовському полку. Червоногвардійців Василеостровського району очолював поляк, член РСДРП(б) А. Скалковський, якого солдати обрали головою ротного комітету²⁰. Начальником загону Червоної гвардії Путиловського заводу був М. Войцеховський, командиром іншого загону — солдат-поляк В. Беднарек²¹ та ін.

Проти корніловського заколоту активно виступив Белгородський запасний полк, що з перших днів формування Польського корпусу вів рішучу боротьбу проти реакційного командування. Корнілов наказував прискорити «встановлення порядку» в полку і негайно направити його на Західний фронт, а Довбор-Мусніцький напередодні заколоту також вимагав приборкати його²². Він доручив генералу Павловському провести термінову реорганізацію полку, що нараховував на початку вересня 1917 р. 17 тис. багнетів. Командування корпусу намагалося розбити цю частину на окремі маршові роти і розкидати їх по різних формуваннях російської армії, щоб роз'єднати революційно настроєних польських солдатів, кількість яких досягала приблизно 5—6 тис. Решта мала поповнити різні частини Польського корпусу. Белгородський полк мав припинити своє існування²³.

Підготовка до цієї «реорганізації», що проводилась напередодні заколоту, зустріла сильний опір з боку солдатів. Невеликий чисельно, але міцний полковий більшовицький осередок, створений за ініціативою голови міському белгородської більшовицької організації, поляка Я. Озембловського, користувався великим впливом у полку²⁴. Генерал Павловський навіть писав, що тут близько 75% солдатської маси була на боці більшовиків²⁵.

1 вересня на спільному засіданні полкового і ротних комітетів та членів Белгородської ради поручик М. Яцкевич викрив контрреволюційні наміри командування. Прийнята 7 серпня резолюція цих комі-

¹⁸ «Głos Robotnika i Żołnierza», 1 (14) вересня 1917 р.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, од. зб. 717, арк. 76; «Promien», 21 липня (3 серпня) 1917 р., стор. 10; AAN, zesp. 1/30, APR-4a; «Dziennik Petrogradzki», 8(21) жовтня 1917 р.

²⁰ «Исторический архив», 1957, № 5, стор. 134; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, од. зб. 718, арк. 7.

²¹ Н. Попов. «Путиловец» в Октябре.— «Проблемы марксизма», 1932, № 7—8, стор. 59;

²² ЦДВІА, ф. 1606, оп. 2, спр. 341, арк. 88; ф. 2048, оп. 1, спр. 15, ч. I, арк. 392—393; САУ, 122(1) 170, к. 12.

²³ САУ, 122(1) 170, кк. 23-a, 36, 75; 122(1) 105, кк. 1—160.

²⁴ Т. М. Czerkowski. Żołnierz Polski w służbie rewolucji.— «Za wolności ludu», 1959, № 11, стор. 4.

²⁵ САУ, 122(1) 170, к. 77.

тетів вимагала здійснювати формування польських революційних загонів на демократичних началах²⁶.

Звістка про корніловський заколот викликала обурення в полку. Як згадує його командир Богуш-Шишко, заклик «до викорінення будь-яких проявів контрреволюції знайшли у Белгороді негайний відгук»²⁷. Більшовицька організація полку разом з полковим комітетом проводила мітинги в ротах і взводах. У Белгородський ревком, який очолив боротьбу з білогвардійщиною, ввійшли військові представники поручик М. Яцкевич та більшовики С. Гузовський і А. Ціхонський²⁸. Полк було приведено до бойової готовності. 13-а і 16-а роти, демонструючи підтримку місцевої Ради, промарширували вулицями міста в бойовому строю. Були направлені також заслони на охорону залізниці Курськ—Харків та до інших міст. Полк «не пропускав ніяких частин на північ з України і з фронту без відома Петрограда і Москви»²⁹. 28 серпня революційні солдати зібралися на мітинг, який ухвалив підтримати збройним шляхом Тимчасовий уряд і домагатися дозволу на переформування полку в дивізію³⁰. Перша частина резолюції свідчила, що її автори ще ідеалізували Керенського. Проте вимогу полковника Шишка — зайняти нейтральну позицію щодо корніловщини — було відхилено. Солдати зажадали від офіцерів ясності в їх ставленні до заколоту. Частина офіцерів ухилилася від відповіді, показавши цим свої симпатії до Корнілова. Представники полкового комітету запропонували полковнику Шишку пред'явити усю полкову кореспонденцію. В ніч з 29 на 30 серпня за рішенням ревкому були заарештовані Шишко й 7 найбільш контрреволюційних офіцерів частини, що входили в організацію «Пляцувка», а також інші прихильники Корнілова у військах, розташованих у місті³¹. 30 серпня за постановою полкового комітету командування частиною прийняв поручик М. Яцкевич, причому це призначення змушений був санкціонувати навіть генерал Павловський³². Довбор-Мусніцький зажадав від Московського військового округу збройної сили для «приборкання» бунтівників. Проте штаб округу не міг заперечити проти затвердження поручика М. Яцкевича в. о. командира полку³³.

8 вересня голова виконавчого комітету Белгородської Ради робітничих і солдатських депутатів та новий командир порушили клопотання про те, щоб вивести частину з-під командування Довбор-Мусніцького³⁴. В середині вересня Комітет військових поляків (лівицю) було повідомлено, що в частині встановлено повний порядок, «усі солдати сповнені ентузіазму, готові до боротьби з Каледіним і підтримки російської революції»³⁵. Таким чином, революційні солдати полку внесли невеликий вклад у ліквідацію корніловського заколоту.

Події, зв'язані з корніловщиною, не пройшли безслідно і для інших польських військ. Так, наказ білогвардійського генерала 1-му полку польських уланів про перекриття залізниці Могильов — Гомель не

²⁶ САУ, 122(1) 170, к. 28; 122(99) 5, к. 76.

²⁷ AZHP, Wspomnienia, t. 8649, k. 92.

²⁸ П. А. Голуб. Назв. праця, стор. 52.

²⁹ A. Zatorski. Назв. праця, стор. 134—135; J. Podsiadło. W szeregach Rewolucyjnego pułku Czerwonej Warszawy. — «Z pola walki», 1958, № 1, стор. 150.

³⁰ «Трубуна», 16(29) вересня 1917 р.

³¹ САУ, 122(1) 170, кк. 79, 85; AZHP, Wspomnienia, t. 8649, k. 92; A. Zatorski. Назв. праця, стор. 135.

³² САУ, 122(1) 170, к. 81.

³³ Там же, кк. 12, 48, 75.

³⁴ Там же, к. 111.

³⁵ «Трубуна», 16(29) вересня 1917 р.

був виконаний. Ці війська, яких перекидали з фронту, були затримані революційними частинами на станціях Рогачів, Калинковичі, Коростень аж до ліквідації заколоту³⁶.

Позицією командування 1-го польського корпусу і Начполю щодо заколоту був незадоволений ряд союзів військових поляків. Особливо різко виступив комітет СВП 4-ї армії. Він заявив: «Наше ставлення до Корнілова ясне і ніколи іншим бути не може, воно впливає з нашої принципової демократичної позиції, яка вказує нам іти пліч-о-пліч з свідомим народом і урядом революційної Росії, але ніколи — із стовпами контрреволюції». З'їзд військовослужбовців-поляків Румунського фронту і Одеського військового округу засудив заколот і запропонував свою допомогу Тимчасовому уряду разом «з іншими громадськими і виборними військовими організаціями»³⁷.

Наведені дані свідчать, що офіцерське керівництво союзів все ще підтримувало Тимчасовий уряд, поряд з цим вони показують і зростання самосвідомості польських солдатів. У дні заколоту посилювся вплив на них військової лівиці, груп СДКПіЛ та секцій ППС-лівиці. Нерідко у польських частинах справа доходила до збройних ексцесів. 27 серпня було вбито командира 2-ї дивізії 1-го польського корпусу генерала Стефановича, який гнав солдатів у бій в період літнього наступу на Південно-Західному фронті³⁸. Командуванню корпусу з великими труднощами вдалося придушити незадоволення, що наростало, і утримати в руках свою владу.

Польські соціал-демократи в Росії не обмежувалися боротьбою з корніловщиною. Вони викривали національну реакцію — союзницю білогвардійців. Після розгрому заколоту петроградська група СДКПіЛ та секція ППС-лівиці на мітингу робітників і солдатів, скликаному 3 вересня Польським військовим революційним клубом і клубом «Промень», показали справжнє обличчя контрреволюціонерів. У своїх виступах голова Головного комітету військових поляків В. Щенсн, члени СДКПіЛ М. Бронський і Б. Мандельбаум, члени ППС-лівиці С. Круліковський, В. Матушевський та Цеслінський, а також Ю. Лещинський та Ф. Кон³⁹ висвітлювали політичне становище в країні, викриваючи реакційну роль «народової» демократії. У резолюції учасники мітингу закликали «боротися пліч-о-пліч з усією революційною російською демократією проти контрреволюції». Вони гаряче вітали товаришів з польської дивізії і запасного полку, які відверто стали на шлях боротьби з антинародною політикою буржуазно-поміщицьких кіл. Ця резолюція була опублікована в органі ЦВК та Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів⁴⁰ і мала на меті ознайомити російських робітників з контрреволюційною діяльністю Начполю. Після опублікування «Трибуною» листа до нього від Союзу офіцерів армії і флоту керівники військово-революційного клубу запропонували слідчій комісії по боротьбі з контрреволюцією при військовому відділі ЦВК Рад провести обшук у приміщенні Начполю. В результаті цього в ніч з 30 на 31 серпня і ввечері 31 серпня там знайшли 300 гвинтівок, одержаних поручиком Скобейком з штабу Петроградського військового гарнізону — одного з вогнищ контрреволюції⁴¹. Але, як виявилось, «таємні листи і списки були

³⁶ H. Bagiński. Wojsko Polskie na Wschodzie 1914—1920, Warszawa, 1921, стор. 99.

³⁷ AAN, zesp. 1/30, APR-5e, k. 226.

³⁸ «Wiadomości Wojskowe», № 31—32, 29 жовтня (11 листопада) 1917 р., стор. 477.

³⁹ «Trybuna», 9(22) вересня 1917 р.; А. Манусевич. Назв. праця, стор. 137.

⁴⁰ «Trybuna», 9(22) вересня 1917 р.; «Известия ЦИК и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 5(18) вересня 1917 р.

⁴¹ «Dziennik Petrogradzki», 8(21) жовтня 1917 р.

спалені». Питання про причетність Начполю до заколоту обговорювалося на зборах Петроградського союзу військових поляків⁴².

В газеті «Трибуна» в дні корніловщини було надруковано ряд статей, що таврували польську реакцію. 26 серпня газета опублікувала документ, який підтверджував зв'язок Начполю з контрреволюційним Союзом офіцерів армії і флоту. Виступивши з статтею «Польські союзники Корнілова», Ф. Е. Дзержинський викрив зв'язки між реакційними політичними організаціями Росії і Польщі. «Широкі кола польських поміщиків і буржуазії в Росії мобілізували свої сили для боротьби з революцією в Польщі, спираючись на контрреволюційні класи країни,— писав полум'яний інтернаціоналіст.— Польська контрреволюція — це не вигадка, це дійсність, на яку повинна зважати не тільки польська, але й російська революційна демократія». Ф. Дзержинський вказував на те, що політичним центром ворожих угруповань була міжпартійна польська рада, а військовим — Верховний польський військовий комітет у Петрограді (Начполь), в яких першу скрипку грала «народна демократія» — втілення польської реакції. Остання прагнула мати власну армію і в момент повернення до Польщі, і в разі можливого перевороту в Росії. Ф. Е. Дзержинський показав на фактах тісний зв'язок між Корніловим і Начполем, підкресливши «взаємну симпатію» між цими «двома контрреволюційними силами»⁴³.

У редакційній статті «Геть польську контрреволюцію» «Трибуна» викривала Начполь, який готувався разом з заколотниками «приборкати петроградських робітників». Підкреслюючи, що він самозванно привласнив собі право виступати від імені 700 тис. військових поляків у Росії, газета закликала солдатів до боротьби з ворогами трудящих, до революційної єдності⁴⁴.

Зв'язок між Корніловим і Довбор-Мусніцьким не припинявся і після розгрому заколотників⁴⁵.

У кореспонденції з Бихова, вміщеній у газеті «Робочий путь», підтверджувалася взаємодія польських частин з Корніловим. Реакційно настроєні легіонери вели у місті відверту погромну агітацію. Вони заявляли, що «Керенський довів Росію до загибелі» і єдина людина, яка несе їй порятунок, — це Корнілов...»⁴⁶. Таке становище викликало обурення прогресивної частини польських військовослужбовців, які вимагали виведення дивізії з Бихова⁴⁷. Ця вимога була опублікована в польській пресі і стала відома широкій громадськості. Свій протест проти потурання Корнілову заявили й польські соціал-демократи, зокрема член Центробалту Г. Войцеш, який за дорученням цього органу в складі делегації петроградських робітників відвідав Бихов⁴⁸.

Слід зауважити, що Белгородський запасний полк відіграв важливу роль у боротьбі проти контрреволюційних військ Корнілова під Белгородом під час їх прориву на південь у листопаді 1917 р. За активну участь у цих боях, а також послідовну позицію у захисті завоювань трудящих під час Лютневої і Жовтневої революцій, він одержав від Радянської влади нову назву — 1-й Польський революційний полк⁴⁹.

⁴² AAN, zesp. 1/30, APR-4e, k. 59.

⁴³ Ф. Е. Дзержинський. Вибрані твори, К., 1960, т. 1, стор. 245—247.

⁴⁴ «Трибуна», 9(22) вересня 1917 р.

⁴⁵ AAN, zesp. 11(65), t. 8, k. 2—3.

⁴⁶ «Робочий путь», 13(26) жовтня 1917 р.

⁴⁷ SAW, 122(99) 7, k. 54 odw.

⁴⁸ «Dziennik Kijowski», 30 жовтня 1917 р.; Центральний державний архів Військово-Морського Флоту, (фалі — ЦДА ВМФ), ф. Р-95, оп. 1, спр. 6, арк. 111, 125—126.

⁴⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, од. зб. 600, арк. 34; ЦДА ВМФ, ф. Р-95, оп. 1, спр. 138, арк. 51.

ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ XVIII ст.

Українська народна поезія здобула загальне визнання завдяки досконалій художній формі й багатому змістові, ідейній та емоційній насиченості, високим і благородним ідеалам, що втілені у ній. Як відомо, у кожному народному епосі відображені життя народу, його прагнення і сподівання, національний характер. Епос — це історія, художньо викладена самим народом. «Епос живе як дорога всім і кожному повість про життя і подвиги предків»¹. Одночасно народна поезія завжди була активною силою в суспільстві. Вона вносила в народну свідомість передові ідеї, підтримувала і викликала прагнення народу до боротьби проти гнобителів.

В українських історичних піснях і думках відбився героїчний шлях народу в минулому, його боротьба і непримиренність до гніту, його волелюбство, нескорений дух, полум'яна любов до рідної землі. В них народ висловив своє ставлення до важливих економічних, соціальних, політичних явищ і подій, що відбувалися в країні, виявив історичну активність.

М. В. Гоголь підкреслював, що українські пісні можуть цілком називатися історичними, тому що вони «не відриваються ні на мить від життя і завжди відповідають тогочасному стану почуттів»². Дійсно, українським думам і пісням притаманний історизм і в широкому розумінні цього слова і навіть в конкретному відтворенні деяких фактів. В них називаються імена історичних осіб, точні місця подій тощо. Народна пісня й дума в якійсь мірі може бути використана як історичне джерело. Але головне в українській історичній народній поезії — це відображення народного світогляду, що включає в себе комплекс оцінок історичних явищ, подій, фактів і відбиває мрії й сподівання народу.

Піснею народ відгукувався на найважливіші події громадського й політичного життя країни. Саме щодо вивчення суспільно-політичних поглядів селянства й найбідніших верств козацтва українські історичні пісні і думи XVIII ст. є неоцінним джерелом. Для них характерним є поєднання епічних і ліричних елементів у певному співвідношенні. Тому-то ніколи немає безсторонньої розповіді про події, завжди вона супроводжується прямо чи посередньо висловленим співчуттям або засудженням. Безіменні автори пісень не приховують своїх думок, а роблять свої висновки.

Українській народній поезії присвячують свої дослідження фольклористи, літературознавці. Історичні пісні використовують в своїх працях й історики, переважно як ілюстративний матеріал. Неодноразово розглядався ідейно-тематичний зміст дум. Однак майже не служили ще історичні пісні джерелом для вивчення суспільно-політичних поглядів народних мас у різні періоди, зокрема у XVIII ст. Проте подібне дослідження допомагає з'ясувати багато нового в ідеології таких гігантів думки і поезії, як Г. Сковорода і Т. Шевченко, а також

¹ В. В. Виноградов. Героїчний епос народу і його роль в історії і культурі. — Історичний епос східних слов'ян. Збірник праць, К., 1958, стор. 7.

² М. В. Гоголь. Твори в трьох томах, т. III, К., 1952, стор. 394.

інших українських учених і культурних діячів, які прилучилися до чистого джерела народної поезії. Справа не тільки, і не стільки в за-
позиченні окремих образів, тем, манери художнього вислову і навіть
окремих ідей. Йдеться про вплив ідеології народних мас на процес
формування ідеології кращих прогресивних представників української
культури минулого.

Зрозуміло, при вивченні суспільно-політичних поглядів трудящих
мас на матеріалах народної історичної поезії не можна абстрагувати-
ся від способу і характеру передачі історичної інформації, від худож-
ньо-естетичної форми, від ідейних напластувань, що згодом виникали.
Майже всі пісні, які розповідають про події XVIII ст., на жаль, дій-
шли до нас у записах наступних століть. Але в них спостерігається жи-
ве, конкретне, а подекуди навіть детальне висвітлення подій XVIII ст.,
доступне тільки очевидцю, а може й учаснику їх. Незважаючи на те,
що в процесі свого розвитку вони доповнювались, шліфувались, набу-
вали особливостей стилю, специфіки термінів і висловів пізнішого ча-
су, уважне вивчення пісень дозволяє окреслити типові риси, основні
тенденції і течії суспільно-політичної думки народних мас XVII ст.

При написанні даної статті було використано публікацію М. Дра-
гоманова «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.»³ з
ретельно складеним допоміжним науковим апаратом, а також два
останні видання Академії наук УРСР⁴. Коментарі до цих праць допо-
могли автору визначити історичну відповідність окремих пісень, ав-
тентичність імен, географічних назв, фактів тощо.

У XVIII ст. найзначніший цикл народних творів становили пісні
й думи про тяжке життя українського селянина-кріпака, в яких з над-
звичайною художньою виразністю і силою визначено характер долі
українського селянина: «Де ж ти ходиш, обшарпана, кріпацькая до-
ле?»⁵. У піснях розповідається про те, що на панщину гонять з на-
гаями⁶. Цим народ показує примусовий характер панщини, спростову-
ючи ідилічне зображення поміщиками життя своїх кріпаків. «Хвали-
лася стара пані,—говориться в пісні,—добре в неї жити. Брешеш,
брешеш стара суко,—плачуть наші діти»⁷. Творці пісень дуже вірно
помічають пряму залежність між посиленням кріпосницького гніту
і намаганнями пана якомога більше виробляти для продажу⁸, а тому
в піснях знайшла відображення товаризація поміщицького господа-
рства («змолотили стіг пшениці, везуть продавати»).

Для всіх народних пісень, що розкривають страхіття кріпосницької
неволі, характерним є пророцтво народної розправи, заклик до
боротьби.

В деяких своїх піснях народ обстоює втечу від пана, доводячи,
що це найдійовіший засіб урятування від кріпосницького пекла, най-
більш доступна і можлива форма опору. Пісня досить виразно вис-
ловлює думку, що наслідком утечі буде занепад поміщицького господа-
рства. Тут цілком ясно відчувається розуміння того, що саме за
рахунок виснажливої праці кріпаків пани одержують свої багатства⁹.

Вже в піснях про тяжке становище закріпаченого селянства на-
родна свідомість піднімається до чітко сформульованої ідеї повстання.

³ Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст., Женева, 1883—1885.

⁴ Українські народні думи та історичні пісні, К., 1955; Історичні пісні, К., 1961.

⁵ Історичні пісні, стор. 388.

⁶ Там же, стор. 365, 374, 376, 380.

⁷ Там же, стор. 367.

⁸ Там же, стор. 382.

⁹ Там же, стор. 374, 376.

Деякі з пісень закінчуються традиційним соціальним мотивом про народну відплату, про неминучість виступу народних мас проти гнобителів:

Економе, економе,
Буде тобі лихо,

Прийде час, що й ми тебе
Будем добре бити!¹⁰

І далі:

Скажи, пане економе,
Скажи, розпроклятий,
Хто ж те буде жито жати,
Коли нас не стане?

Ой не думай, економе,
Що ми не бадьорі,
Як повстанем проти царів —
Перевернем гори!¹¹

Безіменні автори пісні загрожували не тільки своїм безпосереднім експлуататорам, але й царю. Український селянин не вважав царську владу божественною, вічною, раз і назавжди даною.

Вирішальний вплив на формування поглядів українських селян щодо форми державного устрою мала Запорізька Січ з її демократичними традиціями — виборністю властей, радою, гласністю ухвал тощо.

В українському фольклорі XVIII ст. яскраво виявляється історичний оптимізм народу. В період розгулу кріпосницького свавілля, поширення феодальної ідеології, український селянин не замикається в рамки безпросвітної безвихідності, покірності долі, страху перед жорстокою державною машиною, а також суспільною пірамідою, яку увінчував клас феодалів. Ні, трудящі маси України в своїх піснях про тяжку працю та повну безправність висловлювали переконаність, що цей несправедливий суспільний порядок буде змінений шляхом повстання, шляхом ліквідації феодальних відносин. Такі пісні видатний український радянський поет М. Т. Рильський справедливо назвав «документами великого народного гніву»¹².

Цим напрямком в ідеології українське селянство зобов'язане значною мірою козацтву — тобто вільній від кріпосної залежності верстві дрібних виробників. Козацтво навіть в останній період свого існування користувалось, нехай формально, рядом прав і привілеїв.

Хоч суспільно-економічне становище його дедалі погіршувалось, на Україні це був свого роду соціальний зразок, до якого прагнуло закріпачене селянство. У XVI — XVII ст. селяни боролися за «покозачення», у XVIII ст. їх називали «шукачами козацтва» і в 1855 р., як далекий відгомін минулого, — народний рух під назвою «Київська козаччина».

Кожний суспільний рух українського народу в XVIII ст., кожний великий антифеодальний виступ народжував свою усну поезію. До нашого часу збереглися пісні гайдамаків, опришків та ін. Ось, наприклад, пісня опришків, борців проти соціальної несправедливості та економічного гніту на Прикарпатті, Закарпатті й Буковині, — «Ой кувала зозуленька»¹³. В ній явно звучить заклик захоплювати панські маєтки, майно, а також визначається мета — для чого це треба робити: «Бідним людям і скривдженим дарунки давати». У цій пісні розкривається ідеологія опришків, їхнє уявлення про боротьбу з соціальною несправедливістю: захопити панське майно і роздати його бідним людям. Що вони, власне, і робили.

¹⁰ Історичні пісні, стор. 380.

¹¹ Там же.

¹² Історичний епос східних слов'ян, стор. 43.

¹³ Історичні пісні, стор. 419.

В уста славного ватажка опришків Олекси Довбуша пісня вкладає незаперечну думку, що панська власність належала колись селянам і була у них відібрана. Опришки, забираючи цінності у феодалів і віддаючи їх селянам, по суті повертають майно справжнім власникам:

Та як крикне (Довбуш.— О. А.): «Вражі пани, годі вам гуляти!
Всі маетки зграбовані треба вам віддати
Тим, у кого сі маетки ви позабирали»¹⁴.

Широкий рух українських народних мас проти соціально-економічного і національно-релігійного гніту на Правобережній Україні, відомий під назвою гайдамаччина, і найвища точка його — Коліївщина знайшли широке висвітлення в усній народній творчості. У піснях і думках даного циклу народ висловлює свої погляди на історичну роль, характер і наслідки антифеодальних рухів, які поєднувалися з боротьбою проти панування шляхетської Польщі. Пізніше ці погляди народу Т. Г. Шевченко поклав в основу свого геніального твору «Гайдамаки».

У ряді пісень гайдамаків кілька разів повторюється думка про несправедливість і недовговічність окупації польською шляхтою українських земель. Незважаючи на багатовікове панування польської шляхти, український народ завжди усвідомлював, що правобережні землі — українські, що захоплення їх іноземцями — історична несправедливість.

Гей, от Вісли да до Києва пробитії шляхи,
Завладіли неправдиво краєм нашим ляхи¹⁵.

І, як логічне продовження думки, висловлюється надія на неминучий кінець панування польської шляхти після повстання¹⁶.

У гайдамацьких піснях досить виразно звучить ідея про те, що ворогами українського селянства й козацтва були не тільки іноземні пани, але і власні багатії. Тому гнів спрямовувався як проти тих, так і проти других:

Що ляхків — пани драли,
Де мужик багатий,
То й того не минали¹⁷.

Оспівуючи героїв Коліївщини, її керівників, народ своїми піснями стверджує те, що славу вони здобули саме у боротьбі з феодалами:

Отак Максим Залізняк із панами бився,
І за те він слави гарної залучився¹⁸.

Про розгром народного повстання і жорстоку розправу над його учасниками з гіркотою і обуренням говориться в кількох піснях, проте народ вірить у кінцеву перемогу якщо не цього, то іншого повстання. Так, у пісні «Літай, літай, сивий орле, по глибокій долині»¹⁹ з надзвичайною художньою силою висловлюється думка, що ніяка кривава розправа не може залякати народні маси, оскільки вони сповнені гніву і твердо вірять у майбутню перемогу. У пісні «Повішано в П'ятигорах козаченьків много» висловлюється надія на нове повстання, на виступ за «козацьку волю». Під останнім, як відомо, розуміли боротьбу проти закріпачення, за козацьке землеволодіння, що протистояло феодальному і було носієм буржуазних тенденцій.

¹⁴ Історичні пісні, стор. 436.

¹⁵ Там же, стор. 512.

¹⁶ Там же, стор. 514.

¹⁷ Там же, стор. 460.

¹⁸ Там же, стор. 514.

¹⁹ Там же, стор. 530.

Видатним твором народної поезії є пісня про Турбаївське повстання (1789—1793 рр.). Цілком вірно називається причина народного виступу — спроба поміщиків Базилевських покріпачити козацтво с. Турбаї²⁰. У пісні відзначаються спільні дії селян та козаків, які значною мірою визначили більш організований характер ведення воєнних дій, можливість тривалого опору (козаки споруджували фортифікаційні укріплення) і забезпечили успіх повстанню на певних етапах боротьби.

Поробили в панському дворі
Всюди гарні шанці

І побили Безилевців
У п'ятницю вранці²¹.

Незважаючи на те, що повстання зазнало поразки, воно мало велике історичне значення, про що говориться і в пісні²².

Про боротьбу з турецько-татарською агресією йдеться у пісні про Супруна («Ой не знав козак»). У цьому творі змальовуються не якісь конкретні події, хоч коментатори «Історичних пісень», посилаючись на глухі згадки деяких географічних назв та імені П. Кальнишевського — останнього кошового отамана Запорізької Січі, вважають, що в ній відображено події російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Насправді Супрун — це узагальнюючий образ українського козака XVIII ст. Безіменний автор ставить Супруна в складні обставини — татари захоплюють його в полон. Так, художніми засобами в пісні змальовано становище України, якій і в XVIII ст. загрожувала турецько-татарська агресія. Українське козацтво продовжувало боротьбу з татарами, зазнаючи і в цей період втрат. Супрун у пісні показаний патріотом, душа і серце якого належить вітчизні. Перебуваючи в полоні, він «стиха промовляє»:

Не в'яжіть мене, превражі мурзакі,
Назад рученьками,
Гей, хоч виведіть, а хоч винесіть
Мене на Савур-могилу,
Нехай же я стану подивлюся
На всю рідну Україну²³.

Кінцівка пісні символічна. Народ поетично прославляє Запорізьке військо, якому в той час належало видатне місце в боротьбі з турецько-татарською навалою.

Висока могила, широка долина.
Сизий орел пролітає...
Гей, стоїть військо, славне запорізьке,
Як золоту, сяє,

Ой, як мак, процвітає²⁴.

Протягом XVIII ст. відбулось чотири російсько-турецькі війни, в кожній з яких українське козацтво брало найактивнішу участь. Та не тільки козацтво. Трудові маси України — селяни і міщани несли істотну частину економічного тягара війни. Природно, що усна поезія народу відгукнулася і на ці події. Важко встановити, про яку саме війну йдеться в пісні, оскільки напрямки і місця боїв іноді співпадали. Ряд пісень присвячено окремим битвам і боям. У них народ висловлював радість з приводу перемог над турецькими й татарськими військами.

²⁰ Історичні пісні, стор. 531.

²¹ Там же, стор. 532.

²² Там же.

²³ Там же, стор. 351.

²⁴ Там же, стор. 351, 352.

Значне місце посідає цикл пісень, у яких народні маси висловлюють своє ставлення до використання їх царським урядом на фортифікаційних роботах при будівництві фортець, мостів, земляних укріплень тощо не тільки на Україні, але й у Росії під час війн²⁵. Царизм жорстоко експлуатував народні маси України і Росії. Насильницьке залучення царським урядом до фортифікаційних робіт російських та українських трудящих найбільше поширилося в період російсько-турецької війни 1735—1739 рр., протягом усього правління Анни Іоановни. Часто це була безглузда розтрата продуктивних сил, у тому числі й людських ресурсів. Безпорадність, злочинна байдужість і жорстокість царських генералів, що керували будівництвом фортифікаційних систем, ще більш посилювали нестерпні умови праці на них.

Дорого обійшлося українському і російському народу будівництво майже непотрібної Української лінії, що проходила на території України. Основним постачальником робочої сили і будівельних матеріалів були кріпаки, міщани й рядові козаки Лівобережної та Слобідської України. У пісні «У Глухові у городі»²⁶ відзначається примусовий насильницький характер мобілізації на Українську лінію:

У Глухові у городі
У всі дзвони дзвонять,—
Та вже наших козаченьків
На лінію гонять.

У пісні говориться також про тяжкі наслідки праці і відбування служби на лінії для козаків:

Ішов козак на лінію
Та й вельми надувся.
Ішов козак із лінії —
Як лихо зігнувся.

Коли керівництво роботами на Українській лінії у 1736 р. перейшло до Мініха, хижацьке розтринькування людських ресурсів досягло свого апогею. Цьому німцю-пройдисвіту неважко й чужі були як російський, так і український народ. Будівництво Української лінії, на яке зганялися десятки тисяч селян-кріпаків, негативно вплинуло на розвиток економіки України, в той же час воєнне значення лінії було мізерним. Велика кількість народу насильно відривалася від виробничої діяльності. Селянські й козацькі господарства занепадали. Це знайшло відображення в одній з пісень:

Посіяли, поорали, Пішли наші козаченьки
Да пікому жати: Лінії копати²⁷.

Великий український поет Т. Г. Шевченко з гнівом говорив про фортифікаційні роботи, зокрема на Українській лінії: «Отут крові пролила людської і без ножа»²⁸. Ставлення до цієї справи у поета певною мірою склалося під впливом народних історичних пісень. Неволею названо в народній пісні «Ой понад річкою, понад Синюхою»²⁹ копання землі, а лінійні роботи порівнюються з Сибіром, який уже тоді царський уряд зробив місцем покарання: заслання та каторжних робіт.

²⁵ Історичні пісні, стор. 539—545.

²⁶ Там же, стор. 539.

²⁷ Цит. за кн.: Е. Альбовский. История Харьковского слободского казачьего полка, Харьков, 1895, стор. 138.

²⁸ Т. Г. Шевченко. Зібрання творів в 10 томах, т. I, К., 1939, стор. 249.

²⁹ Історичні пісні, стор. 540—545.

Багато пісень український народ присвятив події, що мала величезний резонанс по всій Україні, — ліквідації Запорізької Січі. У піснях, майже жодна з яких не є байдужою розповіддю, вказується точно місце і час події, а також прізвища історичних осіб, змальовується саме зруйнування Січі, а потім і наступні події. В кожній з них з великою емоційністю народ висловив своє ставлення до того, що відбувалося. У всіх піснях засуджується факт ліквідації Запорізької Січі, яка, як правило, наділяється епітетом «славна». Народні маси розуміли, що ідея та наказ про зруйнування Січі належали царському самодержавству.

Ой цариця загадала, а Грицько (Григорій Потьомкін.— О. А.) пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю³⁰.

Імператриця Катерина II була ініціатором знищення Січі, а тому в піснях вона зветься «клятою бабою», «вражою сукою»³¹ та ін. Як прокляття народу звучить пісня «Степи-поля та мультянськії»:

Бодай наша цариця та Катерина
На світі не жила,
Що степ добрий, край веселий
Та й занастила!
Бодай наша Катерина
Та царства не мала,
Що наших хлопців,

Славних запорожців,
За Дунай загнала!
А котрі осталися,
То в москалі * взяла,
Бодай наша Катерина
На світі не жила,
Що тую землю, нашу запорізьку,
Зовсім розорила!³²

Народ розглядав розорення Запорізької Січі як наступ царського уряду на життєві права українського козацтва і селянства, розуміючи, що за цим настане покріпачення, захоплення земель, відняття «вольностей». У пісні «В одне врем'я під Єлисаветом много орлів ізліталося»³³ говориться, що зібралися якось сенатори, щоб домовитися, як краще «у війська Запорізького всі вольності одібрати», тобто територію Січі, її автономне становище і особливий лад. Декілька пісень розповідають про розподіл запорізьких земель між феодалами.

Ой утішались пани сенатори і менші генерали,
Що одібрали в запорожців землі та й владіють самі³⁴.

З пісень довідуємось, що захоплення запорізьких земель почалося ще задовго до зруйнування Січі шляхом заселення її іноземними переселенцями³⁵.

Запоріжжя було місцем, куди тікали селяни, щоб уникнути закріпачення. А тому зруйнування Січі передусім відбилося на низах українського населення: «Наробили сіромахам превеликої скорботи»³⁶, говориться у пісні «Та славне ж було Запоріжжя».

У піснях про зруйнування Запорізької Січі викликає інтерес характеристика представників двох протилежних таборів, що по-різному реагували на наступ царських військ у 1775 р., в момент її ліквідації.

³⁰ Історичні пісні, стор. 559.

³¹ Там же, стор. 570.

* Тут і далі в піснях під москалями розуміються солдати царської армії.

³² Історичні пісні, стор. 576.

³³ Там же, стор. 552.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же, стор. 557.

³⁶ Там же, стор. 571.

Переважна більшість рядового козацтва хотіла чинити опір царським військам, знищити генерала, який командував ними.

Молоденький козарлюга, Він по Січі ходить, А він пана кошового Вірнесенько просить: «Та позоволь, позоволь, пан кошовий,	Нам на башти стати, Нам старшому генералу З пліч голову зняти... Та не позоволиш тесаками — Позволь з кулаками» ³⁷ .
--	---

Старшина ж вирішила здати Січ без найменшого опору³⁸.

Ой крикнув же та Калниш кошовий на Покровській дзвіниці:
«Ой кидайте ж ви, славні запорожці, і пістолі й рушниці!»

Безіменні автори народних пісень засуджують цю позицію старшини. Кошовий отаман Кальнишевський, а в деяких піснях інша запорізька старшина або ж самі запорожці звертаються до Катерини II з проханням повернути їм запорізькі землі «по прежні границі»³⁹. Цариця відмовляє:

Ой нащо б я, запорожці, сю Січ руйновала,
А щоб же я сюю землю назад оддавала⁴⁰.

Вкладаючи в її уста такі слова, пісня показує, наскільки нереальними були спроби і надії зберегти Запорізьку Січ.

У іншій пісні дещо іронічно говориться про «нагороду», що її одержав Кальнишевський за свою вірну службу і відданість царському уряду. Цариця наказала заарештувати кошового отамана і відправити його в заслання⁴¹.

А у пісні «Ой тепер наші славні запорожці»⁴² йдеться про різну долю старшини і рядового козацтва після зруйнування Січі. Більшість старшини порозумілася з царськими властями, одержала землі та чини. А запорізьке рядове козацтво записували до поселених солдатів (пikі-нерів), переводили на становище державних селян.

Церква зайняла компромісну позицію, не допустила активного опору рядового козацтва зруйнуванню Січі. Про те й говориться у пісні «Ой летить куля з ворожого поля».

Ой збіглися запорожці, Щоб до бою стати,	А протн їх святий отець: «А годі, хлоп'ята!» ⁴³
---	---

Це історично точний факт. Запорізький архімандрит Володимир разом з кошовою старшиною закликав запорожців скоритися царській волі. Як і старшина, церква боялася давати зброю в руки козацтву. Ще свіжі були в пам'яті правлячих кіл антистаршинські виступи народу 1768 р. та в період російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. Частина старшини свідомо йшла на руйнування Січі, по-перше, боячись народного гніву, а по-друге, сподіваючись зберегти особисті привілеї та багатства. Так воно і вийшло. Значну частину вищої старшини царський уряд наділив офіцерськими чинами, землями та ін.

Однак народ у своїх піснях висловлював думку, що ліквідацією запорізького козацтва царський уряд не знищив суспільного значення запорожців. Про це йдеться в піснях: «Ой летить куля з ворожого поля», «Ой боже наш милостивий» та «Ой хоч пропали хлопці-запорожці,

³⁷ Історичні пісні, стор. 557.

³⁸ Там же, стор. 560, 565.

³⁹ Там же, стор. 560, 565.

⁴⁰ Там же, стор. 558, 561 та ін.

⁴¹ Там же, стор. 552.

⁴² Там же, стор. 568.

⁴³ Там же, стор. 554.

не пропала їх слава»⁴⁴. Народ вважав, що історія запорізького козацтва ще не закінчена і що навіть царський уряд відчує знову колись у ньому потребу: «Зруйнували Запоріжжя, буде колись треба» («Ой боже наш милостивий»).

Ряд пісень розповідає про життя колишнього запорізького козацтва і присвячений характеристиці Задунайської Січі, Чорноморського війська, козаків, що переселились на Кубань. Тяжка туга за Україною — головна нота пісень про Задунайську Січ.

У чужім краї, в Туреччині,
Та не добре жити.

За своєю Україною
Будем вік тужити⁴⁵.

Найбільш гірким наслідком цього пісня вважала те, що від задунайців вимагали участі в братовбивчих війнах.

Тільки одно за те негарно,—
Брат на брата буде ходити⁴⁶.

Як відомо, задунайські козаки за будь-яку ціну ухилялися від участі у війнах проти Росії, значна частина їх кінець кінцем повернулася на Україну.

У піснях Чорноморського війська дуже сильний мотив розчарування царською владою, яка не виконала своїх обіцянок про нагороду козаків за участь у російсько-турецькій війні. Нагородою, на думку козаків, мала бути земля між Бугом і Дністром по Чорноморському узбережжю, а також повернення учасників війни — колишніх запорожців до козацького стану.

Хотіли ми волі заслужити,
Щоб у вольності нам віку дожити.
Ой билися, рубалися сім год і чотири,
Одбили ми землі од Дністра до Богу,
Грянницею по Бендерську дорогу⁴⁷.

Пісня натякає на те, що війна велась в інтересах пануючого класу, який скористався її наслідками: «Ми одбили землю — панам одібрали»⁴⁸. А чорноморці, які «служили в полі і на морі, осталися і босі і голі»⁴⁹.

Цікаво зазначити, що часто під назвою чорноморців треба розуміти запорожців. Січ зруйнована, та запорозькі козаки існують, хоч і під іншим найменуванням, доводиться у пісні.

Значна кількість українських історичних пісень XVIII ст. пов'язана з чумацтвом, яке виникло стихійно на території України задовго до XVIII ст. як своєрідна форма торгового обміну. Розквіт чумацького промислу припадає на другу половину XVIII ст., коли дальшого розвитку набули капіталістичні відносини. Зростання ролі чумацтва в цей час викликано ще рядом соціальних і політичних причин, у тому числі і ліквідацією козацтва.

У чумацьких піснях перше місце займає ідея соціальної нерівності, майнової диференціації⁵⁰. Крім того, доводиться, що тільки економічна залежність від багатіїв примушувала бідноту йти у найми.

Не ходили б ми по тих дорогах,
Якби було чим оплатиться...⁵¹

⁴⁴ Історичні пісні, стор. 554, 557, 558.

⁴⁵ Там же, стор. 574.

⁴⁶ Там же, стор. 572.

⁴⁷ Там же, стор. 582.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же, стор. 619, 634.

⁵¹ Там же, стор. 620.

Пісні, які передають напрямок думок і почуттів чумацьких наймитів, найбільш цікаві й поетичні:

Гей же, да журба мене скрушила,
Да журба мене зсушила, да гей!
Гей же, за чужими волами ходячи
Да чужії вози мажучи, да гей! ⁵²

Про різну соціальну й економічну нерівність говориться неодноразово і в численних рекрутських піснях. В них засуджується несправедливий принцип відбору в рекрути, коли багатого минають, а забирають єдиного сина у вдови або бідного сироту.

Которії багатії —	Наймитами, сиротами
Себе викупляють.	Повки наповняють ⁵³ .

Тягар військової служби збільшувався через репресії і насильства, що панували в царській армії ⁵⁴. У рекрутських піснях також, як і в пізніх козацьких, але ще виразніше висловлюється думка про те, що війни, які вів царизм, лягали в основному на плечі народних мас.

Раді ж би вернутися — нас цар не пускає,
А не так цар, як царська мати,
Хоче нами, некрутами, турка звоювати ⁵⁵.
Ой хотіла б вона нами, сиротами, а всю Польщу звоювати ⁵⁶.

Народ, відгукуючись на політичні події, оцінював їх передусім з огляду на те, як вони могли вплинути на долю й поліпшення життя селянських мас. Цікаві у цьому плані українські історичні пісні, в яких селянські маси висловлюють своє ставлення до поділів Польщі наприкінці XVIII ст.

Про перший поділ Польщі 1772 р. говориться у кількох варіантах пісні «Зібралися всі бурлаки». В ній показано, що обговорення політичних тем ведеться в громаді бурлаків, тобто в середовищі найбільш знедолених незаможних верств, за якими реакційні поміщицькі і буржуазні історики не визнавали бодай найменшої політичної чи суспільної свідомості. Бурлаків цікавили справи і події стосовно всієї України:

Що робиться на Україні і хто у ній діє ⁵⁷.

У пісні цілком беззастережно винуватцем загибелі польської державності називається польський магнат Потоцький, за якого і поділили Польщу.

А ти, графе, ти, Потоцький,	Та взяв Україну.
Розпроклятий сину,	Думав було, на Україні,
Занепастив свою Польщу	Щоб королем стати ⁵⁸ .

Так оцінюється у пісні другий поділ Польщі у 1793 р. ⁵⁹ Народ правильно розуміє, що саме великі магнати — Потоцький, Браницький, Ржевуський, Пулавський були винуватцями загибелі країни. Вони, по суті, сприяли поділу своєї вітчизни, прагнучи, передусім зберегти для себе привілеї ⁶⁰.

⁵² Історичні пісні, стор. 621.

⁵³ Там же, стор. 595.

⁵⁴ Там же, стор. 615.

⁵⁵ Там же, стор. 608.

⁵⁶ Там же, стор. 609.

⁵⁷ Там же, стор. 570.

⁵⁸ Там же, стор. 569.

⁵⁹ Там же, стор. 383.

⁶⁰ Там же.

Хоча Правобережна Україна ввійшла до складу Росії й об'єдналася з Лівобережною, влада окремих польських панів над українськими селянами, особливо економічна, зберігалася, чому царизм, як відомо, не перешкоджав. Таким чином, селянство Правобережної України не відчувало полегшення кріпосницького гніту.

Катерина II сприяє польським поміщикам проросійської орієнтації посиленню їхньої влади над кріпосними селянами Правобережної України, бажаючи за їх рахунок встановити своє панування на цих землях.

Катерина тому рада, вірне присягає,
Щоб край взяти без війни от них залегає.
Аж тут разом беруть край враги наші ляхи,
Зачинають, як собак, нас, як в клітку птахи.

Ми ж все бідні, нещасливі, на те ся вродили,
Щоб в неволі, як віл в ярмі, щоденно робили.
Ви, прокляті, спогадайте, що ся з вами стане⁶¹.

У двох варіантах пісні «Зібралися всі бурлаки» тема розподілу Польщі переплітається з темою зруйнування Запорізької Січі, тому за-судження політики Катерини II досягає особливої гостроти.

Зовсім по-іншому ставився український народ до польського повстання 1794 р. Народна пісня «На широкому полі білий орел вбитий»⁶² співчуває польським повстанцям, які були змушені покинути рідну країну й емігрувати до Франції. Дуже тонко висловлюється розуміння того, що дії повсталих поляків диктуються благородною метою захисту інтересів своєї рідної країни.

На широкому полі білий орел вбитий,—
Пішли ж наші ляшки французам служити.
Костюшко французам за надіжду служить,
Ох, як же він дуже тяжко за Польщею тужить!⁶³

У цій пісні навіть звучить можливість єднання з польськими повстанцями:

Домбровського пришлють
Нас всіх визволити.

Суспільно-політичні погляди українського народу розглянуті на основі усної поезії XVIII ст., безумовно, не повністю відображають народну ідеологію даного періоду, а лише основні її напрямки. Така наукова проблема вимагає ґрунтовного дослідження. Але й цей обмежений матеріал дає змогу зробити висновок про високу суспільну свідомість, зрілість політичної думки, громадську активність українських народних мас у XVIII ст.

⁶¹ Історичні пісні, стор. 383.

⁶² Там же, стор. 655.

⁶³ Там же.

Запитки

КЕРІВНИЦТВО ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ ВПРОВАДЖЕННЯМ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ У ВИРОБНИЦТВО (1959—1965 рр.)

На сучасному етапі комуністичного будівництва розвиток науки і техніки набирає величезного розмаху, перетворюючись в один з вирішальних факторів дальшого могутнього піднесення економіки. «В наш час,— вказувалось у звіті ЦК КПРС XXIII з'їзду партії,— неможливо забезпечити високі темпи зростання продуктивних сил, технічного прогресу без широко поставлених наукових досліджень і швидкого освоєння їх результатів у виробництві»¹.

В роки семирічки промисловість Донбасу давала 56% загальнодержавного видобутку коксівного вугілля, більш як чверть чавуну, п'яту частину сталі і прокату, значну кількість машин та ін.² Цьому сприяли постійні зв'язки промислових підприємств з науковими закладами, зокрема з науково-дослідними інститутами Академії Наук СРСР та УРСР. У роки семирічки на Донеччині діяло 30³, а на Луганщині 18 науково-дослідних закладів⁴. 170 наукових установ країни працювали в тісному зв'язку лише з підприємствами Луганської області⁵. Новим яскравим проявом піклування партії та уряду про розвиток науки в Донбасі, зміцнення її зв'язку з виробництвом стало створення наукового центру АН УРСР у Донецьку⁶.

Виконуючи постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 травня 1962 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню добору та підготовки наукових кадрів», партійні організації Донбасу значно поліпшили якісний склад наукових працівників за рахунок досвідчених кадрів та молоді. У 1965 р. на Донеччині серед 6 тис. наукових працівників працювало 800 кандидатів і 50 докторів наук⁷.

Найважливіші питання технічного прогресу у промисловості Донбасу систематично порушувались на засіданнях бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії Донецької та Луганської областей, на зборах первинних парторганізацій. Питанню підвищення ролі партійних організацій науково-дослідних установ було присвячено пленум Луганського міськкому партії⁸. Бюро Донецького міськкому лише протягом 1960 р. шість разів обговорювало роботу науково-дослідних установ. Партійні організації підтримували в інститутах атмосферу творчого змагання, добивалися, щоб кожний інститут, конструкторське бюро спрямовували свої зусилля на більш ефективну роботу по створенню нових машин та механізмів, на розробку передових технологічних процесів.

Одним з найважливіших факторів успішної пропаганди і впровадження досягнень науки у виробництво було підвищення культурно-технічного рівня робітників та інженерно-технічних працівників. В цьому заслуговує на увагу досвід партійної організації Донецького металургійного заводу, де у 1959 р. було розроблено семирічний план підвищення технічного та загальноосвітнього рівня робітників підприємства⁹. Партком і бюро цехових партійних організацій уважно стежили за виконанням цього плану, заслуховували звіти комуністів, систематично перевіряли стан виконання накреслених

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 64.

² «Социалистический Донбасс», 27 травня 1965 р.

³ Там же.

⁴ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 25, од. зб. 364, арк. 26—28.

⁵ Там же, од. зб. 800, арк. 36.

⁶ «Социалистический Донбасс», 27 травня 1965 р.

⁷ Там же.

⁸ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 5, оп. 3, од. зб. 141, арк. 56.

⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 50, оп. 4, од. зб. I, арк. 20—21, 214.

заходів цеховими партійними організаціями. Це дало позитивні результати. За роки семирічки на заводі без відриву від виробництва закінчили вищі учбові заклади 138, технікуми — 559, школи робітничої молоді — 1478 робітників та службовців¹⁰.

Підвищення загальноосвітнього рівня сприяло успішному впровадженню у виробництво досягнень науки в галузі металургії. Як і на інших металургійних заводах, на Донецькому металургійному заводі провадилися роботи по інтенсифікації металургійних процесів, зокрема по вдосконаленню технології виплавки чавуну і сталі. Так, застосування в мартенівських печах кисневого дуття дало змогу підвищити їх продуктивність на 25%¹¹.

Велику роль в розв'язанні досліджуваного питання відіграло проведене під керівництвом парторганізацій зміцнення інженерних служб, кількісний склад яких за роки семирічки подвоївся (з 9,8 тис. чоловік до 20)¹². Невпинно зростала кількість спеціалістів-комуністів, зайнятих безпосередньо на виробництві. Якщо до 1959 р. на шахтах Горлівки на підземних роботах працювало 50—60% комуністів, то на кінець семирічки — 75—80%¹³.

Враховуючи потяг трудящих до вивчення економічної теорії, конкретної економіки та передового досвіду, партійні організації налагодили широку пропаганду економічних знань. Лише у 1964 р. економічні питання в мережі політосвіти Луганської області вивчали 170 тис. чоловік (у шість разів більше, ніж у 1961 р.), у Донецькій — 380 тис.¹⁴

З метою популяризації останніх досягнень науки партійні організації використовували найрізноманітніші форми і засоби. З лекціями і доповідями виступали видатні вчені, інженери, новатори виробництва. Про новини науки розповідали преса, радіо, телебачення, кіно. На багатьох підприємствах випускалися світло-звукові газети, заводські технічні кіножурнали, де висвітлювався досвід впровадження та освоєння нової техніки, передової технології, робота кращих бригад, дільниць, змін. Практикувалися екскурсії, відрядження по обміну досвідом на споріднені підприємства.

Значний інтерес щодо цього становить практика Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, який підтримував постійні зв'язки з Харківським заводом ім. Малишева, Коломенським тепловозобудівним заводом. Тільки за чотири місяці 1959 р. було надано 59 відряджень працівникам підприємства з метою обміну досвідом. З цією ж метою проводилися екскурсії на заводи ім. Пархоменка, ім. XX-річчя Жовтня, Комунарський металургійний завод¹⁵. За цей же період на підприємстві було прочитано 60 лекцій на технічні теми, систематично демонструвалися кінофільми: «Токарні верстати», «Швидкісне фрезерування», «Механізація ручної праці» та ін.

У партійних організаціях Донбасу нагромаджено значний досвід проведення технічних конференцій із залученням учених. На один із всесоюзних «вікторів», організовуваних газетою «Труд», присвячений вивченню передового досвіду Макіївського металургійного заводу ім. Кірова прибуло 85 представників металургійних заводів країни. Доповіді виголосили директор заводу, Герой Соціалістичної Праці А. І. Жуков, голова завком профспілки І. І. Косторніченко, знатний сталевар країни, Герой Соціалістичної Праці В. В. Холявко. Учасники «вікторки» ознайомилися з роботою окремих цехів та дільниць заводу, найбільш досвідчені провели «плавку дружби»¹⁶. Партійні організації широко практикували зустрічі робітників та інженерно-технічних працівників з ученими, конференції винахідників та раціоналізаторів, брали під свій контроль створення громадських бюро технічної інформації, технічного нормування.

Великий вплив на розвиток раціоналізації та винахідництва в Донбасі відіграла постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 20 травня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню впровадження в народне господарство винаходів та раціоналізаторських пропозицій». За роки семирічки тільки в Донецькій області кількість раціоналізаторів та винахідників збільшилася у 2,5 рази і досягла 100 тис. чоловік¹⁷. Питання винахідництва та раціоналізації обговорювались на партійних зборах, засіданнях бюро і парткомів, партійно-господарських активах. Спільно з адміністрацією, профспілками та комсомолом партійні організації розробляли теми для винахідників і раціоналізаторів, вказували напрямки вирішення найважливіших завдань технічного прогресу, під-

¹⁰ Д. Білокологос. Виховувати людину комуністичних ідеалів, К., 1965, стор. 42—43.

¹¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7200, оп. I, од. зб. II, арк. 12.

¹² Там же, арк. 102.

¹³ Там же, арк. 49.

¹⁴ Ю. Ф. Пономаренко. Человек — прежде всего, Донецк, 1964, стор. 21; «Социалистический Донбасс», 7 липня 1964 р.

¹⁵ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 42, оп. 2, од. зб. 663, арк. 314—315.

¹⁶ «Макеевский рабочий», 17 вересня 1965 р.

¹⁷ «Социалистический Донбасс», 12 липня 1964 р.

вищення продуктивності праці та зниження собівартості, організовували конкурси на кращу раціоналізаторську пропозицію, екскурсії на передові підприємства¹⁸.

З ініціативи партійних організацій на промислових підприємствах Донбасу набули широкого розповсюдження університети технічного прогресу, школи передового досвіду, школи комуністичної праці, перед якими стояло завдання — дати широкому колу робітників та інженерно-технічних працівників необхідні знання в галузі техніки і сучасних напрямків у технічному прогресі, зміцнити творчу співдружність працівників науки і виробництва. Перші університети технічного прогресу виникли в 1959 р. і згодом кількість їх швидко зростала. Якщо 1959 р. у Донецькій області налічувалося тільки 11 університетів технічного прогресу, то у 1965 р. — 113¹⁹.

Заслугує на увагу досвід парткому Донецького металургійного заводу по керівництву університетом технічного прогресу. Була створена рада університету, до складу якої увійшли провідні інженери, начальники цехів та відділів. Крім спеціалістів заводу, перед слухачами з лекціями виступали наукові співробітники Українського інституту металів, Донецького політехнічного інституту. В 1963 р. для винахідників та раціоналізаторів заводу в університеті було створено новий, восьмий факультет — технічної творчості²⁰.

Партійні організації всіляко сприяли розвитку такої форми поширення наукових знань, як виступи вчених перед трудівниками. Цікаво проходили «Дні науки» за участю вчених Академії наук УРСР, науково-дослідних інститутів області. З великим інтересом слухали трудящі виступи академіків Г. М. Савина, І. М. Францевича, К. К. Хренова, В. П. Боголєпова та інших про новітні досягнення науки і їх запровадження на промислових підприємствах Донецька, Жданова, Краматорська, Макіївки²¹.

Враховуючи, що вирішальною умовою технічного прогресу є налагодження випуску більш досконалих засобів виробництва, з ініціативи партійних організацій на підприємствах Донбасу було переглянуто технічний рівень продукції, встановлено строки зняття з виробництва застарілих і налагодження випуску нових машин, верстатів, апаратів, приладів та інших видів устаткування і матеріалів. Практично цим займалися створені при обкомах, міськкомах, райкомах партії техніко-економічні ради та комісії сприяння технічному прогресу при первинних парторганізаціях.

Викликає інтерес досвід створеної в липні 1959 р. техніко-економічної ради при Слов'янському міськкомі Донецької області куди входили 47 партійних, профспілкових, комсомольських працівників, інженерів, техніків, новаторів виробництва. Одночасно при первинних партійних організаціях підприємств міста працювали комісії сприяння технічному прогресу, до складу яких увійшло понад 500 чоловік партійно-господарського активу. Успішно працювали секції техніко-економічної ради. Так, секція ізоляторів та кераміки спільно з науково-дослідними установами Ленінграда і Харкова внесла пропозицію про заміну поспілки толю, яку доводилося завозити здалеку, кварцовими пісками з кар'єрів Слов'янського району. Економічний ефект пропозиції становив 1 млн. крб. на рік і звільнив залізничний транспорт від малоефективних перевезень²².

Чимало цінних пропозицій розробили комісії сприяння технічному прогресу на Краматорському заводі важкого машинобудування, Луганському заводі ім. Пархоменка, Горлівському машино-будівному заводі та ін.²³

Важливою формою впровадження досягнень науки у виробництво було укладання договорів про комуністичну співдружність між науково-дослідними інститутами та промисловими підприємствами. Прикладом цього може бути договір між колективом Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції та Центральним науково-дослідним інститутом Міністерства шляхів сполучення. Великий інтерес викликала проведена на заводі в травні 1960 р. працівниками інституту науково-технічна конференція, присвячена дальшому розвитку і вдосконаленню тепловозобудування. На зборах партійно-господарського активу заводу був прийнятий, розроблений за участю працівників науково-дослідного інституту дворічний план механізації та автоматизації виробництва²⁴. Напружена робота робітників та інженерно-технічних працівників заводу по створенню та впровадженню нової техніки, дала можливість виконати цей план достроково, а також створила умови для зосередження союзного виробництва вантажних магістральних тепловозів саме на цьому заводі²⁵.

Подібні плани комплексної механізації та автоматизації виробництва і впровадження нової техніки розроблені за допомогою працівників науково-дослідних інститутів були складені гірниками макіївської шахти «Пролетарська-глибока», єнакіївської

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. І, оп. 208, од. зб. 1571, арк. 16; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7200, оп. І, од. зб. 66, арк. 26—28; од. зб. 1914, арк. 127.

¹⁹ Д. Білокологос. Назв. праця, стор. 42.

²⁰ Там же.

²¹ «Социалистический Донбасс», 8 жовтня 1964 р.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. І, оп. 208, од. зб. 2019, арк. 213—214.

²³ Там же, оп. 214, од. зб. 420, арк. 2.

²⁴ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 686, арк. 136; од. зб. 666, арк. 4.

²⁵ Там же, од. зб. 706, арк. 22; од. зб. 747, арк. 6.

ім. Карла Маркса та колективами інших підприємств²⁶. Лише 20 кафедр Донецького політехнічного інституту проводили науково-дослідну роботу по спільних планах з 28 промисловими підприємствами²⁷.

Значну увагу приділяли партійні організації Донбасу науковій організації праці на підприємствах. Розробка і реалізація планів НОП проводилася по етапах, що дозволяло партійно-господарському активу визначати основні напрямки роботи. За допомогою науково-дослідних організацій були розроблені плани наукової організації праці на шахті «Східна» тресту «Пролетарськвугілля», «Горлівська-глибока» тресту «Горлівськвугілля»²⁸.

Партійні організації Донбасу розгорнули боротьбу за широке впровадження у виробництво високопродуктивних машин. З метою визначення можливостей застосування комбайнів на кожній шахті були організовані комплексні творчі бригади, які обстежували лави й розробляли плани застосування нових машин. Хронометражні спостереження дозволили повніше використовувати наявні резерви.

До 1962 р. на шахтах, які розробляли крутопадаючі пласти, лише 2% вугілля добувалося машинами²⁹. Основним механізмом був відбійний молоток. Колектив конструкторів інституту «Дондівпровуглемаш» у співдружності з шахтарями комбінату «Артемвугілля» та горлівським машинобудівним заводом ім. Кірова створив високопродуктивні комбайни УКР та «Комсомолец». За створення та впровадження цих комбайнів у виробництво велика група працівників інституту, шахт та заводу була відзначена Ленінською премією³⁰.

Значну роль у пропаганді та впровадженні у виробництво досягнень науки в досліджуваний період відіграли науково-технічні товариства. Тільки в Донецькій області під керівництвом партійних організацій було створено 14 галузевих правлінь НТТ, які об'єднували близько 100 тис. учасників боротьби за технічний прогрес³¹. Партійні організації спрямовували всю роботу НТТ на вирішення практичних завдань. Так, за пропозицією партійних організацій було проведено аналіз вугілля ряду шахт з метою розширення сировинної бази коксохімічних заводів. Внаслідок цього коксохіміки одержали ще з дев'яти шахт понад 2 млн. т вугілля на рік, яке раніше вважалося непридатним для коксування³².

Широка пропаганда та впровадження досягнень науки у виробництво, розвиток руху винахідників та раціоналізаторів, поряд з іншими заходами партійних організацій, забезпечили дострокове виконання семирічного плану по виробництву валової продукції промисловими підприємствами Донбасу.

З. І. ЯМКОВА

²⁶ ПА ІІ П ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од зб. 138, арк. 167.

²⁷ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 566, оп. 19, од. зб. 106, арк. 15.

²⁸ Донецький обласний державний архів, ф. Р—2922, оп. 19-в, спр. 367, арк. 1—2.

²⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 72, ооп. I, од. зб. 11, арк. 50.

³⁰ «Правда», 22 квітня 1964 р.

³¹ «Социалистический Донбасс», 2 квітня 1964 р.

³² Там же.

РОЛЬ ГАЗЕТИ «ПРАВДА» В РОЗГОРТАННІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ НА СЕЛІ В 1929 р.

Однією з вирішальних умов побудови комунізму є активна, творча участь в цьому народних мас. В. І. Ленін ще на зорі Радянської влади говорив, що соціалізм «може бути побудований тільки тоді, коли в 10 і 100 раз ширші маси, ніж раніше, стануть самі будувати державу і будувати нове господарське життя»¹.

Випробуванням методом розгортання народної ініціативи і самодіяльності мас є соціалістичне змагання, якому Комуністична партія приділяє постійну увагу на всіх етапах розвитку радянського суспільства. Немало нових трудових починань виникло в роки соціалістичної індустріалізації країни і підготовки суцільної колективізації в 1929 р.

Значним поштовхом у розгортанні соціалістичного змагання було опублікування 20 січня 1929 р. ленінської статті «Як організувати змагання?», що фактично і поклала початок всенародного руху. У його поширенні почесне місце відводилося партійно-радянській пресі і зокрема Центральному органу партії газеті «Правда». Вона стала справжнім агітатором, пропагандистом, організатором творчої ініціативи на-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 367—368.

родних мас. Газета, відіграючи роль організаційного центру, подавала партії повсякденну допомогу, щоб забезпечити гласність соціалістичного змагання. Саме з сторінок «Правди» пролунав вперше ленінський заклик надати всенародному рухові важливого партійного і державного значення. Яскраво свідчить про втілення в життя ленінських ідей широкий розмах змагання. Так, на середину квітня 1929 р. в ньому вже брало участь понад сотню підприємств Ленінграда, Москви, Дніпропетровська, Урала, Нижньогородської, Брянської губерній і всього текстильного району країни². «Правда», висвітлюючи поширення соціалістичного змагання серед робітничого класу, робила все, щоб якнайшвидше воно перекинулось й на село. Запорукую успіху вона бачила в організації допомоги селянству з боку робітничого класу.

Багато зробив у справі залучення до змагання селянських мас України робітничий клас республіки. II конференція КП(б)У (квітень 1929 р.) у зверненні до всіх комуністів і комсомольців, до всіх трудящих УРСР вказувала, що розгортання соціалістичного змагання в промисловості повинно викликати його розвиток і в сільському господарстві, насамперед серед радгоспів, артілей, комун. Визначна роль у втіленні в життя цих постанов належить газеті «Правда». На своїх сторінках газета розповідала, як розгортається змагання селянських мас з колективами окремих підприємств республіки. В інформаційних замітках «Перекличка шахт і станиць», «Змагання гірників і козацтва» повідомлялось про цінну ініціативу гірників шахти «Паризька Комуна» в організації ними цього руху серед трудового селянства Лугансько-Станичного району Луганського округу. З цим закликом до селян району шахтарі звернулися ще на початку квітня 1929 р. На сільських сходах обговорювався проект соціалістичного договору, який потім затвердив XIII окружний з'їзд Рад Луганщини. Це був перший на Україні договір про соціалістичне змагання між робітниками і селянами.

Газета «Правда» стала всесоюсною трибуною соціалістичного змагання. Завдяки їй цінні починання робітників Ленінграда, Москви та інших міст країни стали надбанням і трудящих України.

Поява статті В. І. Леніна, пропаганда ролі соціалістичного змагання газетою «Правда», допомога робітничого класу селянству сприяли тому, що цей рух почав розгортатися в селах України. Могутній поштовх піднесенню трудової активності селянських мас республіки дали рішення листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про контрольні цифри народного господарства на 1928/29 рік». Одним з найголовніших завдань було — добитися в 1929 р. розширення посівних площ країни на 7% і підвищення врожайності на 3%⁴. Пленум закликав всіх членів партії розгорнути самодіяльність широких мас, мобілізувати всі творчі сили народу⁵.

Рух трудівників села очолювала і спрямовувала Комуністична партія. Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що «члени партії повинні йти попереду всіх щодо трудової дисципліни й енергії»⁶, ЦК ВКП(б) провів 29 березня 1929 р. нараду з питань створення волостей, які були б зразковими по всіх показниках їх господарської діяльності. У вміщеній в «Правді» інформації про цю нараду «Підняти село на змагання» підкреслювалось, що Центральний Комітет поставив перед партійними організаціями і пресою завдання розгорнути змагання за розвиток і соціалістичну перебудову села⁷.

Центральний орган Комуністичної партії широко висвітлював хід виконання рішень листопадового Пленуму. В передових і редакційних статтях «Правда» домагалася, щоб кожний партійний комітет, кожний комуніст і комсомолец, робітник-активіст глибоко усвідомив, яке значення має організація соціалістичного змагання, і ставився до цієї важливої партійної і громадської справи з усією серйозністю⁸. Газета вказувала, що партійним, радянським, кооперативним організаціям на селі потрібно зробити змагання основним і постійним методом їх роботи⁹.

Комуністична партія України, виходячи з настанов ЦК ВКП(б), велику увагу приділяла поширенню всенародного руху серед колгоспів, сіл і районів. ЦК КП(б)У на початку квітня 1929 р. звернувся до всіх окружних партійних комітетів з спеціальним листом, в якому поставив перед ними завдання всіляко сприяти розгортанню соціалістичного змагання колгоспів республіки¹⁰. У середині квітня того ж року II Все-

² «Большевик», 1929, № 8, стор. 6.

³ «Правда», 6 квітня, 4 травня 1929 р.; «Луганська правда», орган Луганського окружного КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради, 2, 6 квітня, 4 травня 1929 р.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 491.

⁵ Там же, стор. 501.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 119.

⁷ «Правда», 30 березня 1929 р.

⁸ «Правда», 7 квітня 1929 р.

⁹ «Правда», 24 квітня 1929 р.

¹⁰ «Правда», 6 квітня 1929 р.

українська партійна конференція закликала комуністів і комсомольців широко роз'яснити трудящим зміст і мету нового руху¹¹.

В піднесенні творчої ініціативи і ентузіазму селянських мас України активну роль відігравала партійно-радянська преса республіки, зокрема орган ЦК КП(б)У, газета «Радянське село». У 1929 р. газета виступила ініціатором проведення весняного переклику — змагання всіх колгоспів республіки. Вона вказувала, щб у боротьбі за врожай, за піднесення сільського господарства, його соціалістичну перебудову приклад повинні подати колгоспні маси. Одночасно газета широко висвітлювала хід цього весняного змагання, присвятивши йому протягом лише одного місяця 15 спеціальних сторінок¹². 13 травня 1929 р. редакція «Радянського села» провела нараду з колгоспниками — делегатами XI Всеукраїнського з'їзду Рад, на якій було обговорено чергові завдання соціалістичного змагання колгоспів республіки. Нарада ухвалила продовжити його до осені, а також послати в ряд округів виїзні редакції «Радянського села» для видання там газет і висвітлення в них досвіду цього руху та поширення його на інші райони¹³.

В організації соціалістичного змагання брали активну участь і окружні газети. Так, київська «Селянська газета» запровадила спеціальну рубрику: «Весняний переклик колгоспів», де систематично висвітлювала його хід¹⁴. Постійна інформація на сторінках «Правди» про залучення до соціалістичного змагання селянства, поширення цього досвіду партійною пресою України сприяли тому, що навесні 1929 р. новий рух охопив села України. У Макарівському районі на Київщині з 33 сіл змагалось 24¹⁵, на Миколаївщині — 400 сільських об'єднань, 37 землевпорядних громад і стільки ж сільськогосподарських товариств¹⁶, а всього по Україні — 1200 колгоспів¹⁷.

Новий розмах соціалістичного змагання був викликаний рішеннями XVI партійної конференції, матеріали якої широко висвітлювалися на сторінках «Правди». У спеціально прийнятому зверненні до всіх трудящих Радянського Союзу конференція розробила програму дальшого могутнього розвитку трудової активності мас, визначила шляхи і методи його здійснення. В галузі сільського господарства ставилось завдання розгорнути змагання за розширення посівних площ, підвищення врожайності, залучення селянства в колгоспи і кооперацію¹⁸. Важливе значення в дальшому піднесенні соціалістичного змагання на Україні мало також звернення II Всеукраїнської партійної конференції, яка відбулася в квітні 1929 р.¹⁹

У керівництві цією справою Комуністична партія велику роль відводила партійно-радянській пресі. В зверненні XVI партійної конференції²⁰, у постанові ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р.²¹, в рішенні наради редакцій центральних селянських газет, проведеної Центральним Комітетом партії у червні 1929 р.²², були поставлені конкретні завдання по піднесенню ролі преси в організації і розвитку соціалістичного змагання як в місті, так і на селі. Газета «Правда» стала взірцем у пропаганді ленінської ідеї залучення до соціалістичного змагання широких селянських мас. «Правда» давала поради, як організовувати цей рух і керувати ним, як складати економічно обгрунтовані і політично витримані договори, закликала до постійної перевірки взятих зобов'язань, інформувала про хід їх виконання. На її сторінках пропонувалось застосовувати систему преміювання і винагородження передовиків, відзначались досягнуті успіхи, пропагувався передовий досвід, велась постійна боротьба з недоліками²³. Більшість цих матеріалів газета подавала під рубриками: «Всесоюзне соціалістичне змагання», «Щоденник змагання» та ін.

«Правда» постійно підкреслювала, що в центрі уваги повинна бути боротьба за кращу якість сільськогосподарських робіт, за високу продуктивність праці, підвищення врожайності, контракцію, своєчасне виконання планів хлібозаготівель і т. п.²⁴. Дуже важливого значення надавалось соціалістичному змаганням в заходах партії, спрямованих на колективізацію сільського господарства. «Шляхом змагання колективів, районів, волостей, шляхом показу зразкової роботи,— писала «Правда»,— ми повинні як-

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 477.

¹² «Радянське село», 12, 19 березня, 10, 14, 19, 21, 26 квітня 1929 р.

¹³ «Радянське село», 19 травня 1929 р.

¹⁴ «Селянська газета», 6, 17, 24 квітня 1929 р.

¹⁵ «Селянська газета», 5 жовтня 1929 р.

¹⁶ «Комуніст», 15 травня 1929 р.

¹⁷ «Комуніст», 23 травня 1929 р.

¹⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 574.

¹⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях..., стор. 475—478.

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 575.

²¹ Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928—1929 гг.), М., 1956, стор. 259.

²² «Правда», 14 червня 1929 р.

²³ «Правда», 7, 24, 26 квітня, 11 травня, 3, 23 липня, 3 серпня 1929 р.

²⁴ «Правда», 26 квітня, 11 травня, 3 липня 1929 р.

найшоріше повести село до колективізації, до підвищення врожайності, якнайшоріше повести бідняцько-середняцькі маси по соціалістичному шляху»²⁵.

Одночасно газета приділяла велику увагу об'єднаним ролі змагання і серед одноосібників. Як підкреслювалось у передовій статті «Соціалістичне змагання на селі», спрямовуючи зусилля «на впровадження агротехнічних досягнень, проведення агромінімуму, підвищення врожайності, продуктивності продуктивної і робочої худоби, на більш ефективне використання сільськогосподарського реманенту, на розширення посівних площ і т. д., треба зі всією виразністю виходити з того, що все це повинно супроводжуватися одночасним піднесенням могутньої активності широких мас бідноти й середняків навколо питань соціалістичної перебудови села»²⁶. «Правда» бчила, збагачувала досвідом комуністів України. Вона відводила значне місце на своїх сторінках матеріалам з УРСР. Газета повідомляла про те, що в багатьох селах республіки колгоспи вступали поміж собою в змагання за успішне збирання врожаю, обмолот, своєчасне виконання плану хлібозаготівель²⁷. В номері від 29 серпня була вміщена інформація з Київщини про те, як трудівники села борються за краще виконання хлібозаготівель і дострокове здійснення завдань. Багато уваги приділила «Правда» соціалістичному змаганням між Харківським, Донським, Київським і Московським округами, яке розпочалося з ініціативи XII Харківського окружного з'їзду Рад²⁸.

Повідомлення про виклик на змагання селян Московського округу було передано на засіданні президії Московської Ради під час її відвідання групою українських делегатів V Всесоюзного з'їзду Рад на чолі з головою Харківського окривконкому П. І. Буценком²⁹. Селянство округу, прийнявши виклик, направило свою делегацію на Харківщину для ознайомлення з її господарством і підписання договору. В складі делегації були представники і редакції «Правди», які широко висвітлювали на сторінках газети це змагання. У договорі обидві сторони взяли високі зобов'язання по соціалістичній перебудові сільського господарства та розвитку його продуктивних сил на всю п'ятирічку³⁰. Арбітром соціалістичного змагання обох округів була обрана газета «Правда». За її почином партійно-радянська преса України широко інформувала про всенародний рух у республіці. Газета «Комуніст», наприклад, писала про те, як змагаються Криворізький і Запорізький округи, райони Ніжинського округу, про те, що в Синельниківському районі на Дніпропетровщині підписано 21 договір на краще проведення осінньої сівби³¹. «Радянське село» інформувало своїх читачів про укладення договору між Тульчинським і Могилівським округами, про організацію виїзної редакцією газети соціалістичного змагання Снігурівської МТС на Херсонщині з Баштанською МТС на Миколаївщині³². Журнал «Колективіст України» повідомляв про змагання між селами і громадами Вінничини та Коростенщини³³.

Завдяки всесвітній діяльності газети «Правда», партійних організацій, республіканської преси цей рух продовжував ширитися, піднімав трудяче селянство на боротьбу за успішне проведення всіх сільськогосподарських робіт, за кооперування і колективізацію, на боротьбу проти куркульства. Зростала ініціатива селянських мас, попереду яких йшли колективні господарства. Так, влітку 1929 р. на Україні в змагання вступило 2 тис. колгоспів і всі округні організації незаможних селян³⁴.

Водночас у розвитку соціалістичного змагання виявилися труднощі і недоліки, які заважали трудівникам села в повній мірі розвинути свої здібності й таланти. Як відзначали «Правда» і республіканські газети, до цього руху не залучалися широкі маси трудящих. Нерідко договори складалися неконкретно, відсутня була перевірка виконання взятих зобов'язань, слабо узагальнювався досвід трудового і політичного піднесення мас. Партійні, комсомольські та інші громадські організації інколи ще стояли осторонь налагодження цієї справи і керівництва змаганням, не вели необхідної роз'яснювальної роботи, яка мала розкрити його величезну роль і значення в соціалістичній перебудові села. Все це привело до того, що соціалістичне змагання в селах України у 1929 р. ще не набрало певних організаційних форм, значно відставало у своєму розвитку від міст.

Ці недоліки і помилки завдавали великої шкоди справі соціалістичної реконструкції села, об'єктивно сприяли посиленню боротьби з боку капіталістичних елементів. Вбачаючи в соціалістичному змаганні надзвичайної ваги класову зброю в руках партії

²⁵ «Правда», 24 квітня 1929 р.

²⁶ «Правда», 3 липня 1929 р.

²⁷ «Правда», 15 червня 1929 р.

²⁸ Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки (1926—1932 рр.). Збірник документів, Харків, 1959, стор. 58.

²⁹ «Известия», 25 травня 1929 р.

³⁰ «Правда», 9, 21 липня 1929 р.; ЦДА НГ СРСР, ф. 3983, оп. 3, од. зб. 404, арк. 2; «Деревенський комуніст», 1929, № 13, стор. 42; «Комуніст», 4, 9 липня 1929 р.

³¹ «Комуніст», 8, 29 серпня 1929 р.

³² «Радянське село», 10 липня, 27 вересня, 27 жовтня 1929 р.

³³ «Колективіст України», 1929, № 2, стор. 34.

³⁴ «Селькор», 1929, № 14, стор. 8; «Радянське село», 18 вересня 1929 р.

на селі, куркульство зустрічало кожний договір з ненавистю, залякувало колгоспників і селян-одноосібників. У селі Ситяги Макарівського району на Київщині куркулі зірвали збори, на яких обговорювалися умови змагання. В селі Вишгород Київського району, коли селяни вирішили провести громадський обмолот хліба, куркулі зіпсували молотарку³⁵.

Становище, що склалося в ряді районів, вимагало від партійних організацій, партійної преси усунути всі перешкоди, які стояли на шляху розвитку змагання. Дійову допомогу в цьому подавала їм газета «Правда». Вона була активним і непримиреним борцем проти всіх промахів в організації руху, що мали місце як на Україні, так і в усьому Радянському Союзі. «Правда» підкреслювала, що змагання не повинно бути відокремлене від таких заходів, як колективізація, розширення посівних площ, підвищення врожайності, контрактація, а, навпаки, його ідеї мають стимулювати повсякденну роботу. «Без участі мас, без справжньої організації соціалістичного змагання,— писала газета,— жодне з цих завдань не може бути розв'язане»³⁶.

Особливо гостро виступила «Правда» проти недостатньо витриманої класової лінії у змаганні. З її сторінок лунали заклики поєднувати цей рух з ще більшим натиском на куркулів, зробити його могутнім класовим знаряддям бідняцько-середняцьких мас у боротьбі з куркульством, важливою підмогою колективізації і виконання всіх сільськогосподарських робіт³⁷. Дуже велику роль відіграла передова стаття «Соціалістичне змагання й класова боротьба на селі», де говорилося: «Тільки при умові найуважливішого спостереження за роботою класових ворогів на селі, тільки шляхом своєчасної мобілізації уваги бідняцько-середняцьких мас навколо партійних організацій на цьому найважливішому завданні ми зможемо посилено піднімати політичний рівень мас, розгортати соціалістичне змагання і з його допомогою більш швидко і більш успішно здійснювати всі заходи партії в галузі соціалістичної перебудови села»³⁸.

Партійні організації України уважно ставилися до цих настанов «Правди», прислухалися до її критичних зауважень. ЦК КП(б)У наприкінці липня 1929 р. провів спеціальну нараду, де обговорювалося питання соціалістичного змагання на селі. Під час наради були виявлені недоліки в організації руху й накреслені заходи по дальшому його розвитку. Особливо важливу роль в цьому ЦК відводив партійним організаціям колгоспів і радгоспів, місцевій селянській пресі. З метою узагальнення досвіду нового почину, виявлення і ліквідації всіх недоліків ЦК визнав також за необхідне провести протягом двох місяців вибіркове обстеження наслідків змагання у колгоспах, радгоспах і земельних громадах³⁹.

В боротьбі за подолання всіх перешкод у змаганні, за дальший його розвиток газета «Правда» закликала широко залучати учасників руху до постійного контролю і перевірки виконання взятих зобов'язань. Починаючи з середини 1929 р. ці питання стали займати на її сторінках одне з центральних місць⁴⁰. Як вказувалось у передовій статті «Перевірка договорів — підйома дальшого піднесення соціалістичного змагання» такий шлях має привести до того, щоб ширші маси трудящих міста й села в другому році п'ятиріччя стали ще активнішими учасниками будівництва соціалізму⁴¹.

В сільському господарстві «Правда» запропонувала приурочити перевірку виконання договорів до колгоспного свята — Дня врожаю і колективізації⁴², проведеного по всій країні 14 жовтня 1929 р. 6 вересня газета опублікувала постанову ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1929 р. «Про проведення «Дня врожаю і колективізації», де підкреслювалось, що основним змістом колгоспного свята повинна стати мобілізація бідняцько-середняцьких мас на боротьбу за піднесення і соціалістичну перебудову сільського господарства та дальший наступ на куркуля. ЦК партії визнав також за необхідне вжити всіх заходів до перевірки договорів змагання.

Соціалістичне змагання все ширше ставало основним методом успішного виконання всіх сільськогосподарських робіт. Застосовуючи нові, соціалістичні методи праці, багато колгоспів України в 1929 р. перетворились у великі зразкові господарства на селі. 45 з них за найкращі показники в змаганні і досягнуті виробничі успіхи були премійовані урядом УРСР⁴³. В ряді місць соціалістичне змагання стало важливим фактором активізації селян у здійсненні колективізації.

Досвід агітаційно-пропагандистської і організаторської роботи газети «Правда» в цей період має величезне значення й на сучасному етапі.

Ф. Д. ПРИМІСЬКИЙ

³⁵ «Селянська газета», 5 жовтня 1929 р.

³⁶ «Правда», 11 травня 1929 р.

³⁷ «Правда», 6, 21, 23 липня, 7 вересня 1929 р.

³⁸ «Правда», 3 серпня 1929 р.

³⁹ «Комуніст», 6, 29 серпня 1929 р.

⁴⁰ «Правда», 17 липня, 22 серпня, 7, 11, 22 вересня 1929 р.

⁴¹ «Правда», 11 вересня 1929 р.

⁴² «Правда», 23 серпня 1929 р.

⁴³ І. І. Слин'ко. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.), К., 1961, стор. 142.

УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ КІРОВОГРАДСЬКОГО ЗАВОДУ «ЧЕРВОНА ЗІРКА» В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ПЕРЕБУДОВІ СЕЛА

В. І. Ленін підкреслював роль робітничого класу як провідної творчої сили нового суспільства: «...Ми можемо і повинні використати нашу владу на те, щоб дійсно зробити з міського робітника провідника комуністичних ідей в середовищі сільського пролетаріату»¹.

Яскравим прикладом провідної ролі робітничого класу в соціалістичній перебудові сільського господарства може служити діяльність у цій галузі колективу одного з найбільших у країні підприємств сільськогосподарського машинобудування — Кіровоградського заводу «Червона зірка», колектив якого почав раніш від усіх виробничих колективів міста — ще восени 1922 р. — шефствувати над селом. Підшефним тоді було с. Сентове (нині Родниківка Олександрівського району), розташоване за 35 км від міста. Шефську роботу Кіровоградського заводу, як і всіх підприємств країни, постійно спрямовували партійні організації. Так, 30 листопада 1923 р. діяльність заводського партійного осередку розглядало бюро Одеського губкому і рекомендувало розширювати форми шефства та змички робітників з селянами, залучаючи до цієї справи безпартійних робітників². Починаючи з 1923 р., питання шефства над селом систематично вносилося до планів роботи заводської партійної організації, обговорювалося завкомом і на загальних зборах робітників. Практикувалися взаємоперевірки роботи партійних і комсомольських організацій заводу і села, спільні їх засідання тощо. В 1924 р. комуністи Сентового своїм секретарем обрали робітника П. Нікітіна. Згодом Сентовську комсомольську організацію очолив комсомолець заводу В. Ісаєв³.

У 1923 р. на заводі була створена шефська комісія. Робітники постачали селян літературою, кінокартинами, організовували вистави, виступали з лекціями на політичні теми, допомагали своїм підшефним ліквідувати неписьменність, електрифікувати село тощо. Тільки протягом перших 50 днів 1925 р. у Сентове було відправлено бібліотеку творів В. І. Леніна, близько 1 500 примірників газет і журналів, 74 сільськогосподарські та антирелігійні книги. Шефи подавали селянам дійову виробничу допомогу. Так, 25 серпня 1923 р. селяни захоплено зустріли бригаду з 35 червонозорівців. Робітники привезли молотарку та двигун і допомогли змолотити хліб усім незаможникам⁴. Весною 1924 р. за ініціативою комуністів кожен працівник заводу відробив 8 годин у фонд допомоги підшефним⁵.

Червонозорівці допомагали також іншим селам свого округу в організації відзначення революційних свят та іншої політичної й культурно-освітньої роботи. Селяни в свою чергу також приїжджали на завод, щоб ознайомитися з виробництвом та побутовими умовами робітників. Влітку 1923 р. на «Червоній зірці» побували представники комнезамів сс. Рибчиного, Миколаївки, Плетеного Ташлика та ін.

На початку 1925 р. з ініціативи робітників заводу «Червона зірка» при міській профраді було створено шефське товариство «Культзмичка». Вже в перші місяці свого існування воно провело значну організаційну та культурно-освітню роботу серед селян, залучаючи до цього робітниць, молодь. Робітниче шефство сприяло успішному розвитку кооперативного руху на Кіровоградщині. В середині 1925 р. тут налічувалося 317 виробничих кооперативів, що становило близько 4% загальної кількості господарств округу, тоді як по всій Україні було кооперовано лише 1,5% селянських господарств⁶.

У період побудови фундаменту соціалізму в СРСР допомога робітників селу набуває особливого значення. Як і в попередні роки, шефи сприяли організації роботи сільських культурних закладів, шкіл, лікнепів тощо. У зв'язку ж з курсом на колективізацію сільського господарства посилилась виробнича допомога селу.

В 1928/29 р. основною формою шефства було відрядження на село робітничих бригад. Понад 60% усіх шефів, що виїжджали з Кіровограда на село в 1929 р., становили комуністи⁷. Робітники «Червоної зірки» згуртовували бідноту і середняків на боротьбу з куркульством, допомагали в організації колективних господарств, ремонті сільськогосподарського інвентаря, створенні прокатних машинних пунктів і т. п. В 1929 р. 690 чоловік у складі 45 заводських ремонтних і культурних бригад працювали на селі близько двох місяців. Вони допомогли організувати 147 колгоспів, відремонтували для кооперативів і бідняцько-середняцьких господарств

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

² Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 173, оп. 1, од. зб. 14, арк. 11.

³ Там же, од. зб. 31, арк. 95.

⁴ Кіровоградський обласний державний архів, ф. Р-1128, оп. 1, спр. 42, арк. 216.

⁵ Там же, ф. Р-864, оп. 1, спр. 80, арк. 50.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 309.

⁷ «Партактивіст», 1930, № 9, стор. 39.

4378 предметів сільськогосподарського інвентаря, прочитали 699 лекцій і доповідей, створили 10 гуртків поточної політики, привезли 25 тис. примірників різної літератури, налагодили роботу шкіл ліквідації неписьменності, що охоплювали 4373 чоловіки⁸. Шефи розгортали масово-політичну роботу серед сільських жінок: скликали спеціальні збори, проводили лекції, групові та індивідуальні бесіди тощо. В сс. Сентове і Суботці силами заводських жінок були організовані курси крою та шиття, на яких для селянок побіжно читалися лекції, проводилися бесіди з різних суспільно-політичних питань⁹.

Червонозорівці сприяли поширенню серед селян соціалістичних форм організації праці. Велику роль у цьому відіграло соціалістичне змагання, що розгорнулося восени 1929 р. між робітничим колективом та підшефними колгоспами. Робітники виступали найкращими пропагандистами переваг колективної праці. Завдяки їх впливу вже наприкінці 1929 р. підшефні «Червоної зірки» були колективізовані на 80%¹⁰. У всьому окрузі на той час колективні господарства становили лише 43%¹¹.

Особливо похвалилась шефська діяльність заводського колективу з жовтня 1929 р., після проведення районної конференції товариства «Кульзмичка» і загальних зборів заводу, в роботі яких взяв участь голова ВУЦВК Г. І. Петровський. Напередодні 12-х роковин Великого Жовтня червонозорівці провели на своєму підприємстві три суботники і на зароблені кошти придбали для селян молотарку, трактор, тракторну сівалку, понад 300 кінних сівалок та багато іншого інвентаря. У відповідь на це селяни організували червону валку харчових продуктів¹².

У зв'язку з розгортанням колгоспного будівництва така форма допомоги, як короткочасні відрядження шефських бригад на село, виявилась недостатньою. Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. визнав необхідним послати для постійної роботи на селі передових робітників, здатних згуртувати широкі бідняцько-середняцькі маси на виконання важливих завдань соціалістичної реконструкції сільського господарства. Як і інші колективи промислових підприємств країни, червонозорівці висунули із своїх рядів для роботи в селах 85 товаришів — понад 78% усіх кіровоградських двадцятип'ятитисячників¹³. Радісно зустріли їх трудівники села. Прибуття посланців робітничого класу нерідко перетворювалося на масове свято. Всіх червонозорівських двадцятип'ятитисячників було обрано на керівні посади: 41 — головами колгоспів, 11 — членами правлінь колгоспів, 10 — головами сільських Рад, 7 — секретарями сільських партосередків і т. п. Протягом 8 місяців після листопадового Пленуму на село поїхав з заводу ще 81 доброволець¹⁴. Таким чином, за закликом партії на соціалістичну перебудову сільського господарства колектив «Червоної зірки» за період з листопада 1929 р. до середини 1930 р. послав 166 своїх кращих представників. Колектив заводу підтримував з ними постійний зв'язок, цікавився, як вони виконують почесне завдання партії.

Усій республіці стали відомі імена таких посланців заводу, як Іван Васильович Нижник (с. Чутівка), Іван Михайлович Дем'яненко (с. Високі Байраки), Борис Антонович Будзинський (с. Красносілля), комсомолець Іван Кривошея (с. Татарів-а). Працюючи головами колгоспів, вони стали справжніми організаторами боротьби рудового селянства за суцільну колективізацію. Колишні заводські активісти безстрашно виступали проти підступних дій куркулів. Так, двадцятип'ятитисячник Іван Кривошея був направлений в комуну «Батьківщина» Татарівської сільської Ради нині с. Комишувате) Новоукраїнського району, де орудувала банда куркулів. Очолені двадцятип'ятитисячником неможливі селяни викрили й вигнали куркулів з комун і створили колгосп «Шлях Леніна». Головою його було обрано І. Кривошею. Під керівництвом молодого червонозорівця колгосп досягнув великих успіхів. Серед олгоспників розгорнулося соціалістичне змагання. І. Кривошея організував комсомольський осередок, добре налагодив у селі культурно-освітню роботу. До свого ініціативного й енергійного керівника колгоспники ставилися з повагою та любов'ю¹⁵.

Куркульство намагалось перешкодити встановленню соціалістичних виробничих ідносин у сільському господарстві шляхом терористичних актів і антирадянської гітати. Вночі 12 лютого 1930 р. у с. Красносілля куркульська зграя по-звір'ячому била голову колгоспу, двадцятип'ятитисячника Б. А. Будзинського. Цей злочин викликав глибоке обурення трудящих міст. В масових мітингах з приводу вбивства будзинського взяла участь близько 30 тис. чоловік¹⁶. До партійного комітету заво-

⁸ «Сівалка» (багатотиражна газета заводу «Червона зірка»), 12 серпня 1929 р.

⁹ «Червоний шлях» (Кіровоград), 7 січня 1930 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. II, К., 1965, стор. 408.

¹² «Сівалка», 6 листопада 1929 р.

¹³ «Пролетар» (Кіровоград), 22 січня 1930 р.

¹⁴ «Партактивіст», 1930, № 9, стор. 38.

¹⁵ «Комуніст», 2 січня 1931 р.

¹⁶ «Пролетарий», 15 лютого 1930 р.

ду «Червона зірка» надійшли сотні заяв робітників з проханням направити їх на село. Вже в день убивства Б. А. Будзинського робітник Іван Синявський писав: «Прошу направити мене на місце убитого товариша»¹⁷.

В 1930 р., у зв'язку з бурхливим розвитком масового колгоспного руху, контакти з селом значно посилювалися. Якщо до 1928 р. завод шефствував лише над двома селами (Сентове й Оситняжка), то в 1930 р. — над шістьма селами і чотирма сільськими околицями Кіровограда. Крім постійної допомоги своїм підшефним, червонозорівці за завданням місцевих партійних органів проводили важливі господарські та політичні кампанії і в інших селах округу. Тільки в першій половині 1930 р. 100 активістів заводу були направлені окружкомом партії для допомоги сільським партійним і комсомольським організаціям у проведенні суцільної колективізації. 40 червонозорівців протягом двох місяців працювали в різних селах на хлібозаготівлях¹⁸.

За вказівкою ЦК КП(б)У, на початку 1930 р. окружні й районні відділення товариства «Культзмічка» були ліквідовані, а відповідальність за шефську роботу покладено на місцеві комітети профспілок¹⁹. Це поліпшило шефську роботу промислових підприємств, зокрема «Червоної зірки». У січні 1930 р. на заводі було створено фонд суцільної колективізації, для чого більшість робітників за власною ініціативою протягом кількох місяців відраховували 1—2% своєї заробітної плати²⁰. Для поповнення фонду також проводились суботники. Наприклад, 22 січня 1930 р. червонозорівці виготовили близько 600 сівалок, які подарували колгоспам Кіровоградщини. Вже до 1 березня 1930 р. профспілкова організація заводу витратила на допомогу селу понад 20 тис. крб.²¹ Підшефні колгоспи відповідали на це створенням фондів соціалістичної індустріалізації, достроковим виконанням хлібозаготівель, організацією червоних валок харчових продуктів тощо.

В 1931—1932 рр. червонозорівці взяли активну участь у боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів. У 1931 р. на заводі почали діяти шестимісячні курси підготовки колгоспних ковалів та слюсарів. Того ж року тут здобули виробничу кваліфікацію 34 колгоспники²². Як і в попередні роки, в села виїжджали десятки робітничих ремонтних та агітаційно-пропагандистських бригад. В лютому 1933 р. загальнозаводські партійні збори прийняли рішення послати на постійну роботу в село 100 найбільш перевірених комуністів. Першими виявили бажання працювати в сільському господарстві робітники-комуністи ливарного цеху М. Плахотніченко, С. Ткаченко, І. Жадан, ковальсько-пресового — В. Бодарев, механічного — А. Камінський, а також комсомольці Колобанов, Ковальчук, Кроштан, Рибенко, Комар, Косолапов, Груша та ін.²³ Крім того, влітку 1933 р. на збиранні врожаю у підшефних селах працювали 144 комуністи заводу. П'ятьох з них колгоспники попросили залишитися для постійної роботи, обравши їх головами або членами артільних правління²⁴.

На кінець першої п'ятирічки колектив «Червоної зірки», постійно шефствующи над 15 колгоспами Кіровоградщини²⁵, закріпив за кожним з них цехові партійні організації, які керували цією діяльністю робітників. Цехи заводу змагалися за хращу роботу на селі. Добре була налагоджена шефська робота у двох колгоспах Обознівської сільської Ради. Завдяки постійній увазі та допомозі з боку партійної організації силового цеху ці господарства стали передовими.

Для створення фінансової бази шефства над колгоспами червонозорівці проводили на заводі суботники. Лише один з таких днів — 5 березня 1933 р. — дав 35 тис. крб.²⁶ Крім того, для шефської роботи червонозорівцям щороку відпускав кошти ЦК профспілки працівників сільськогосподарського машинобудування.

Дбаючи про ефективність робітничого шефства, комуністи на заводській партійній конференції 1934 р. схвалили: «Треба поставити роботу так, щоб за підшефний колгосп відповідати, як за цех свого виробництва»²⁷. В 1935 р. значну допомогу в проведенні сільськогосподарських кампаній подали робітники ковальсько-пресового цеху підшефному колгоспу «За суцільну колективізацію», механічного цеху № 1 — колгоспу ім. РСЧА (с. Клинци), утильцеху — колгоспу «3-й вирішальний», школи ФЗУ — «Чер-

¹⁷ «Пролетарій», 15 лютого 1930 р.; «Комуніст», 17 лютого 1930 р.

¹⁸ «Партактивіст», 1930, № 9, стор. 39.

¹⁹ А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963, стор. 331.

²⁰ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 173, оп. 1, од. зб. 341, арк. 16.

²¹ «Сівалка», 13 березня 1930 р.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 380, арк. 4 зв.; оп. 5, спр. 1398, арк. 12.

²³ «Сівалка», 9 і 15 лютого 1933 р.

²⁴ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 173, оп. 1, од. зб. 643, арк. 108, 136.

²⁵ Там же, од. зб. 757, арк. 4.

²⁶ Там же, од. зб. 643, арк. 108.

²⁷ Там же, од. зб. 563, арк. 16.

воному колосу» (с. Козирівка)²⁸. Всім підшефним колгоспам завод допоміг провести радіофікацію.

Активним організатором культурно-масової роботи на селі була заводська комсомольська організація. Чимало комсомольців їхали під час своїх чергових відпусток у підшефні села, організовуючи там художню самодіяльність²⁹. Комсомольці проводили серед колгоспників також значну політико-виховну роботу. Так, у січні 1936 р. 20 молодих робітників ковальсько-пресового цеху ознайомили колгоспників с. Покровки з рішеннями грудневого (1935 р.) Пленуму ЦК ВКП(б)³⁰. Заводська багатотиражка «Червонозорівець» організовувала виїзди редакції для допомоги сільським комуністам і комсомольцям у випуску стінних газет, польових листків тощо. Ще під час збирання врожаю 1932 р. з ініціативи комсомольців заводу почалося виробничо-технічне шефство над трьома машинно-тракторними станціями (Врадіївською, Єлисаветградською і Компаніївською). Наприкінці 1933 р. завод відрядив до Компаніївської МТС 37 своїх спеціалістів по ремонту машин³¹. На початку лютого 1940 р. колектив заводу «Червона зірка» звернувся до промислових підприємств області із закликом допомогти всім МТС, що відставали з ремонтом тракторів. Це звернення було широко обговорене³².

Отже, колектив заводу «Червона зірка» на всіх етапах колгоспного будівництва був активним провідником рішень Комуністичної партії щодо організації бідняцько-середняцьких мас на боротьбу з куркульством, зміцнення колгоспного ладу, налагодження роботи сільських партійних та радянських організацій, підготовки колгоспних кадрів.

П. М. БЕЗТАКА

²⁸ «Червонозорівець» (багатотиражна газета заводу «Червона зірка»), 11, 14 і 16 лютого 1936 р.

²⁹ «Червонозорівець», 12 жовтня 1937 р.

³⁰ «Червонозорівець», 7 січня 1936 р.

³¹ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 173, оп. 1, од. зб. 643, арк. 110.

³² «Кіровоградська правда», 5 лютого 1940 р.

ПРО ПЕРШЕ УКРАЇНСЬКЕ ВИДАННЯ ПРАЦІ Ф. ЕНГЕЛЬСА «РОЗВИТОК СОЦІАЛІЗМУ ВІД УТОПІЇ ДО НАУКИ»

Наприкінці XIX ст. в Галичині спостерігається значне поживлення соціально-політичного життя. Різко загострилися класові суперечності, утворилися нові політичні партії, ширше розгорнулася ідейна боротьба.

Все це посилювало попит на марксистську літературу, яка потрапляла на західно-українські землі в порівняно незначній кількості, переважно німецькою і польською мовами, малодоступними для українського населення. Життя вимагало видання марксистської літератури українською мовою.

Вперше праці основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса почав перекладати на українську мову Іван Франко. Проте постійні поліцейські репресії, цензурні перепони та відсутність коштів не дали змоги письменникові надрукувати ці переклади. Їх опублікував М. Возняк тільки в 1926 р.¹

Окремі марксистські праці вдалося вперше надрукувати українською мовою лише в 90-х роках XIX ст. завдяки зусиллям І. Франка, М. Павлика та інших прогресивних західноукраїнських діячів.

Серед дослідників життя й творчості І. Франка поширена думка ніби дві праці основоположників наукового комунізму в Галичині були надруковані українською мовою вже в 1892 р. Так, Ф. Д. Пустова в статті «До історії журналу «Народ» і участі в ньому Івана Франка», писала: «Як додатки до журналу були видані в 1892 р. «Маніфест Комуністичної партії» і робота Ф. Енгельса «Соціалізм утопічний і науковий». За ці видання редакція була притягнута до судової відповідальності»². Такої ж думки дотримується І. І. Басс, який твердить, що згадані праці були перекладені Іваном Франком³.

Тимчасом очолювана І. Франком та М. Павликом редакція органу радикальної партії — журналу «Народ» лише підготувала до друку розділ праці Ф. Енгельса «Анти-

¹ «Культура», 1926, № 4—9, стор. 91—118.

² Учені записки Харківського ордена Трудового Червоного Прапора державного університету ім. О. М. Горького, т. LXXIV. Труды філологічного факультету, т. 4, Харків, 1956, стор. 110.

³ И. Б а с с. Иван Франко. Биография, М., 1957, стор. 225.

Дюрінг», відомий під назвою «Розвиток соціалізму від утопії до науки». За свідченнями архівних документів, переклад мав назву «Соціалізм утопічний і науковий», і був зроблений з брошури, виданої 1882 р. польською мовою в Женеві⁴. На існування українського перекладу цієї праці Ф. Енгельса вже вказували окремі дослідники, зокрема автори бібліографічного покажчика видань творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні⁵. Проте вони утримуються від думки, що перекладачем її був Іван Франко.

І. Франко не було потреби перекладати на українську мову згаданого вище розділу «Анти-Дюрінга» на початку 90-х років тому, що він це зробив ще в 1878–1879 рр. Тоді переклад праці Ф. Енгельса здійснювався письменною формою з брошури на мові оригіналу і, отже, був достовірніший ніж згаданий переклад з польської. Та й сам І. Франко під час судового процесу в справі друкування додатком до журналу «Народ» праці Ф. Енгельса заперечував своє авторство перекладу. В статті «Матеріал для реформи закону про пресу», опублікованій у газеті «Kurjer Lwowski» зразу ж після судового процесу вказувалося, що як відповідальний редактор І. Франко переглянув тільки рукопис перед виданням⁶. Нарешті, зберігся примірник перекладу, на якому прізвище перекладача зазначено ініціалами «Ю. Б.»⁷, які належать Юліану Бачинському, діячеві радикального, а згодом опортуністичного напрямку соціал-демократичної партії.

Повідомлення, які друкувалися в журналі «Народ», та інші матеріали допомагають з'ясувати питання про час і місце друкування праці Ф. Енгельса. В № 1 журналу «Народ» за 1892 р. редакція інформувала читачів, що разом з цим номером розсилає передплатникам «перший піваркуш додатку під заголовком «Соціалізм науковий і утопічний» Енгельса—Лафарга, що скінчиться мабуть на 24 ст.»⁸. В № 3 журналу редакція знову повідомляла про дальше друкування праці Ф. Енгельса: «З сим числом розсилаємо других 8 ст. додатку «Соціалізму»⁹. Після довгої перерви, в № 10 вміщено інформацію про дальшу долю публікації українського перекладу «Розвитку соціалізму від утопії до науки». Редакція журналу писала: «Опізнівшись трохи з додатками, ми були дали тепер два—третій піваркуш «Соціалізму»... Але позаяк прокуратура skonфіскувала нам увесь наклад «Соціалізму»,—усю працю, то ми мусили перервати дальший друк»⁹.

Матеріали судового процесу з приводу друкування праці Ф. Енгельса дають можливість точніше визначити час друкування перекладу: перша частина його була опублікована в додатках до згаданого журналу від 28 грудня 1891 р., 5 лютого і 14 травня 1892 р.¹⁰ В цей період журнал виходив ще у Львові і, отже, додаток до журналу друкувався також у Львові, а не в Коломиї, як про це твердив І. І. Басс.

Саме за друкування додатками до журналу «Народ» праці Ф. Енгельса І. Франко як відповідальний редактор, М. Павлик—видавець і головний редактор журналу, а також управитель «Народної друкарні» В. Годак, де друкувався журнал, були притягнені до судової відповідальності. Судовий процес відбувся 1 серпня 1892 р. у Львові. Підсудні звинувачувались в тому, що «розповсюджували шляхом друкування зміст брошури під назвою «Соціалізм утопічний і науковий» Фр. Енгельса, надрукованої накладом і зусиллями редакції «Przedświt» в друкарні того ж «Przedświt» в Женеві в 1882 р., розповсюдження якої було заборонено»¹¹. При цьому львівська прокуратура посилалася на рішення крайового карного суду у Кракові від 6 липня 1882 р. про заборону розповсюдження в межах краю польського видання цієї брошури.

З огляду на те, що в Галичині було конфісковане польське видання брошури «Соціалізм утопічний і науковий», Іван Франко на суді твердив, що переклад був зроблений з берлінського видання німецькою мовою праці Ф. Енгельса, яка в Галичині не була конфіскована. Цим він намагався уникнути конфіскації українського перекладу праці Ф. Енгельса і завершити її друкування. Проте, судова експертиза встановила, що переклад було здійснено саме з брошури польською мовою. За вироком суду І. Франко, М. Павлик і В. Годак повинні були сплатити штраф у розмірі 10 гульденів кожний і відбутися 24-годинний арешт¹².

Думка про те, що 1892 р. додатком до журналу «Народ» був опублікований українською мовою також і «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса

⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. додаткова, спр. 1880, арк. 9.

⁵ Й. А. Багмут і П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, Харків, 1962, стор. 26, 46.

⁶ «Kurjer Lwowski», 4 серпня 1892 р.

⁷ Примірник зберігається у відділі рідкісної книги Львівської державної наукової бібліотеки Міністерства культури УРСР.

⁸ «Народ», 1892, № 1, стор. 18.

⁹ «Народ», 1892, № 3, стор. 48.

¹⁰ «Народ», 1892, № 10, стор. 138.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. додаткова, спр. 1880, арк. 4.

¹² Там же.

¹³ «Діло», № 165, 1892 р.

не є обгрунтованою. У листі до М. Драгоманова від 9 квітня 1893 р. М. Павлик, повідомляючи при видатки на видання «Народа» і «Хлібороба», зазначив: «...кари судові за «Соціалізм» — 30»¹³, маючи на увазі штраф 30 гульденів, які він заплатив після судового процесу за себе і товаришів. Іван Франко також зазначав у листі до М. Драгоманова від 28 липня 1892 р.: «В понеділок буде наш процес за «Соціалізм утопійний і науковий»¹⁴. Тимчасом у примітці, зробленій М. Павликом при виданні листування Драгоманова в 1909 р. вказувалось, що штраф сплачено за публікацію «Маніфесту» Енгельса¹⁵. Це явна помилка.

У матеріалах судового процесу, що збереглися, йдеться лише про працю Ф. Енгельса «Соціалізм утопійний і науковий» і немає жодної згадки про переклад та видання «Маніфесту Комуністичної партії». Жодних повідомлень про українське видання «Маніфесту Комуністичної партії» не знайдено в архівних документах і в тогочасній пресі чи листуванні сучасників. Все це дає підстави зробити висновок, що жодного видання українською мовою «Маніфесту Комуністичної партії» в 1892 р. на Галичині не існувало.

У 1898 р. І. Франко та відомий український етнограф В. Гнатюк створили у Львові «Українсько-руську видавничу спілку», яка за короткий час випустила українською мовою дві праці Ф. Енгельса. В середині листопада 1899 р. спілка здала в одну із львівських друкарень рукопис і замовлення на друкування тиражем 1000 примірників праці Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» в українському перекладі. Наприкінці 1899 р. ця праця вийшла у світ під назвою «Людвіг Фейєрбах». Тоді ж, у листопаді 1899 р., було здано до друку працю Ф. Енгельса — «Психодження сім'ї, приватної власності та держави», яка також вийшла у кінці 1899 р. тиражем у 1000 примірників. У січні 1900 р. видавнича спілка зробила нове замовлення на друкування цієї праці Ф. Енгельса тиражем 1200 примірників¹⁶.

Нарешті, в 1902 р. у Львові двома виданнями, але вже завдяки зусиллям націоналістичної дрібнобуржуазної української соціалістичної партії, вийшов перший український переклад «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса.

М. М. ВОЛЯНЮК, Б. К. ДУДИКЕВИЧ

¹³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VII, стор. 196.

¹⁴ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, Том перший.

¹⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VII, стор. 107, примітка.

¹⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 3, с/309, оп. 1, спр. 602, арк. 205.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КЕРАМІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА ХІХ СТ.

Останнім часом помітно зріс інтерес широких кіл громадськості і фахівців художньої промисловості до питань історії культури, різних галузей прикладного мистецтва, зокрема кераміки. Таку увагу кераміка привертає тому, що цей дуже сучасний, багатий декоративний матеріал має величезні художні можливості і використовується як у плані монументальному, так і в інтер'єрі та побуті. Отже, важливо знати історію виникнення і застосування різних прийомів оформлення керамічних виробів, найбільш типові чи навпаки унікальні їх зразки тих чи інших періодів. Щодо цього значний інтерес становлять певні деталі з історії вітчизняної керамічної промисловості.

Цінним є досвід Києво-Межигірської фаянсової фабрики, яка протягом близько сімдесяти років ХІХ ст. створила ряд чудових засобів декорування самобутнього і високохудожнього посуду. Вона була заснована 1798 р. у приміщенні колишнього Межигірського монастиря під Києвом, на березі Дніпра. Більшість її робітників становили українці — жителі навколишніх сіл Валки, Старі й Нові Петрівці. Директор фабрики і деякі чиновники, одержавши призначення на ці посади в Петербурзі, переселялись у Київ на більш-менш тривалі строки. Фабрика була у віданні Кабінету його імператорської величності і, отже, підлягала розпорядженням петербурзького чиновницького апарату, так само, як і Петербурзький імператорський фарфоровий завод та ряд інших підприємств. Єдине керівництво забезпечувало певною мірою однакові принципи організації виробництва, замовлень і збуту продукції.

Питання взаємин Києво-Межигірської фаянсової фабрики і Петербурзького фарфорового заводу надзвичайно цікаве як для українських, так і російських спеціалістів, що вивчають історію кераміки. При цьому слід мати на увазі, що на формування художньої своєрідності продукції Києво-Межигірської фабрики значною мірою впливав англійський фаянс. Наближення до його основних позитивних властивостей ставилось згаданим кабінетом як одне з першорядних завдань фаянсового виробництва¹. В перші

¹ ЦДІА СРСР, ф. 468, оп. 10, спр. 1145, арк. 4.

два десятиріччя XIX ст. високі якості межигірського фаянсу — міцність маси, зручність форм, художність виробів і, що має неабияке значення, досить низька їх ціна, здобули визнання сучасників.

Період розквіту Києво-Межигірської фабрики припадає на 20—40-і роки XIX ст. Матеріали про це більш відомі, а другий період — з кінця 50-х років до припинення виробництва — майже не висвітлений. Тому дуже цікаво ознайомитись з подіями, що відбивають історію цього самобутнього підприємства. Таку можливість дають джерела Центрального державного історичного архіву в Ленінграді, зокрема фонди кабінету його імператорської величності, а також Міністерства внутрішніх справ та торгівлі. Відомо, що до 1858 р. Києво-Межигірська фабрика вважалась власністю Кабінету і називалась імператорською. На кінець 50-х років становище її різко погіршилось, прибуток майже не забезпечувався, видатки на поточний ремонт, перебудову обладнання вимагали надто великих коштів. Фабрика обтяжує кабінет. Указом Олександра II в 1858 р. вона вилучається з відання кабінету і передається в оренду приватним особам². За височайшим повелінням від 21 липня 1858 р., «приписані до імператорської Києво-Межигірської фаянсової фабрики селяни в числі 844 душ з землею, що перебуває в їх користуванні, кількість 2 576 десятин, передані у відання Міністерства державного майна»³.

За контрактом 29 липня 1859 р. це підприємство орендували київські купці брати Микола і Василь Барські⁴, які керувались «сумлінним прагненням до удосконалення фабрики»⁵. Але Барські не уявляли собі, за яку ризиковану справу вони взялись. Згідно з першими пунктами контракту, нові власники мали забезпечити необхідний рівень виробництва, реорганізувати управління, налагодити випуск товарів відповідно до смаків і моди нового часу⁶. Але починати довелося з повного переобладнання фабрики, «удосконалення технічних частин, укріплення берега Дніпра, спорудження нових грებель»⁷.

Щодо всього цього в контракті застережень не було, і нові власники фабрики не передбачали таких непродуктивних витрат. Стан самого виробничого процесу також виявився маловісним. Протягом півстолітнього безперервного виробництва на фабриці зосередилось чимало старих форм, що вже не відповідали часу і не мали такого попиту серед покупців, як у попередні періоди. Крім того, посилюлась конкуренція з боку англійського фаянсу, який у великій кількості надходив через Одесу, де в ці роки були побудовані спеціальні склади для зберігання запасів англійського посуду⁸. Оскільки ж киево-межигірський фаянс мав збут в основному на ярмарках Півдня і в західних губерніях Росії, то, природно, надходження численних товарів з Одеси різко погіршило становище не тільки даної фабрики, але й інших подібних підприємств⁹.

Водночас в середині XIX ст. у Росії збільшилась кількість приватних, хоч і невеликих заводів по виробництву фаянсу, фарфору і напівфарфору. Продукцію їх за красою і досконалістю не можна було порівняти з кращими зразками межигірських виробів, але вона завдяки своїй дешевині мала забезпечений збут. В одному із звітів Києво-Межигірської фабрики зазначалось, що «дюжина тарілок Межигірської фабрики в оптовому продажу коштує на фабриці 1 крб. 14 к., а в фабричному магазині в Києві — 1 крб. 32 коп., тоді як дюжина тарілок інших фабрик продається в Києві «е дорожче 65 копійок»¹⁰.

Отже, Барським дісталось підприємство в досить занедбаному стані. Нове підвищення цін було викликане й такими причинами: по-перше, з переходом фабрики в приватні руки казенні селяни здобули право вільного найму, але небагато з них цим скористалось — більшість фабричних робітників пішла в місто або почала виготовляти дешевий кухонний посуд і цеглу для вільного продажу в Києві та його околицях. По-друге, запаси доброякісних глин у землях фабрики за попередні роки значною мірою були вичерпані, а інші, необроблювані ділянки, де глина ще залишалась, перейшли в 1859 р. у відання міністерства державного майна. Таким чином, Барські втрачають головну основу виробництва — сировину. Виявилось, що й паливом фабрика не забезпечена. Лісова дача, що належала раніше імператорській фабриці, приватним власникам не була продана¹¹. Їм довелося самостійно укладати з підрядчиками угоди на доставку у визначені строки необхідної кількості дров.

Мабуть, брати Барські не уявляли собі такого жалюгідного становища фабрики,

² ЦДІА СРСР, ф. 468, оп. 11, спр. 1130.

³ Там же, оп. 10, спр. 1349, арк. 127.

⁴ Там же, спр. 1296, арк. 265.

⁵ Там же, спр. 1145, арк. 202.

⁶ Там же, оп. 11, спр. 1130, арк. 237.

⁷ Там же, оп. 10, спр. 1145, арк. 202—203.

⁸ Там же, арк. 202—204.

⁹ Там же, арк. 391.

¹⁰ Там же, оп. 11, спр. 107, арк. 10.

¹¹ Там же.

коли вирішили придбати її. Сподівання на прибуток, хоч би й середній, не могли виправдатися. Все це вело до нескінченних, невпинно зростаючих витрат. У результаті в дуже короткий час — менше, ніж за два роки, — Барські витратили всі свої кошти тільки на ремонт і переробку фабричних будов, цехів, обладнання. Ці видатки досягли значної суми — 120 тис. карбованців¹², що перевищувало навіть початкову вартість фабрики. Однак, незважаючи на всі труднощі і невдачі, М. О. Барський*, на його думку, «не тільки не змарнував майно найяснішого монарха, але довів його до кращого стану і не знизив якості виробів фабрики, а підвищив до того, що в нинішньому році на виставці в Києві [...] удостоївся одержанням срібної медалі»¹³.

І ось починається тривале й прикре листування Барських з Кабінетом й. і. в., Міністерством внутрішніх справ і керуючим імператорськими заводами. Перший лист М. О. Барського до кабінету містить закид, що під час складання контракту його не було повідомлено про численні недоліки на фабриці, брак необхідної сировини й палива. З огляду на повну втрату свого капіталу Барський просив кабінет піти йому назустріч і знизити орендну плату до «вартості користування одними житловими приміщеннями»¹⁴. Після категоричної відмови він запропонував кабінету заплатити 60 тис. крб. у розстрочку на п'ять років без процентів, перший внесок мав становити 10 тис. крб.¹⁵ Керуючий імператорськими заводами А. Д. Сивков не наважився дати позитивну відповідь, а запропонував створити комісію для оцінки фабричного майна, однак з тим, щоб результати не доводилися до відомо Барського. Лише кабінет міг розмірковувати про вигідність чи не вигідність продажу¹⁶.

Після обстеження фабрики було визнано недоцільним залишати Барського на його посту¹⁷. У 1866 р. це підприємство придбав з публічного торгу самарський купець О. О. Шишков, але й він не домігся піднесення виробництва¹⁸. В 1875 р. кабінет призначив нові торги, проте наступним претендентам на фабрику пощастило не більше, ніж їх попередникам. Підприємство залишалось нерентабельним і нарешті зовсім занепало. В 1877 р. за указом від 16 червня «скасована колишня імператорська фаянсова фабрика» перейшла у відомство духовного синоду¹⁹.

В архівних документах виробнича діяльність фабрики востаннє згадується у 1877 р.²⁰ Моделі й форми, що залишилися від неї, були передані на імператорський фарфоровий завод у Петербурзі в червні 1884 р.²¹ Так припинила своє існування колись славнозвісна Києво-Межигірська фабрика, яка залишила блискучі сторінки в історії керамічного виробництва Росії XIX ст.

Е. Д. НЕСТЕРОВА

¹² ЦДІА СРСР, ф. 468, оп. 10, спр. 1145, арк. 176.

* Очевидно, В. Барський або відійшов від участі в ділі, або трапилось щось, бо наступні документи підписані лише М. Барським.

¹³ Там же, арк. 430—432.

¹⁴ Там же, арк. 187.

¹⁵ Там же, арк. 176.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, спр. 1296, арк. 15—16.

¹⁸ Там же, спр. 1462.

¹⁹ Там же, спр. 113, арк. 276.

²⁰ Там же, оп. 12, спр. 85, арк. 117.

²¹ Там же, спр. 113, арк. 276.

ПРО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ І ВИНИКНЕННЯ МІСТА БЕРДИЧІВ

Понад сто років тому була висловлена думка про те, що назва міста Бердичів походить від імені кочового племені берендеї, які з'явилися на початку XII ст. на південно-західних кордонах Київської Русі, буцімто на місці сучасного Бердичева¹. Така ж, по суті, думка існує і в наш час². Тимчасом літописні дані про кочові племена XI—XII ст., зокрема про берендеїв, спростовують її. У літопису досить часто зустрічаються згадки про напади кочівників на руські землі, походи руських князів на половців, торків, болгар, в Чудь, на Дунай. Але, як свідчать численні дані, кочівники чинили напади головним чином на південно-східні, а не на південно-західні кордони.

¹ Сведения об основании местечка Бердичева и о начале в оном ярмарки.— «Журнал Министерства внутренних дел», 1831, ч. IV, т. I, стор. 146—148; Историческое описание городов Киевской губернии с их окрестностями.— «Киевские губернские ведомости», 1846, № 35, стор. 335—338.

² Энциклопедический словарь в двух томах, т. I, 1963, стор. 114.

В літопису зафіксовані також випадки, коли кочівники билися в міжусобних війнах на боці того чи іншого князя. Але і ці події відбувалися біля Києва, Чернігова, Переяслава чи Тріпілья, тобто знов-таки на південно-східних кордонах, переважно на Лівобережжі. Перша згадка в літопису про берендеїв припадає на середину XII ст. в зв'язку з війною між князями Мстиславичами та Ольговичами (1146—1148 рр.), що точилася в Києві та на його околицях: «...и потом переяхше Берендичи черес Лыбедь и взяша Игоревы товары перед Золотыми вороты и под огородами...», «и оточинъ въехаха в Берендици взад полку с саблями и почаша я сечи и ту побежа Игорь Святослав в Слудовье Дорогожичьския...», «...а Святослав брат его бежа на усть Десны за Днепр, а Всеволодычъ Святослав вбеже в Киев к святему Оринѣ в маны тырь, и ту и яша»³.

Про берендеїв, які досить часто брали участь у міжусобицях, йдеться в літопису й пізніше, але діяли вони завжди в районі Києва, Чернігова, Переяслава або Дону. Розповіді про кочівників на Пороссі, Дунаї, Дністрі тощо трапляються в літописах, але в них немає згадки про берендеїв.

Щоб захистити Русь від нападу кочівників з півдня, князь Ярослав провадив широке будівництво оборонних споруд вздовж південних кордонів Русі як на Лівобережжі Дніпра, так і на Правобережжі, зокрема по ріках Рось і Красна, вздовж Змієвих валів.

Розбиті 1037 р. під Києвом київськими князями печеніги відступили на захід у пониззя Дунаю, а в степах в XI ст. поширились кочові племена торків, які відійшли за Дунай після розгрому 1060 р. Одна частина розбитих печенігів і торків мусила підкоритися новим кочівникам степу — половцям, а інша, потрапивши під владу руських князів, залишила степ, і поселившись на південних кордонах Русі, несла охоронну службу. Даних про те, що серед них були берендеї, немає. Відомо, що кордони Русі взагалі проходили на значній віддалі від Бердичева. Отже, походження назви Бердичів не може бути пов'язано з кочівниками. Про це свідчать і археологічні дослідження — розвідки та розкопки, які останнім часом провадилися в басейні р. Гнилоп'яті за активною участю краєзнавців Бердичева.

Розташований у центрі правобережного лісостепу, басейн Гнилоп'яті з широкою сіткою приток займає чорноземну рівнину, порізану широкими заплавами. Родючі землі, пасовища, багаті на різного звіра й дичину ліси, наявність гранітів, піщаників різних сортів глини, запасів залізної болотної руди — все це здавна приваблювало сюди населення. За даними досліджень, починаючи з неоліту (IV — початку III тисячоліття до н. е.) ця територія була заселена не кочівниками, а осілими землеробськими племенами⁴. Тут виявлено рештки неолітичних та трипільських поселень (Троянів, Бобрин, Слободище, Катеринівка, Швайківка, Райки, Скраглівка, Гардишівка, Семенівка, Бистрик та ін.), а також неукріплених поселень скіфського часу (Троянів, Слободище, Бистрик, Велика П'ятигірка й ін.). Густою сіткою акривають береги річки Гнилоп'яті селища східних слов'ян I тисячоліття: пам'ятки черняхівської культури, яких виявлено на цій території близько сотні (Троянів, Соснівка, Пилипи, П'ятка, Слободище, Гвоздава, Катеринівка, Скраглівка, Велика П'ятигірка, Маркуші, Житинці, Бистрик, Терехове, Кикишівка, Семенівка, Іванківці та ін.), культури типу Луки Райковецької (Пилипи, Троянів й ін.) та періоду Київської Русі (городища біля Троянова, Слободища, Бистрика, Жежелівка та ін.). Одне з них — Райковецьке городище розкопане повністю⁵.

У середній течії Гнилоп'яті, поблизу сіл Слободище, Великі Коровинці, Троянів виявлено понад 20 металоробних майстерень, деякі з них, наприклад, у Великих Коровинцях, існували ще за скіфських часів.

У басейні р. Гнилоп'яті виявлено близько 20 римських монет часів правління імператорів — Антоніна Пія, Марка Аврелія, Філіпа Араба, Люціли та ін.⁶, що свідчить про давні торговельні зв'язки слов'янського населення з Римською імперією. Розвитку торгівлі значною мірою сприяло географічне розташування району. Р. Гнилоп'яті була зручним водним шляхом, з'єднаним через р. Тетерів з Дніпром. Тут перетинались також два сухопутні шляхи: Київ — Чехія та Чорне море — Польща — Прибалтика.

Територія, на якій розташований сучасний Бердичів, за даними археологічних досліджень, теж була заселена давно. На околиці міста краєзнавцями виявлено поселення періоду бронзи (лівий берег Гнилоп'яті, між річкою і консервним заводом). На північній околиці села знаходяться скіфські кургани. На мисовидному підвищенні берега Гнилоп'яті поблизу заводу «Комсомолець» виявлені слов'янські поселення черняхівської культури, пам'ятки культури типу Луки Райковецької та сліди поселень періоду

³ Летопись по Ипатскому списку, стор. 228—245, 249.

⁴ Г. Г. Богун. Археологічні пам'ятки річки Гнилоп'яті; І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині. — Праці комплексної експедиції Чернівецького університету, Чернівці, 1960, стор. 33—38, 49, 58, 131, 135.

⁵ В. К. Гончаров. Райковецьке городище. К., 1950, стор. 8.

⁶ М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території Української РСР, К., 1959, стор. 132.

ду Київської Русі⁷. Давнє городище, з якого виріс Бердичів, розміщувалось на високому мисовидному із стрімкими схилами правому березі ріки. З двох боків його оточувала Гнилоп'ять, а з третього — її заболочена притока, що й зараз протікає по вул. Б. Хмельницького.

Є підстави думати, що назва Бердичів і походить саме від давньослов'янського найменування урвища — «бердо». Слов'янський термін «бердо» в значенні гора до цього часу не забутий. Гору в с. Ваславівці Чернівецької області і тепер називають «бердо». Про те, що назва Бердичів походить саме від слов'янського слова «бердо», стверджують також лінгвісти.

Співробітники відділу історії української мови Інституту мовознавства АН УРСР, які вивчали це питання, вважають, що назва міста Бердичів походить від власного імені Бердич. Суфікс «ів» пізнішого походження, вказує на приналежність місцевості людині з цим іменем. В імені Бердич виділяємо корінь «берд», що походить від слов'янського «бердо» — урвище, і патронімічний суфікс — «ич», тобто таким іменем могли назвати людину, яка жила на високій крутій місцевості. Оскільки Бердичів справді розташований на високих берегах річки Гнилоп'яті, а останні археологічні обстеження виявляють в цьому районі слов'янські поселення, то таке пояснення походження назви міста Бердичів є найбільш вірогідним.

Г. Г. БОГУН

⁷ Е. В. Махио. Памятники черняховской культуры на территории УССР.— Материалы и исследования по археологии СССР, 82, 1960, стор. 130.

НОВІ ЗНАХІДКИ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГРАФІТІ

Протягом останніх десяти років у Софійському соборі в Києві внаслідок систематичних досліджень було виявлено 268 давньоруських графіті XI—XVIII ст. Частина їх — 98 графіті XI—XIV ст. вже опублікована¹. Але нещодавно відкрито знову значну кількість графіті XI—XVI ст.

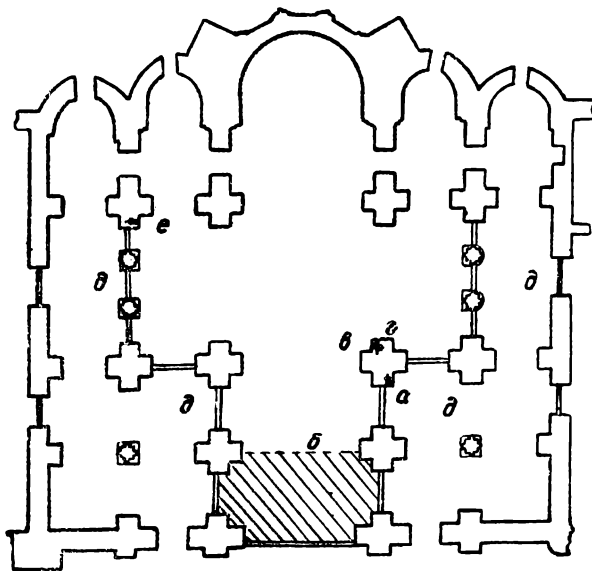

Рис. 1. План II поверху центральної частини Софійського собору. Розташування графіті: а) напис про князівське місце; б) місце в соборі, яке в напису названо «княжо»; в) напис про поховання Всеволода Ярославича (1-й поверх); г) напис про народження Всеволода Ярославича (1-й поверх); д) частини хорів, названі в графіті «мостами»; е) напис про Микиту (1-й поверх).

На південно-західному хрещатому стовпі (рис. 1, а), який підтримує головний купол собору в південній частині хорів, під шаром олійних фарб XIX ст. виявлено напис: А КНАЖО МЕЖН МОСТОМА

¹ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. I, К., 1966.

(«А князівське між мостами»). Напис зроблено гострим, тонким предметом по первісній штукатурці XI ст. На перший погляд, це незакінчена фраза, але навколо неї — гладка штукатурка без будь-яких ознак продовження графіто.

А ІЗ НА ЖЕ МІЖ НМО
СТО МА

Рис. 2. Напис про князівське місце (прорис).

Палеографія напису дозволяє віднести його до XI—XII ст. Найбільш архаїчне накреслення букви Ж. У першому слові «княжо» після К відсутній Ъ, зникнення якого у ненаголошеному складі дослідники відносять до XI ст.² Друга половина напису читається: «...межі мостом». Як відомо, двоїна вживалася, коли мова йшла про два предмети або коли іменник визначав предмет, складений з двох однакових частин чи половин, що давали уявлення про парність³. Кількість не обов'язково указувалась тоді, коли з контексту було відомо, що цих предметів два, наприклад: «лось... рогами боль»⁴. Таким чином, тут йдеться про щось князівське, яке знаходилося між двома мостами. Очевидно, напис стосується архітектурної топографії будови і пояснює, де в соборі було князівське місце. А тому читати слід так: «А князівське [місце] між двома мостами». В старовину князь та його родина під час церемоній у соборі знаходилися на другому поверсі, на хорах, або «полатах», як їх називає літопис. Хори у давньоруських храмах XI ст. оточували центральну внутрішню частину будови з трьох боків у вигляді літери П. По аналогії з грецькою церемоніальною традицією, князів-

СТАВІХ ОУ ЧЕРНШ ОЛН ЛСХ
НМАРФБАСВРЕРГОПРСК
АА ПЕРВЧАВРДМ
А ПОВЕРХОГРОДЗКАР
ФЕВАНОВАНАРАДТЕУ
СТАГО

Рис. 3. Напис про Прова Білгородського (прорис).

ське місце в західній частині хорів. Праворуч, у південній частині хорів були місця чоловічої половини князівської сім'ї, а в північній — жіночої. Саме ці частини хорів названо «мостами». Вони справді однакові, парні, а місце між ними призначалося для самого князя, як і виходить з напису.

Терміном «полаті»⁵ в домонгольській Русі називали хори взагалі, а частини хорів (південну й північну), згідно з відкритим написом, — «мостами»⁶. Ця назва походить від того, що в деяких храмах Русі вже в XI ст. згадані частини хорів були дерев'яні, тобто являли собою помости з дощок, як, наприклад у чернігівській церкві

² Л. П. Якубинский. История древнерусского языка, М., 1953, стор. 143, 358.

³ П. Я. Черных. Историческая грамматика русского языка, М., 1954, стор. 157.

⁴ Повесть временных лет, т. I, М.—Л., 1950, стор. 162.

⁵ Andrzej Poppe. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X—XV w., Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962, стор. 56.

⁶ Ця назва підтверджується також й іншими письмовими джерелами. «Мосты церковные украси...» (З розповіді архієпископа новгородського Антонія про освячення св. Софії у Царграді, кінець XII ст.).—И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, Спб., 1903, т. II, стор. 177.

Спаса, заснованій Мстиславом Володимировичем у 30-х роках XI ст. У Софійському соборі автор напису назвав їх також «мостами», хоч вони зроблені на цегляних склепіннях.

Князівське місце, про яке йде мова в напису, не збереглося до нашого часу, бо стародавня західна стіна центрального нефу собору та частина хорів, яку вона підтримувала, була розібрана десь наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Майже тут, дещо ближче, порівняно з сучасним станом, до головного вівтаря, й було князівське місце (рис. 1, б), яке кияни в давнину називали одним словом: «княжо».

Серед графіті Софійського собору уже зустрічалося ім'я Луки — єпископа з стародавнього міста Білгорода під Києвом (сучасна Білгородка), відомого з літопису та Києво-Печерського патерика⁷. Поруч з написом про смерть Луки Білгородського на зображенні Онуфрія в південній галереї виявлено згадку про ще одного білгородського єпископа, не відомого з літописних джерел:

С[ВА]ТЫН ОНОУО РНЕ[П]ОМНЛОУ
Н МА РАБА СВОЕГО ПРОВА
ВАЛЕРЬЦА АВРАМ
А ПО БЪЛОГРОДЪСКАГ
О Є[ПН]СКОП]А НОАНА ЗЛАТОУСТАГО

Графіті читається так: «Святий Онуфріє, помилуй мене, раба твого Прова, Валерця, Аврама, по білгородського єпископа [церкви] Іоанна Златоустого». Автор напису звертається до Онуфрія — фрескового персонажу і називає себе одразу трьома іменами: Провом, Валерцем (зменшене від Валерій) та Аврамом. Всі перелічені імена стосуються однієї особи, про що свідчить однака форма слів: «...помилуй мене раба свого...». У цьому нема нічого дивного, бо та ж сама людина мала кілька імен — християнське, чернецьке і єпископське.

Після переліку імен у напису йде: «...по білгородського єпископа Іоанна Златоустого». На перший погляд здається, що автором напису і був цей Іоанн Златоуст. Але це припущення мало ймовірне, оскільки вже відомі аж три імені автора напису, крім того, ім'я Іоанна Златоуста збігається з ім'ям відомого святиителя. Останні рядки — коментар, який доповнює дані про автора напису. З нього довідуємося, що він був білгородським єпископом. До речі, це також підтверджується й місцем розташування напису поруч з графіті про білгородського єпископа Луку. Автор напису, перебуваючи в Софії біля зображення Онуфрія, мабуть, прочитав напис про смерть Луки Білгородського і, маючи відношення до цієї ж кафедри, зробив свій запис саме тут, вказавши, що він теж білгородський єпископ.

З трьох перелічених у напису імен найімовірніше єпископське перше. Враховуючи, що звичайно при переліченні духовних осіб у старовинних письмових пам'ятках їх імена писали за принципом старшинства, автор спершу поставив своє єпископське ім'я — Пров, потім чернецьке — Валерець і останнім християнське — Аврам. Далі лід би чекати написання руського імені автора, але його немає. Це можна пояснити, по-перше, тим, що автор не сховався поставити своє язичеське ім'я поруч з християнським, по-друге, він міг бути греком, або скоріше — сербом, про що свідчать деякі алеографічні ознаки. В одному з написів християнське ім'я Іван також поставлено ершим, а руське — Ров'ята — другим⁸. Володимир Мономах у своєму «Повченні діям» спочатку називає своє християнське ім'я Василь, а потім руське — Володимир⁹. Ізгалі ж серед графіті Софійського собору дуже рідко зустрічаються руські імена, особливо в написах з початковою формулою «Господи помози рабу своєму...». Всеволод Ярославич у настінному напису в соборі про «раку» (саркофаг) названий своїм християнським ім'ям — Андрієм; Володимир Мономах у графіті в Михайлівському риділі — Василем; Святополк Ізяславич у автографі на хорах собору назвав себе Михайлом. Але того ж Святополка, Володимира Мономаха та Олега Святославича названо в графіті про мир на Желяні їх руськими іменами. Очевидно, вживання руських імен вказує на світський характер деяких графіті Софійського собору. Автори їх не розмовляють з богом, а просто сповіщають про події, свідками яких вони були. Християнські імена, як видно, вживали в особливо урочистих випадках. Це зближує казані написи з повідомленнями джерел.

Ім'я Іоанна Златоустого, яким закінчується графіті, безперечно вказує на назву кафедрального єпископського собору в Білгороді. Автор назвав себе не тільки за місцем знаходження кафедри, а й згадав свій храм на честь Іоанна Златоустого. У літописах досить часто трапляються подібні приклади¹⁰.

Дуже важливо встановити час накреслення графіті (у цьому допоможуть його алеографічні ознаки), що не тільки дасть змогу судити, коли саме були у Білгороді

⁷ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской, стор. 45: Повесть о семених лет, т. 1, стор. 137; Киево-Печерский патерик, К., 1930, стор. 14, 103.

⁸ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской, стор. 87.

⁹ А. С. Орлов. Владимир Мономах, М.—Л., 1946, стор. 128.

¹⁰ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, М., 1908, ствп. 341.

Пров та єпископська кафедра, а й коли Білгород був значним містом і захищав підступи до Києва з заходу. Граффіто надряпано якимось гострим предметом, можливо, товстою голкою*. Характером різьби воно дещо нагадує напис, зроблений попом Іваном поруч з фресковим зображенням Онуфрія¹¹. Буква А має гостру петлю, яка прилягає зліва до майже вертикальної щогли з великим покриттям; так зване, якірне Є, яким закінчується слово «Онуфріє», зовсім лежить у рядку. Воно з'являється в письмових пам'ятках середини XIV ст.¹² У решті випадків (зустрічається в напису ще тричі) ця літера має своє звичайне для XI—XII ст. накреслення. Як зазначає Ф. Г. Карський, якірне Є, що лежить у рядку, трапляється в деяких пам'ятниках сербського письма, зокрема, у Службенику Кипріяна XIV—XV ст.¹³ Літера И — із зрізаним верхом — тип, виявлений В. М. Щепкіним у новгородських граффіті та І. І. Срезневським — у Юр'ївському євангелії (1118—1128)¹⁴. У граффіті Софії Київської також було подібне О, але із зрізаною нижньою частиною. Своєрідне накреслення має літера Р: до вертикальної щогли під прямим кутом прилягає невелика трикутна голівка¹⁵. Р з подібною голівкою відоме також з напису на Тмутараканському камені (1068 р.), у підписі майстра Кости на потірі з Новгородської Софії та у граффіті Ставра Городянничі (XII ст.) з Софії Київської¹⁶.

Важливе для датування напису накреслення літери Ѣ. Її щогла зовсім не виступає над рядком, а коромислом лежить нижче рівня рядка. Ці ознаки свідчать про те, що написана вона в XI ст.¹⁷ До того часу належить і написання літери Ц¹⁸.

Таким чином, палеографічні ознаки напису в цілому його не виходять за межі XII ст., крім якірного Є, що тягне його до пізнішого часу. В усякому разі напис, безперечно, було зроблено у домонгольський час. Що ж до якірного Є, то це, мабуть, найбільш ранній поодинокий випадок його вживання.

Незвичайне також написання слова «білгородського» без повноголосся, але й не по-старослов'янському, хоч поруч у напису про Луку це саме слово написане вже за правилами давньоруської мови.

Білгородська єпископська кафедра, заснована за Володимира, була однією з найдавніших на Русі¹⁹. Її створення свідчило про те, що Білгород був великим містом, оскільки кафедри відкривалися там, «...кде много народъ и людие и гради...»²⁰. Але церква Іоанна Златоустого в Білгороді та її єпископа Прова, про яких говориться в граффіті, літопис не згадує. Взагалі про будови цього давньоруського міста відомостей дуже мало. До нашого часу дійшли лише залишки грандіозних земляних укріплень, що перевершують навіть оборонні споруди стародавнього Києва.

За літописними відомостями у другій половині XII ст. єпископським храмом у Білгороді служила спочатку дерев'яна церква 12 апостолів, що згадується під 1187 р., а пізніше, з 1197 р. — величний кам'яний собор на честь 12 апостолів, фундатором якого був київський князь Рюрик Ростиславич²¹. Яку назву мав єпископський храм у Білгороді в XI ст. та в першій половині XII ст., невідомо. Під час археологічних розкопок, що проводилися у 1910—1911 рр. відомим археологом В. В. Хвойкою, крім фундаменту храму 12 апостолів, виявлено залишки більш раннього кам'яного храму, фундамент якого дослідити повністю не вдалося²². Ймовір-

* В натурі напис добре читається лише при спеціальному освітленні.

¹¹ С. А. Висоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской, табл. XXXVII, 2.

¹² В. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии, М., 1920, стор. 105.

¹³ Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография, Л., 1928, стор. 186; Е. И. Трубецкой. Свод 260 азбук и образцов кириллицы и снимков рукописей X—XVIII вв., вып. 1—140, Спб., 1905, Л — XII, № 121.

¹⁴ В. Н. Щепкин. Новгородские надписи graffiti — «Древности». Труды Московского Археологического Общества, т. XIX, вып. III, 1905, стор. 37; И. И. Срезневский. Славяно-русская палеография XI—XIV веков, Спб., 1885, стор. 147.

¹⁵ И. А. Шляпкин. Палеография. Лекции, читанные в Санкт-Петербургском Археологическом институте, Спб., 1905, стор. 33. Шляпкин вказує, що цей тип Р з трикутною голівкою датується XIII ст.

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XIV ст. — Археология СССР. Свод археологических источников, М., 1964, стор. 16, 17, табл. XIII; стор. 24, 25, табл. XXVII.

¹⁷ В. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии, стор. 100.

¹⁸ Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография, Л., 1928, стор. 201.

¹⁹ М. Д. Приселков. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси, X—XIII вв., Спб., 1913, стор. 50.

²⁰ М. Д. Приселков. Назв. праця, стор. 156.

²¹ ПСРЛ, том второй. Ипатьевская летопись, М., 1962, ствп. 658, 706.

²² В. В. Хвойка. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 76, 83.

но, що це і є залишки храму Іоанна Златоустого, згаданого в напису. На 1144 р. він, мабуть, був вже зовсім ветхим і тому при відновленні Білгородської єпископії на новому місці побудували дерев'яну церкву*.

Коли саме перебував у Білгороді автор напису — Пров, встановити важко, бо відомості про білгородських єпископів дуже неповні. За свідченням літопису після Луки Білгородського, поставленого в 1077 р. (помер 1091 р. (?), ім'я нового єпископа Микити зустрічається лише під 1113 р. Скільки років він перебував у Білгороді і коли саме вмер, невідомо. У 1122—1123 рр. білгородська кафедра була ліквідована і не функціонувала аж до 1144 р.²³ Навряд, щоб згаданий у граффіто Пров був у Білгороді після 1144 р. аж до татарської навали, бо з цього року єпископський храм мав уже назву 12 апостолів. Найбільш вірогідно припустити, що він був після Луки Білгородського, але до Микити II, десь між 1091 та 1113 рр. — часом, коли про Білгородську кафедру в літописі не збереглося відомостей. На це ж (Пров після Луки) вказує у напису приставка «по» на початку слова «білгородського». Пров очолював білгородську кафедру, мабуть, дуже недовго, а тому його ім'я не відбито в літопису.

Виявлений у Софійському соборі напис доповнює літописні відомості про стародавній Білгород, сповіщає ім'я єпископа Прова та його кафедральної церкви, назва якої збереглась, мабуть, чи не від часів Володимира Святославича**.

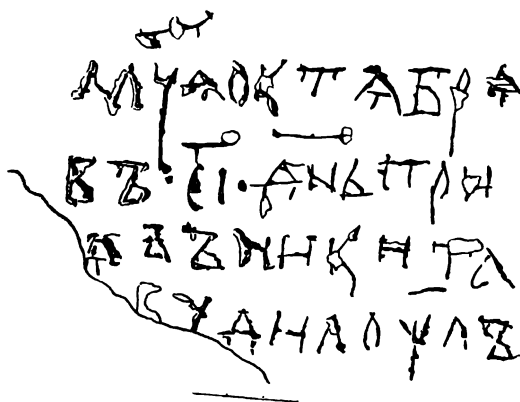

Рис. 4. Напис про Микиту (прорис).

Пряме відношення до літопису має ще один напис, виявлений у північній частині трансепту (головного поперечного нефу) собору (див. рис. 1, е). Граффіто складається з чотирьох рядків тексту, надряпаного досить вправною рукою.

МІСЯЦА ОКТАБРА
ВЪ ЄІ-ДНЬ ПРН
АЛЬ ННКНТА
(С)УДНЛО ꙗль

Оскільки напис дуже зіпсований, читається він цілком добре: «Місяця жовтня в 15 день прийняв Микита. [Судило писав]. Хто ж такий був цей Микита, про якого сповіщає граффіто, та що він прийняв? Не важко зрозуміти, враховуючи, що запис зроблено на стіні Софійського собору, що мова в ньому йде про прийняття новим митрополитом Софії-Київської митрополії. Про цю подію сповіщає якийсь Судило (Судилав). Згадана подія була настільки відомою, що він навіть не вказує рік, а лише місяць та число. Однак час написання граффіто, як і час події та особа Микити легко визначається завдяки літописному повідомленню 1122 р.: «В лето 6530. Ведеа Мьстиславна в Греки за црь и митрополит Никита приде из Грек»²⁴. Цьому відомі палеографічні ознаки граффіті.

* Коли ця церква згоріла (В. В. Хвойка. Назв. праця, стор. 81), на її місці обудували храм 12 апостолів.

²³ М. Д. Приселков. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв., стор. 357.

** Ці відомості набувають великого значення у зв'язку з тим, що кафедрою археології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у 1966 р. розпочато систематичні археологічні розкопки стародавнього Білгорода.

²⁴ Ипатьевская летопись, стлб. 286.

У напису сповіщається про події, що відбувалися наприкінці князювання у Києві Володимира Мономаха. Прийняття Микитою Київської митрополії було пов'язане з смертю в попередньому році митрополита Никифора. Як відомо, деякі написи мали велику схожість з літописними повідомленнями. Яскравим прикладом цього і є граффіто про Микиту.

У Софійському соборі знайдено напис, який, очевидно, сповіщав про народження Всеволода Ярославича²⁵. Він дуже пошкоджений. Збереглися лише фрагменти: «...мо...диньку...» (1-й рядок), «...волода роди...» (2-й рядок), «...пагу...» і «...енъ...» (3-й і 4-й рядки). Фрагмент другого рядка, мабуть, треба читати так: «[Все]волода народив...» або ж «[Все]волода род и...». Проте у першій половині XI ст., до якого належить напис, ще було рано говорити про рід Всеволода, крім того, у цьому випадку в кінці слова «род» після літери Д мав би стояти Ъ. Отже, другий варіант читання невірний.

Наводимо також деякі додаткові міркування щодо палеографії напису. Графічні форми знаків напису дуже архаїчні і не мають повних аналогій у давньоруських письмових джерелах, але дуже схожі з деякими граффіто собору, а саме — з літерами напису про смерть Ярослава Мудрого (1054) р.²⁶ В обох написах майже однаково нарисований великий юс. До речі, великий юс у софійських граффіто зникає дуже рано. Навіть у 90-х роках XI ст. його вже немає в написах.

У запису про народження Всеволода²⁷ з лівого боку між вибоїнами штукатурки від третього рядка збереглася буква ш, що також дуже важливо для датування напису²⁸. Порівняння палеографічних ознак виразно вказує на велику архаїчність напису про народження Всеволода і не суперечить датуванню його першою половиною XI ст.

Розглянуті написи допомагають встановити, де саме в соборі було колись князівське місце, доповнюють літописні відомості про назву будов та діячів стародавнього Білгорода і, нарешті, повторюють літописні повідомлення. Відкриті останнім часом у Софійському соборі граффіти, разом з уже відомими мають великий культурно-історичний інтерес.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

²⁵ С. О. Висоцький. Граффіти та спорудження Київської Софії. — «Український історичний журнал», 1966, № 7, стор. 103—106.

²⁶ С. А. Висоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской, табл. X, 2.

²⁷ С. О. Висоцький. Граффіти та спорудження Київської Софії, пропис напису. стор. 104.

²⁸ В. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии, стор. 100, 101.

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ТОВАРИСТВА РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ «ДРУЖБИ

Понад 10 років тому з ініціативи широких кіл радянської громадськості було створено Товариство радянсько-польської дружби, а згодом і його Українське відділення, що стало складовою частиною Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Історія братніх відносин між двома народами пов'язана з іменами Тараса Шевченка і Адама Міцкевича, Івана Франка і Юліуша Словацького, Василя Стефаника і Стефана Жеромського, Лесі Українки і Елізи Ожешко та багатьох інших славетних синів і дочок України й Польщі. По-новому розквітла ця дружба у післявоєнні роки, коли радянський і польський народи об'єднали спільні інтереси могутньої сім'ї держав соціалістичної співдружності.

Прагнення широких мас трудящих обох країн до зміцнення зв'язків, взаємне бажання краще пізнати один одного, ознайомитися з життям, успіхами в промисловості, сільському господарстві, науковому і культурному розвитку, поділитися цінними надбаннями — все це вимагає постійних пошуків відповідних організаційних форм і методів роботи, що її проводить Товариство.

З одного боку, республіканське відділення Товариства всебічно сприяє ознайомленню громадськості братньої Польщі з історією і духовними скарбами українського народу, з досягненнями Радянської України в усіх галузях політичного, економічного і культурного життя. З іншого — воно допомагає українській громадськості скласти уявлення про минуле й сучасне Польщі, про участь її трудящих у будівництві соціалістичного суспільства. Діяльність в галузі польсько-українських зв'язків надзвичайно різноманітна: проведення вечорів, лекцій, бесід, зустрічей, організація виставок, робота з делегаціями й туристами, що прибувають до Української РСР, організація декад розповсюдження книги, кінофестивалів, днів культури України в Польщі і польської культури в УРСР. Відділення систематично проводить обмін кінофільмами, літературою,

фотовиставками, виставками образотворчого мистецтва та іншими матеріалами з Головним правлінням Товариства польсько-радянської дружби, сприяє встановленню контактів між окремими установами та діячами науки і культури України та Польщі. Республіканське відділення ТРПД охоплює мільйони трудящих Радянської України. За 10 років його актив збільшився майже в п'ять разів. Нині на Україні діє 64 обласних, міських і районних відділення, понад 600 місцевих колективних членів Товариства, що об'єднують близько 5,5 тис. трудящих республіки*. Серед його активу передові виробничники, керівники підприємств, державні та громадські діячі, видатні вчені, літератори, актори, композитори та інші представники громадськості республіки.

Про широкі дружні та ділові зв'язки України й Польщі свідчить хоча б той факт, що з 17 воєводств ПНР 9 встановили тісні взаємини з областями і містами УРСР. Постійні контакти налагодилися між Київською, Донецькою, Вінницькою, Харківською, Черкаською областями і відповідно Краківським, Катовіцьким, Келецьким, Познанським та Бидгощським воєводствами, між Львівщиною і Волинню з Жешовським та Люблінським воєводствами. У 1967 р. поріднилися Запорізька та Полтавська області з Вроцлавським та Кошалінським воєводствами. Створення відділень у цих областях значно розширило діяльність Товариства, надало можливість залучити до нього нові верстви громадськості, урізноманітнити форми дружніх зв'язків.

Шумить верховіттями «Алея дружби» — тисяча пірамідальних тополь, посаджених трудящими Бидгощського воєводства в Черкасах у дні святкування 42-х роковин Великого Жовтня. Згодом черкашани відвідали Бидгощ і подарували своїм друзям тисячу саджанців лип. Зазеленіла «Алея дружби» і на польській землі. У квітні 1966 р. актив Харківського обласного відділення ТРПД надіслав вагон саджанців та кущів для посади парку — пам'ятника польсько-радянської дружби і братерства — на околиці міста Познані в районі цитаделі, де поховані радянські й польські воїни, які загинули в боях з німецько-фашистськими загарбниками.

Надзвичайно різноманітні та цікаві заходи проводить Волинське обласне відділення. 125 його первинних організацій підтримують братні зв'язки з 187 дружніми осередками ТРПД у Любліні. Між промисловими підприємствами, культурно-освітніми закладами Волині й Люблінського воєводства проводиться широкий обмін передовим досвідом, літературою, фотовиставками. Великим успіхом користується на Волині усний журнал «Луцьк — Люблін», створений у співдружності з обласним відділенням товариства «Знання». Тут можна послухати цікаві розповіді про розвиток польської літератури і мистецтва, про життя побратимів, переглянути нові фільми кіностудій ПНР. До читання лекцій залучаються відомі українські та польські вчені, громадські і культурні діячі, журналісти, що часто гостюють на Волині. Так, у зв'язку з 22-ю річницею народної Польщі і 1000-літтям Польської держави перед слухачами журналу виступили голова Люблінської воєводської Ради народової Павел Домбек, віце-консул ПНР у м. Києві Ян Коцелінський, контр-адмірал Юзеф Собесьяк та інші. Всього в області протягом 1967 р. було прочитано понад 600 лекцій з різних галузей економічного, політичного і культурного життя братньої країни.

З кожним роком розширюються зв'язки між населенням Львівської області і Жешовського воєводства. За останні дев'ять років (1959—1967) понад 150 делегацій львів'ян відвідали ПНР і стільки ж делегацій з Жешовського воєводства побувало на Львівщині. Польські харцери відпочивають у львівських піонерських таборах, а українські піонери та школярі їздять на відпочинок до своїх жешовських друзів. Особливістю цих зв'язків є безпосередні контакти і співробітництво трудящих споріднених підприємств, установ і закладів. Львівські автобусобудівники, перебуваючи на польському заводі «Автосан», обмінялися думками про технологію виробництва на своїх підприємствах, про методи кращої організації праці. Не без взаємної користі обмінюються делегаціями скловари Львівщини і Красненського заводу в ПНР. Львів'яни запозичили у друзів схеми автоматизації технологічних процесів, хімічний склад безкольорового і кольорового скла, а самі поділилися досвідом з питань механізації окремих ділянок, організації виробничих поточкових технологічних ліній.

В широкому плані здійснюється співробітництво в галузі науки, освіти і культури. Давньою і дійовою є дружба колективів Львівського державного університету ім. Івана Франка і Люблінського університету ім. Марії Склодовської-Кюрі. З Львова до Любліна часто виїждять лектори, викладачі для читання різноманітних курсів лекцій. У свою чергу люблінські фахівці знайомлять львів'ян з науковим і культурним розвитком у Польщі. 105 колективних членів Товариства радянсько-польської дружби на Львівщині підтримують тісні стосунки з відповідними організаціями Жешовського воєводства ПНР.

Щорічно у Львів на традиційні декади і місячники польської книги прибувають письменники і літератори з ПНР. Товариство Львівської міської бібліотеки іноземної літератури тільки в 1966 р. провело сім літературних вечорів, широко популяризувало книги польських письменників, поетів і драматургів. Вечори й виставки, присвячені

* Стаття написана на основі поточних архівів Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби і Українського Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (за 1958—1968 рр.).

Болеславу Прусу і Леону Кручковському, перетворилися у велике свято любителів польської літератури. Варто згадати й народні гуляння та мітинги на кордонах України і Польщі з нагоди знаменних річниць у житті братніх народів, обмін виставками, театральними колективами, фестивалі польських фільмів на Львівщині, а українських — у Жешові. Слід зауважити, що трудящі області щороку передплачують близько 150 тис. примірників польських газет і журналів.

Значну увагу висвітленню дружніх зв'язків між обома народами приділяє обласна преса. На сторінках «Вільної України», «Львовской правды», «Ленінської молоді» тільки за 1965 р. було вміщено близько 150 статей, присвячених визначним датам і подіям у житті польського народу, його успіхам у будівництві соціалізму. Доброю традицією стали обмінні сторінки між львівською газетою «Вільна Україна» і жешовською «Новини Жешовське». В 1965 р. з нагоди 21-ї річниці Польської Народної Республіки редакції цих газет випустили спільний номер.

За участю Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби в ПНР проводилися дні радянської культури, педагогіки, широко відзначалися ювілеї Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Ярослава Галана та інших діячів української культури. В той же час на Україні відбулися Тижні польського суднобудування та кіномистецтва. Український народ гідно шанує видатних письменників А. Міцкевича, Ю. Словацького, М. Конопницьку, Ю. Крашевського, композиторів Ф. Шопена, К. Шимановського. У 1963 р. громадськість України урочисто відзначила 100-річчя польського національно-визвольного повстання 1863 р.

Щороку на адресу Головного правління ТРПД, його воєводських відділень та інших організацій Українське товариство надсилає періодичну пресу, громадсько-політичну, художню, образотворчу і музичну літературу, фотохроніку, фотонариси, хронікально-документальні і науково-популярні кінофільми, магнітофонні записи концертів української музики тощо. Всього за останні 8 років у Польщу надійшло близько 45 тис. різних видань. До святкування 150-річного ювілею великого сина України Т. Г. Шевченка Товариство направило в ПНР велику планшетну фотовиставку «Т. Г. Шевченко», бібліотеки його творів, величезну кількість літератури про життя і творчість великого Кобзаря, грампластинки, ноти на його поезії тощо. 1964 р. в Польщу виїздила делегація в складі заступника голови правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби Г. Д. Вервеса, голови Черкаського обласного відділення ТРПД, О. В. Тканка, члена правління В. П. Ведіної. Вони виступали з доповідями та бесідами на науковій сесії, семінарах та урочистих вечорах, організованих Головним правлінням Товариства польсько-радянської дружби на честь ювілею великого українського поета. Телебачення і радіо Польщі присвятили Т. Г. Шевченку і Україні цикл передач. Варшавська газета «Наше слово», писала: «Ще ніколи тут не популяризували Т. Г. Шевченка так масово і широко, як зараз»¹.

На Україні стало вже традицією святкувати річницю відродження Польщі, укладення Договору про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, роковини визволення Варшави, День Війська Польського. З нагоди цих дат у республіці проводяться урочисті збори, вечори радянсько-польської дружби, лекції, бесіди, зустрічі. Товариство систематично влаштовує місячники, радіодні культури ПНР, фотовиставки про розвиток економіки, науки, мистецтва братнього народу, оголошує конкурси, вікторини. Особливості цих заходів є їх масовість. Вони завжди перетворюються на хвилюючу демонстрацію непорушної єдності двох народів. Досить сказати, що тільки у 1966 р. в м. Києві урочисті збори, вечори, вогнища дружби, присвячені 22-й річниці ПНР і 1000-літтю Польської держави, відбулися на 34 підприємствах та установах. В них узяло участь понад 15 тис. чоловік.

Ознайомленню трудящих України з життям і досягненнями сусідів сприяють ілюстративні матеріали, які надсилають Головне правління та воєводські відділення Товариства польсько-радянської дружби. Особливо запам'яталися киянам фотовиставки «В. І. Ленін у Польщі» та «Краків». У 1965—1967 рр. у Києві та обласних відділеннях експонувалося 14 великих планшетних фотовиставок, що розповідали про історію, культуру, побут польського народу. Серед них — «Польща з пташиного польоту», «20 років економічного розвитку ПНР», «Культура народної Польщі», «Промисловість народної Польщі», «Навіки з Радянським Союзом», «Народні умільці», «Дружать юні», «Польща очима фоторепортерів» та ін. Понад 100 тис. харків'ян оглянули кращі зразки польського політичного плакату, що експонувались у Харкові в зв'язку з 20-річчям ПНР.

У свою чергу, республіканське та обласні відділення ТРПД протягом 1965—1967 рр. підготували для польських друзів понад 150 різноманітних фотодобірок, 12 великих виставок, присвячених досягненням Радянської України в різних галузях комуністичного будівництва.

Основну роботу Українське відділення проводить на підприємствах, у колгоспах, наукових установах, вищих учбових і культурно-освітніх закладах, середніх школах, що стали колективними членами Товариства. Досить сказати, що 34 колективні члени

¹ «Наше слово», 8 березня 1964 р.

ТРПД м. Києва мають тісні контакти з однопрофільними організаціями народної Польщі. Так, постійні ділові зв'язки підтримують Київський та Ягеллонський університети, кондитерські фабрики ім. К. Маркса та «Вавель» у Кракові, 105-а школа з варшавською середньою школою ім. Н. Жмиховської, редакція «Вечірнього Києва» з редакцією газети «Ехо Кракова», співробітники Українського науково-дослідного інституту нейрохірургії з своїми варшавськими колегами.

Створення в березні 1959 р. відділення ТРПД на Київській взуттєвій фабриці № 4 сприяло зміцненню і розширенню зв'язків з колективом комбінату «Хелмек» Краківського воеводства. Дружба обох підприємств почалася після того, як група інженерів фабрики під час свого візиту в Польщу ознайомилася з організацією виробництва на комбінаті. Пізніше киян відвідала група спеціалістів, що прибули на Україну як туристи. Між бригадою комуністичної праці цеху № 9 Київської фабрики і бригадою комбінату «Хелмек» було укладено договір про соціалістичне змагання. Представники обох колективів часто обговорюють різноманітні технічні питання, діляться досвідом масово-політичної роботи.

На фабриці обладнана кімната радянсько-польської дружби, оформлено стенд про перебування В. І. Леніна в 1912—1914 рр. у Кракові й Пороніно, систематично провадяться радіопередачі, присвячені ПНР. Членами правління зібрана велика колекція фотознімків та інших матеріалів, що дає можливість організовувати виставки в цехах. Понад два роки працює на підприємстві гурток по вивченню польської мови, влаштовуються вечори дружби, читаються лекції про Польщу. До цієї роботи залучаються гості з ПНР, що відвідують взуттєвників. Тільки за 1966 р. відділення Товариства на фабриці прийняло 18 делегацій і спеціалізованих туристських груп з ПНР, а також дві делегації з комбінату «Хелмек». Фабрична багатотиражна газета «Київський взуттєвник» систематично обмінюється матеріалами, шпальтами з багатотиражкою «Ехо Хелмека».

Широкі ділові контакти встановилися між трудівниками вугільної промисловості Донбасу і Польщі. Колективним членом Товариства є, наприклад, шахта «Кочегарка», яка зв'язана міцною дружбою з гірниками шахти імені 1-го Травня Катовицького воеводства. Робітники «Кочегарки» регулярно листуються з своїми польськими товаришами, обмінюються делегаціями. Між обома колективами укладено договір про соціалістичне змагання.

Велику роботу веде Українське відділення Товариства з польськими делегаціями і туристами, надає їм можливість познайомитися з життям і працею трудящих України, відвідати підприємства, колгоспи, наукові і культурно-освітні заклади, зустрічатися з провідними спеціалістами різних галузей народного господарства. За весь період своєї діяльності відділення прийняло понад 35 тис. туристів з ПНР — працівників промисловості і сільського господарства, діячів культури, викладачів, представників молоді, польських моряків.

В республіці у 1964 р. було організовано понад 500 гуртків по вивченню польської мови. За домовленістю з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР багатьма з них керують студенти вузів. Велику допомогу в цій роботі подають також польські студенти, що навчаються на Україні. Гуртки успішно працюють в 105, 107, 153-й столичних школах, на Київській кондитерській фабриці, 4-й взуттєвій, у радіокомітеті і т. д. Їх слухачами надсилаються словники, підручники, методичні посібники та книги для читання. Українське товариство дружби, як і інші громадські організації, вважає одним із своїх завдань допомогу зарубіжним друзям в організації позашкільного вивчення російської та української мов.

Жодна історична подія, всенародне торжество не проходять повз увагу народів-побратимів. Свята радянських людей завжди є святами польських друзів, а знаменні події в житті польського народу урочисто відзначаються в Країні Рад. Згідно з планом співробітництва між Головним правлінням Товариства польсько-радянської дружби і Центральним правлінням ТРПД у грудні 1966 р. Українське відділення Товариства разом з Академією наук УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР провели наукову сесію на тему «Історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті українського і польського народів».

У її роботі взяла участь делегація істориків ПНР в складі викладача Познанського університету ім. А. Міцкевича доктора Зигмунта Їжиковського, наукового співробітника Інституту польсько-радянських відносин Польської Академії наук доктора Еузебіуша Басінського та колишнього командира партизанського загону, контрадмірала Юзефа Собеська. Матеріали сесії видані окремою книгою *.

Спираючись на широкий актив, на допомогу й підтримку партійних і радянських органів, творчих спілок, профспілкових і комсомольських організацій, Українське відділення Товариства радянсько-польської дружби проводить велику корисну роботу, яка сприяє дальшому зміцненню братніх стосунків між українським та польським народами.

Н. Є. ІНДУТНА

* Незборима сила ідей Жовтня, К., 1967.

М. О. УПЕРЕНКО

ДО ІСТОРІЇ МАШИНОБУДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Перша п'ятирічка — одна з найгероїчніших сторінок історії Союзу РСР. «Радянські люди не шкодували сил, свідомо йшли на нестатки, показували зразки мужності і самовідданості в праці в ім'я подолання економічної відсталості країни і перетворення її в могутню соціалістичну державу»¹. Втілювалась у життя ленінська ідея про створення важкої індустрії і, в першу чергу, машинобудування.

У роки першої п'ятирічки потужність машинобудування СРСР зросла більш як в 2,5 раза, кількість робітників — у 3, валова продукція — в 4,5 раза². На Півдні України (територія Одеської, Кіровоградської, Миколаївської та Херсонської областей), де ще в дореволюційний час склалися три основні галузі машинобудування — сільськогосподарське, промислове та суднобудування, спостерігалися бурхливі темпи їх зростання. Основними шляхами їх розвитку на Півдні України були: мобілізація внутрішніх резервів, створення нової матеріально-технічної бази, підвищення трудової й політичної активності машинобудівників. Мобілізація внутрішніх резервів включала: раціоналізацію виробництва, заощадження сировини, палива та матеріалів, використання відходів тощо. Все це давало значний виробничий ефект. Завдяки спеціальним пристроям до верстатів на Херсонському заводі сільськогосподарського машинобудування було збільшено випуск продукції на 50%. Спеціалізація робіт, поліпшення догляду за заводським устаткуванням на станкобудівному заводі ім. Леніна в Одесі дозволили значно скоротити кількість верстатів, підняти продуктивність праці на 18%, знизити собівартість продукції на 16%³. Внаслідок заміни зарубіжної сировини вітчизняною та вдосконалення деталей дискової сівалки на Кіровоградському заводі «Червона зірка» заощаджувалося 584,7 тис. крб. на рік. За 1928—1930 рр. по Миколаївському суднобудівному заводу мобілізація внутрішніх резервів дала економії понад 6,6 млн. крб.⁴

Напруженість економічного життя країни в роки п'ятирічки, будівництво підприємств, створення нових галузей промисловості деякою мірою звужували фронт реконструкції, постачання обладнанням заводів Півдня України, які не входили в розряд першочергових. І все ж основні кошти заводів сільськогосподарського машинобудування в Херсоні, Миколаєві, Кіровограді, Одесі зросли з 14,5 млн. крб. у 1928 р. до 33 млн. крб. наприкінці 1932 р.⁵ Найбільше на Півдні суднобудівне підприємство — Миколаївський завод — збільшив основні фонди у 1932 р. майже удвічі порівняно з 1928 р.⁶

Одним з найважливіших факторів розвитку машинобудування на Півдні України було соціалістичне змагання. Договори про змагання укладалися між окремими заводами Причорномор'я, а також підприємствами однієї галузі, розташованими в різних місцях. Так, Кіровоградський завод «Червона зірка» підписав такий договір з Харківським заводом «Серп і молот». Змагання допомогло колективові «Червоної зірки» перевиконати виробничу програму та знизити собівартість продукції. Важливу роль у розгортанні цього руху та ліквідації виробничих проривів відіграв внутрі- та міжзаводський громадський буксир відстаючих. Робітники Миколаївського суднобудівного заводу допомагали колективу Херсонського заводу сільськогосподарських машин, працівники Київських судноремонтних майстерень — одеським суднобудівникам, верстатобудівникам — колективу заводу сільськогосподарських машин (в Одесі) і т. д. Значну роль відіграли спеціалізовані та молодіжні бригади.

Соцзмагання, незважаючи на загальні сприятливі умови, наштовхувалося часом на протидію ворожо настроєних елементів, відсталість окремих робітників, недалекоглядність і політичну відсталість деяких керівників. На Миколаївському суднобудів-

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1967, стор. 17.

² С. Я. Розенфельд и К. И. Клименко. История машиностроения СССР, М., 1961, стор. 202.

³ «Металіст», 1930, № 29, стор. 19.

⁴ «Красный Николаев», 12 липня 1929 р.

⁵ «Сельскохозяйственная машина», 1932, № 7, стор. 33.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 16, спр. 1871, арк. 116.

ному заводі колишній меншовик організував зрив роботи бригади слюсарно-малярного цеху⁷. Часом розгортанню руху шкодили недоліки в його організації (неконкретність завдань, відсутність широкої гласності, обліку, окомандування) та слабка пропаганда. Траплялись випадки, наприклад, коли окремі робітники плутали підписування трудових зобов'язань з передплатою на позику⁸. Протидія ворожо настроєних елементів та недоліки в організації змагання переборювалися заводськими колективами шляхом ізоляції перших та широкого стимулювання, перевірок діяльності ударних бригад, висування кращих виробничників на керівні посади і т. п. Важливим заходом була ліквідація зрівнялівки, введення прогресивно-преміальної системи заробітної плати, поліпшення нормування. В другій половині п'ятирічки на заводах Причорномор'я широкого розмаху набуває рух ударних госпрозрахункових бригад.

Для машинобудівників було характерне поєднання високої трудової активності з активністю політичною. Велетенські успіхи промислового будівництва, колективізації сільського господарства мали безпосередній вплив на психологію робітника, на підвищення його свідомості. Колективи заводів Миколаєва, Одеси, Кіровограда налагодили широкі зв'язки з зарубіжними машинобудівниками, зокрема кіровоградці — з німецькими пролетарями, одесити — з робітниками Франції, Німеччини, Польщі. Колектив «Червоної зірки» (Кіровоград) мабуть чи не перший в країні запропонував міжнародне революційне змагання, направивши свої пропозиції пролетарям заводу сільгоспмашин у Мангеймі. Червонозорівці взяли на себе зобов'язання виконати п'ятирічку за три роки, ліквідувати неписьменність і підняти рівень культурно-технічних знань працівників підприємства, колективізувати два підшефних села. Робітникам Мангеймського заводу пропонувалося: проводити систематичну антивоєнну агітацію, не давати виробляти в своїх цехах військове спорядження, не допускати звільнення робітників-революціонерів, ліквідувати на заводі фашистські організації⁹. Листи зарубіжних трудівників друкувалися в місцевій пресі. З них машинобудівники Півдня України дізнавалися про становище пролетаріату за кордоном, класову боротьбу, демонстрації солідарності з трудящими СРСР. Ці інформації сприяли активізації діяльності машинобудівників Причорномор'я в організаціях МОПРу.

Створення нової матеріально-технічної бази, мобілізація внутрішніх резервів, піднесення трудової активності робітників забезпечили в роки першої п'ятирічки значне зростання виробництва Причорноморського машинобудування. Так, Миколаївський завод сільськогосподарських машин збільшив випуск продукції з 2,3 до 15,3 млн. крб.¹⁰, Одеський верстатобудівний — з 2,1 до 7,1 млн. крб.¹¹. Заводи ім. Жовтневої революції, ім. Леніна (Одеса), «Червоний Профінтерн» виконали завдання першої п'ятирічки менше, ніж за три роки. Слід зауважити, що значне зростання обсягу виробництва було досягнуто на заводах Причорномор'я в умовах недостатньої забезпеченості сировиною і паливом, в умовах переходу на нові види продукції.

Машинобудівники внесли значний вклад у звільнення Радянської країни від іноземної технічної залежності. Освоєння й випуск бурякозбиральних машин на заводах «Плуг і молот» (Миколаїв) та «Червона зірка» (Кіровоград) дали можливість до мінімуму скоротити їх ввіз з-за кордону. Виробництво тракторних сівалок на заводах «Червона зірка» і «Ростовсьільмаш» дозволило зменшити імпорту цих машин з 1,6 млн. крб. у 1923/24 р. до 0,3 млн. крб. у 1931 р.¹² Освоєння миколаївськими суднобудівниками випуску двигунів, що раніше ввозилися з-за кордону, заощаджувало нашої державі на кожній машині 400 тис. зол. крб.¹³. Верстатобудівний завод в Одесі тільки в одному 1932 р. допоміг скоротити імпорту верстатів на 3,3 млн. крб.¹⁴.

Таким чином, створюючи потужну матеріально-технічну базу, мобілізовуючи внутрішні ресурси та налагоджуючи випуск нових видів продукції, машинобудівники Півдня України в роки першої п'ятирічки внесли значний вклад у справу індустріалізації СРСР.

⁷ «Шлях індустріалізації», 3 жовтня 1930 р.

⁸ Кіровоградський обласний державний архів, ф. 864, оп. 1, спр. 669, арк. 75.

⁹ «Сівалка», 6 листопада 1929 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 40, оп. 3, спр. 126, арк. 6; оп. 5, спр. 1, арк. 70.

¹¹ Короткий статистично-економічний довідник Одеської області, Одеса, 1932, стор. 18.

¹² Центральний державний архів народного господарства СРСР, ф. 7454, оп. 1, спр. 45, арк. 267.

¹³ «Чорноморська комуна», 30 листопада 1932 р.

¹⁴ «За советскую машину», 1932, № 28, стор. 23.

С. Д. ПЛАХОТНЮК

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ 1910—1914 рр.

Висвітлення боротьби селян у період революційного піднесення 1910—1914 рр. має велике значення для вивчення умов підготовки соціалістичної революції в нашій країні. Автор статті для дослідження селянського руху на Поділлі використав збірник документів «Крестьянское движение в России в 1907—1914 гг.», праці радянських істориків і економістів¹, а також довідники та збірники². Значну увагу приділив автор вивченню архівних джерел, фондів Центрального державного історичного архіву (227, 301, 348, 419), Хмельницького та Вінницького державних архівів.

Слід відзначити, що далеко не всі справи в архівах збереглися, а значна частина їх знищена ще в дореволюційні часи або загинула в роки німецько-фашистської окупації, що позбавило автора можливості дати вичерпні дані.

Селянський рух у Подільській губернії — складова частина революційної боротьби трудового селянства України і всієї країни, розпочався під впливом активних виступів робітничого класу і був спрямований в першу чергу на знищення поміщицького землеволодіння та інших залишків кріпосництва.

В умовах революційного піднесення царські власті посилили репресії проти трудящих. 28 січня 1910 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор видав наказ про заборону сходок і зборів, ввезення вогнепальної зброї, розповсюдження листівок³. Але зупинити боротьбу цими заходами було не можливо. Страйки, захоплення землі, випаси худоби на поміщицьких землях, підпали майна поміщиків і куркулів, вбивства поміщиків і поліцейських набули масового характеру по всій губернії. Активізації селянського руху сприяла революційна робота більшовицьких груп. Так, Браславський повітовий справник повідомляв подільського губернатора, що 4 січня 1910 р. селянин с. Остаповець Присяжнюк Іван поширював листівку РСДРП, яка закликала робітників не виходити на роботу і домагатися підвищення заробітної плати⁴. 23 березня поліція вилучила в робітників Гніванського цукрового заводу 17 назв нелегальної літератури⁵. У Вінницькому повіті поширював газету Одеської організації РСДРП солдат Мирон Сегал⁶. Значну роботу проводив Проскурівський гурток РСДРП⁷.

Більшовики багато уваги приділяли роботі на селі. Вони роз'яснювали селянству аграрну програму партії більшовиків, викривали суть аграрної політики царизму. Великий вплив на розгортання революційної боротьби селян мали їх земляки, які поверталися додому з заводів, а також селяни, що приходили з армії. Про їх дії Люльчинський волосний старшина доповідав жандармському управлінню: «у більшості випадків керівниками безпорядків серед селян виступають особи, які прибули в село з військової служби, а також ті, що побували в містах і працювали на фабриках...»⁸.

Серед різних форм боротьби дуже часто траплялися підпали майна, що завдавало великих збитків поміщикам і куркулям. 20 березня 1910 р. було спалено будинок

¹ Крестьянское движение в России в 1907—1914 гг., М.—Л., 1966; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954; П. А. Хромов. Экономическое развитие России в 19—20 веках (1800—1917 гг.), М., 1950; М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956; О. Нестеренко. Развитие промышленности на Украине, ч. II, К., 1962; П. Н. Ефремов. Столыпинская аграрная политика, М., 1941; Н. Карпов. Аграрная политика Столыпина, Л., 1925; П. Н. Першин. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907—1916 гг. и судьбы во время революции, 1917—1920 гг., М., 1922; С. Городецкий. Сільське господарство Поділля перед світовою війною, Вінниця, 1929; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955.

² Статистический ежегодник России 1925 гг., Петроград, 1915; Статистический справочник по аграрному вопросу, выпуск I — Земледелие и землепользование, М., 1917; Сборник статистических сведений по Союзу ССР (1918—1923 гг.), М., 1924.

³ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 228, оп. 1, спр. 7960, арк. 3.

⁴ Там же, спр. 8035, стор. 1.

⁵ ЦДА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 2149, стор. 86.

⁶ Там же, спр. 209, стор. 32.

⁷ Там же, спр. 210, стор. 59.

⁸ Вінницький обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 26, оп. 1, спр. 209, стор. 41.

поміщика Маньківського близько с. Боровки, Ямпільського повіту⁹. В ніч на 4 квітня згорів хлібний склад, дерев'яні будівлі, скирти хліба, реманент на фільварку Вендичанського і Хренівського цукрових заводів. 14 квітня в с. Войтовцях Літинського повіту в економії цукрового заводу пожегою знищено воловню, амбар, а також 72 волів. 1 серпня на Ледохівській фермі при с. Черепашинцях Вінницького повіту, яка належала Заливащанському цукрозаводу, під час пожеги згоріли великий сарай, 88 волів, 17 коней, 33 голови іншої худоби, сільськогосподарське знаряддя. У цьому ж році були підпали в с. Великі Стратії, Войтовці, Браславського повіту; в с. Єрмилівці Балтського повіту, в селах Сумівці та Шарапанівці Ольгопільського повіту; в с. Пятничани Вінницького повіту; в с. Малій Мочулці Гайсинського повіту, в с. Нечуєвій, Ямпільського повіту, в с. Кисляк, Гайсинського повіту¹⁰.

Страйкова боротьба, як правило, посилювалась під час весняних і літніх польових робіт. 4 травня 1910 р. 125 сільськогосподарських робітників маетку в с. Новому Проскурівському повіті відмовились працювати на оброботку цукрових буряків і вимагали підвищити заробітну плату. 2 і 3 червня страйкували 200 робітників в с. Дамські Карачинці Летичівського повіту. Особливо організовано виступили 12 червня 1912 р. селяни с. Брідок Гайсинського повіту під керівництвом Григора Гаврилюка та його синів Омеляна і Йосипа. Тут страйкувало близько 400 чоловік¹¹. 25 червня страйкували сільськогосподарські робітники в маетку Дембицького в с. Івашківцях Могилівського повіту¹².

Поміщики порушували право на спільне користування угіддями. У відповідь на це селяни чинили опір розмежуванню земель, здійснювали порубку лісів, випасали худобу на поміщицьких посівах тощо. 9 травня 1910 р. 20 селян с. Борщівки Проскурівського повіту послали свою худобу на землі поміщика Ярошинського¹³. 11 травня 1910 р. селяни с. Липіна Ушицького повіту не дозволяли поміщикові Крупенському будувати загін для худоби на косогорах, які належали общині, а коли він був побудований, селяни зруйнували. Селяни с. Старого Поріччя Проскурівського повіту не допустили поміщика Холодіна користуватися землею, яку йому присудив Кам'янець-Подільський окружний суд. Такі ж виступи мали місце в с. Кременіному Проскурівського повіту та інших селах¹⁴.

Селяни також вели рішучу боротьбу проти здійснення аграрної столипінської реформи. На сільських сходах вони виступали проти проведення землевпорядних робіт, чинили опір землевпорядженню, знищували межові знаки. 1 липня 1912 р. 50 селян с. Куражина Ушицького повіту зруйнували будівлі, розкидали майно куркулів, які виселилися на хутори¹⁵. В с. Ярах Браславського повіту селяни спалили клуню в куркуля Пічкоровського, а в куркуля Чернати — кузню¹⁶.

Не поодинокими були випадки фізичного знищення ненависних поміщиків, орендарів, представників місцевої влади, поліції. Так, 14 листопада 1911 р. в с. Лепибік Проскурівського повіту було вбито сільського старосту, а в с. Сербинівцях Літинського повіту — стражника¹⁷.

1914 р. розпочався загостренням боротьби селян Поділля. Особливо показовим у цьому був виступ у с. Вероки-Чечельницької Ольгопільського повіту проти проведення переоцінки селянського майна. Тільки після арешту 15 селян заворушення було придушено. За прикладом вербичан виступили селяни Курнівки, Дмитрашівки, Ільєво-поле та ін.¹⁸

У 1910—1914 рр. на Поділлі відбулося 99 виступів селян, включаючи страйки (їх відбулося 9), захвати землі, сутички з поліцією, підпали, потрапи посівів тощо.

У відповідь на виступи селян царські власті посилили репресії. Селян били, штрафували, кидали до в'язниць. Тільки в 1912 р. окружними судами губернії було ув'язнено 2074, засуджено мировими судами — 1545 чоловік¹⁹, в 1913 р. відповідно — 1614 і 10556²⁰. Але репресіями, арештами та переслідуваннями зупинити наростання революційної хвилі було не можливо.

Всі ці приклади свідчать про те, що селяни Поділля в роки нового революційного піднесення вели гостру класову боротьбу проти поміщиків, куркулів, царського самодержавства.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 10, спр. 29, стор. 58.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 10, спр. 29, стор. 61, 65, 66, 86, 123, 174, 176, 177, 199, 204, 244.

¹¹ ХОДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7960, стор. 3; спр. 3136, стор. 2, 10.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 482, стор. 1.

¹³ Крестьянское движение в России..., документ № 85.

¹⁴ ХОДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7960, стор. 3.

¹⁵ Крестьянское движение в России..., документ № 155.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 10, спр. 29, стор. 75.

¹⁷ Там же, спр. 31, стор. 41, 54.

¹⁸ ВОДА, ф. 192, оп. 1, спр. 69, стор. 77, 145.

¹⁹ Статистический ежегодник России 1915 г., розділ II, стор. 10.

²⁰ Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918—1923 гг., стор. 66, 68.

На допомогу викладачу історії

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСТУПНОСТІ ПРИ ВИСВІТЛЕННІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» наголошується на тому, що радянська школа повинна озброювати учнів розумінням законів суспільного розвитку, давати знання, які становили б основу формування міцних матеріалістичних переконань.

На уроках історії учні мають одержати конкретні уявлення про активну роль народних мас на різних етапах розвитку людського суспільства. Так, у курсах історії середніх віків у VI класі та історії СРСР у VII і VIII класах значна увага приділяється ознайомленню учнів з антифеодальною боротьбою кріпосних селян. Розкриваючи її конкретні прояви, учитель багаторазово повертається до показу причин, цілей, форм, змісту та наслідків селянських виступів — загалом 32 рази (11 — у VI класі, 17 — у VII, 4 — у VIII). Однак методика використання раніше засвоєних учнями знань з цієї тематики ще достатньо не розроблена. На практиці вчителі здебільшого обмежуються лише нагадуванням уже вивченого матеріалу.

Автор цієї статті поставив перед собою завдання розробити таку систему подачі нового матеріалу, яка б дала можливість забезпечити взаємодію старих і нових знань з питань антифеодальної боротьби покріпаченого селянства, чітко провести лінію наступності у викладанні.

Як показали експериментальні дослідження в середній школі № 30 м. Києва, при викладі навчального матеріалу увага учнів зосереджується на логічних зв'язках між подіями і явищами, властивими для антифеодальної боротьби селянства в країнах Західної Європи й Азії — з одного боку, і у відповідний період в нашій країні — з другого. Виділяються вузлові питання, які проходять через усі курси історії середніх віків та історії СРСР. Внаслідок роботи вчителя раніше введені поняття з часом збагачувалися новими ознаками. Все це допомагає учням краще синтезувати окремі, розрізнені відомості у суцільну систему знань.

Виділяємо для дослідження такі питання: 1. Передумови антифеодальної боротьби селян; 2. Мета цієї боротьби; 3. Її форми; 4. Стихийний характер селянських виступів; 5. Локальність дій повстанців; 6. Царистські ілюзії повсталих селян; 7. Поеднання в окремих випадках антифеодального руху селян з національно-визвольним рухом; 3 виступами проти панівної церкви; 8. Наслідки класової боротьби селян.

Не перериваючи викладу конкретного матеріалу в хронологічній послідовності, автор мав можливість спеціально зупинитися на найважливіших моментах з метою розширення знань про раніше введені поняття. Це допомагало учням знайти спільне і відмінне в аналогічних історичних подіях, зафіксованих у курсі історії середніх віків та історії СРСР.

Під час вивчення в експериментальному VI класі теми «Встановлення феодального ладу в Західній і Центральній Європі» особлива увага зверталася на передумови антифеодальної боротьби, об'єктивно виражену мету селянських рухів у перший період середньовіччя. На

уроці «Завоювання Карла Великого. Франкська імперія і її розпад» учні дізналися про повстання саксів (841—842 рр.), під час якого саксонські селяни об'єдналися у таємну організацію Стеллінг, а також про антифеодальний виступ X ст. в Нормандії, в ході якого повстанці, як свідчить тогочасне джерело, «ухвалювали жити своєю волею, щоб і лісними вгіддями і водними благами користуватися за своїми законами, не зважаючи ні на які заборони раніше встановленого права»¹.

Після ознайомлення з документами до теми у класі відбулася бесіда, на якій було з'ясовано такі питання: Як уявляли собі кріпосні селяни «життя своєю волею»? Чим можна довести, що саксонські й нормандські селяни виступали проти закріпачення?

На уроці «Життя і побут кріпосних селян» викладається значний матеріал про форми антифеодальної боротьби в період середньовіччя, відсіч з боку селянської общини прагненням феодалів непомірно збільшити повинності, несправну роботу на панщині, втечі селян, підпали, убивства найбільш ненависних феодалів, а також повстання. На цьому уроці учитель відзначає локальний характер антифеодальних селянських виступів.

Вивчення підтеми «Слов'яни в VI—X ст.» дає можливість уперше показати поєднання антифеодальної боротьби з національно-визвольним рухом. Підкреслюючи класову спрямованість руху слов'ян проти чужоземного панування, учитель допомагає учням усвідомити, що повстання слов'ян у кінці X ст. носили двоїстий характер. Крім того, робота спрямовувалась на те, щоб виявити на конкретному матеріалі спільні риси повстання слов'ян у X ст. з повстанням Стеллінг (чужоземні загарбники в обох випадках виступали у ролі тих, хто закріпачував поневолених селян-общинників). Бесіда, що відбулась у класі, показала, що учні знайшли ці спільні риси в обох повстаннях. На уроці «Арабський халіфат» під час вивчення питань боротьби підкорених народів проти арабського панування продовжується робота над поняттям про поєднання антифеодальної боротьби з національно-визвольним рухом. Учням ставиться запитання: Що є спільного у повстаннях Стеллінг, слов'ян X ст. та повстанні під проводом Бабека? З допомогою учителя шестикласники приходять до висновку про те, що усі ці рухи були спрямовані як проти закріпачення селян, так водночас і проти іноземного поневолення.

Під час вивчення селянського руху, очолюваного Фоною Слов'янином, вперше згадується царистський характер, властивий взагалі народним рухам середньовіччя. Повсталі проголосили Фому Слов'янина імператором, вважаючи, що його владою будуть захищені від феодальної експлуатації. Новим для учнів є також матеріал про участь у селянських повстаннях інших соціальних верств населення, зокрема міської бідноти. Отже, після вивчення першого розділу програми з історії середніх віків шестикласники засвоюють досить різноманітні відомості про форми й характер антифеодальних визвольних рухів.

Знайомлячись з селянською війною у Франції — Жакерією, учні розширюють свої знання про закономірності селянських виступів. Тут є можливість особливо яскраво показати передумови і мету антифеодальних рухів у період утворення централізованих держав, для якого властивою була боротьба проти невпинного посилення феодального гніту і, передусім, проти збільшення грошових поборів, що нерідко доводили селянські господарства до повного розорення.

Більшість французьких селян перебувала тоді в особистій залежності від феодалів, які, за тогочасним образним висловом, могли «за-

¹ Хрестоматія з історії середніх віків, т. I. К., 1951, стор. 204.

смажити і з'їсти» свого кріпака, не говорячи про те, що по суті не було ніяких меж в обкладанні кріпаків поборами. Наводячи подібні факти на уроці про Жакерію, підкреслюємо, що аналогічні передумови мали й інші антифеодальні рухи того періоду.

Торкаючись мети виступу французьких селян, зазначаємо, що вони не мали ні будь-якого сформованого керівного центру, ні попередньо розробленої програми дій, крім загальної і невиразної вимоги знищити «всіх дворян до єдиного». Учні дізнаються про стихійний характер, властивий селянським рухам за часів феодалізму.

На уроці про Жакерію зазначається, що повстанці всіляко висловлювали свою відданість королю. Цим ще раз підкреслюється царистський характер антифеодальних виступів. Учні довідуються про неприпустиму довірливість, властиву учасникам антифеодальних виступів, Жакерії зокрема. Так, керівник повстанців Гільом Каль з'явився для переговорів з феодалами, попередньо не обмінявшись заложниками і не вживши будь-яких заходів перестороги. Захищаючи свої класові інтереси, французькі феодали придушували повстання селян з допомогою англійських, хоч Англія тоді й воювала з Францією.

Під час вивчення повстання під проводом Уота Тайлера продовжується робота по формуванню понять про причини, характер антифеодальних виступів кріпосного селянства та причини їх поразки. При цьому вчитель систематично повертається до раніше засвоєного учнями матеріалу про подібні події.

У підручнику з історії середніх віків вводиться, але чітко не розкривається поняття «селянська війна». В експериментальному класі була зроблена спроба виділити найважливіші ознаки цього поняття. Під час вивчення гуситських воєн виділили такі їх риси: а) охоплення більшої, порівняно з селянськими повстаннями, території; б) більша тривалість; в) вищий ступінь організованості; г) участь у цих війнах, крім селян, інших соціальних верств населення.

Образне уявлення про територію, охоплену селянською війною у Чехії, створюється на уроці з допомогою контурної карти-дошки Європи. Крейдюю обводяться територія, райони антифеодальних виступів під час гуситських воєн, Жакерії і повстання під проводом Уота Тайлера. Учні приходять до висновку, що для селянської війни характерним є охоплення значної території. На дошці записуються роки гуситських воєн (1419—1434). Для порівняння зазначається і тривалість Жакерії та повстання під проводом Уота Тайлера. Робиться висновок — на користь антифеодального руху в Чехії. Про вищий ступінь організованості гуситських воєн свідчить наявність у гуситів певної програми, незважаючи на її утопічний характер.

На конкретному матеріалі гуситських воєн розкривається важливе положення про поєднання селянських рухів з боротьбою народних мас проти панівної церкви. Учні дізнаються, що селянська війна у Чехії була спрямована і проти католицизму. Населення всюди відмовлялося платити десятину. Повсталі селяни і міська біднота при співчутті окремих бюргерів вривались у церкви й монастирі, справедливо карали попів та ченців, викидали з церков і знищували предмети католицького культу. Таке поєднання антифеодальної боротьби з виступами проти церковників було властиве і для інших країн.

На матеріалі повстання під проводом Хуан-Чао (в темі «Китай в середні віки») збагачуються новими ознаками поняття про причини антифеодальних виступів та селянських воєн, їх стихійний характер, про царистські ілюзії повстанців, причини поразки і наслідки селянської війни. Особливий наголос робиться на тому, що селянську війну спри-

чинило посилення експлуатації селян, викликане захопленням феодалами державних земель. Яскравий матеріал тут також характеризує царистські ілюзії повстанців, які оголосили Хуан-Чао імператором, сподіваючись, що він зможе ліквідувати феодалне гноблення і встановити «справедливий» соціальний лад. У своїх листівках повсталі проголошували, що вони борються проти тягаря податків, несправедливих покарань, жадібних чиновників і багатіїв, що «втратили совість», проти злочинної імператорської династії. Однак цей рух теж характеризувався стихійністю. Феодали за допомогою кочових племен шато і тангутів придушили повстання. На основі нових фактів учні цілком переконуються в тому, що для селянства середніх віків властивим є перебільшення можливостей монархічної влади щодо впливу на становище кріпаків.

Під час узагальнюючого повторення після вивчення другого періоду історії середніх віків з'ясувалося, що учні експериментального класу добре засвоїли навчальний матеріал, чому, безумовно, сприяла цілеспрямована робота над названими вище поняттями з історії антифеодальної боротьби селян.

Причини антифеодальних селянських рухів у період початку розкладу феодалізму і зародження капіталістичних відносин розкриваються на конкретному матеріалі з історії Англії XVI ст. У відповідь на експропріацію селян, яка відбувалась в умовах первісного нагромадження капіталу, вибухають повстання, мета яких полягала в утвердженні селянської власності на землю. Конкретні факти про обгороджування підводять до висновку, що нові дворяни, зганяючи селян з землі, позбавляли їх основного засобу до існування. Усвідомити це учням допомагає порівняльний аналіз планів маетку середньовічного (рис. 11 підручника) і після обгороджування (рис. 75).

Внаслідок того, що у всіх селянських повстаннях багато спільного, такого, що повторюється, в учнів вироблюється стійке уявлення про типові риси повстань. Є можливість самостійно виготовити план-схему² вивчення антифеодальної боротьби селян. На матеріалі про повстання під проводом Роберта Кета вони з допомогою вчителя складають такий план: 1. Причини і привід до повстання; 2. Характеристика його: а) час і місце початку виступу; б) його керівник і в) учасники, г) вимоги повстанців, д) їх дії. 3. Придушення повстання, причини поразки. 4. Наслідки.

При розгляді повстання 1549 р. за таким планом знання учнів збагачуються новими конкретними деталями. Так, царистські ілюзії повстанців виявляються у підкресленні Кетом того, що він діє від імені короля. Самі повсталі селяни були переконані, що монарх підтримує їх у боротьбі проти великих землевласників.

Під час вивчення теми «Необмежена монархія у Франції» учні знайомляться з повстанням кроканів, засвоюючи нові прояви царистських ілюзій. Повсталі французькі селяни вважали своїми ворогами чиновників, відкупщиків та дворян, які, на їх думку, нібито порушували волю короля.

Вивчення антифеодальних рухів селян підсумовується на уроках з теми «Селянська війна в Німеччині. Реформація в Західній Європі». Поняття «селянська війна», робота над яким розпочалася при вивченні гуситських воєн, збагачується новими конкретними ознаками. Контурна карта-дошка Європи показує значно більшу, ніж під час попередніх селянських воєн територію, охоплену антифеодальними висту-

² Е. В. Агибалова, Г. М. Донской. Методика преподавания истории средних веков, М., 1966, стор. 240.

пами в Німеччині. Вищий ступінь організованості цієї селянської війни розкривається шляхом аналізу «12 статей» та вимог прибічників Томаса Мюнцера. Важливою рисою даної видатної історичної події була участь у ній, крім селян, широких кіл городян (заможної верхівки й бідноти).

Після вивчення щойно названої теми проводиться узагальнюючо-повторювальний урок «Антифеодальна визвольна боротьба селян у середні віки», на якому учням ставляться такі запитання: Чому селяни піднімалися на боротьбу проти феодалів? Чи завжди були однаковими причини цієї боротьби? В які форми виливались антифеодальні селянські рухи? Які причини поразки селянських повстань? В чому полягає значення антифеодальної боротьби кріпосних селян?

Після узагальнюючого повторення учні пишуть письмову роботу на тему «Причини поразки селянських повстань». Перевірка показала, що в експериментальному класі, де особлива увага зверталась на виділення ознак історичних понять, засвоєння навчального матеріалу було значно вищим, ніж в контрольному класі.

Вивчаючи антифеодальну боротьбу селян у курсі історії СРСР і УРСР, повертаємось до характеристики більш ранніх етапів розвитку суспільства порівняно з тими, що вивчались у курсі історії середніх віків у VI класі. Слід враховувати, що учні цілком природно забувають матеріал, над яким вони працювали на початку минулого навчального року. Однак завдання вчителя значною мірою полегшується тим, що в VII класі учні продовжували вести робочі зошити з історії, розпочаті ще в V класі. А отже, повертаючись до відповідних записів, можна відновлювати у пам'яті семикласників раніше вивчений матеріал.

Перший прояв антифеодальної боротьби селянства в шкільному курсі історії СРСР і УРСР припадає на X ст. Познайомивши учнів з конкретним матеріалом про повстання древлян 945 р., учитель пропонує порівняти його з уже відомими повстаннями саксів Стеллінг, нормандським, західних слов'ян, що відбувалися у той самий історичний період. Це допомагає учням краще зрозуміти класові виступи народних мас у Давньоруській державі. Положення про поєднання в окремих випадках антифеодальної боротьби з боротьбою проти панівної церкви, засвоєне в попередніх курсах, конкретизується новим фактичним матеріалом під час вивчення народного руху в Суздальській землі.

Характеризуючи передумови утворення Російської централізованої держави, зокрема загострення класової боротьби та її форми, учитель використовує засвоєні учнями в VI класі знання про аналогічні антифеодальні рухи селян у Західній Європі й Азії.

Під час вивчення селянської війни в Росії на початку XVII ст. учні на новому фактичному матеріалі дістають підкріплення раніше засвоєних знань про мету антифеодальної боротьби, стихійний характер селянського руху, царистські ілюзії повстанців у другий період середньовіччя. Новим етапом у роботі по формуванню поняття «селянська війна» є те, що в VII класі йому дається визначення — дефініція.

В навчальному посібнику з історії СРСР селянська війна визначається як могутнє збройне повстання селян і міської бідноти проти феодального гніту³. На цьому визначенні ґрунтується дальша робота вчителя по збагаченню і конкретизації даного поняття.

Записи, зроблені учнями в зошитах у VI класі, допомагають відновити у пам'яті найважливіші ознаки селянських воєн. Після цього вчитель конкретизує ці ознаки на матеріалі селянської війни в Росії. На контурній карті-дошці кольоровою крейдою обводяться райони

³ М. В. Нечкіна, П. С. Лейбенгуб. Історія СРСР, К., 1967, стор. 127.

Європи, охоплені антифеодальним рухом під час гуситських воєн, селянських воєн у Німеччині та в Росії (початок XVII ст.). Порівняння окреслених територій переконало учнів у тому, що територія, охоплена селянською війною в Росії, була значно більшою, ніж у Чехії і в Німеччині.

Опитування учнів показало, що вони добре засвоїли матеріал про причини і хід селянської війни. Потім усьому класові було поставлено запитання: Чому антифеодальну боротьбу в Росії на початку XVII ст. можна назвати селянською війною? Учні правильно відзначили, що селянські виступи «охопили територію, яка набагато перевищувала територію Чехії, де відбувались гуситські війни», розповіли, що у війні брала участь, крім селян, міська біднота. Про ступінь організованості селян була така відповідь: «Селяни не залишилися бити бояр у своїх селах, а під керівництвом Івана Болотникова рушили на Москву». В кінці опитування учитель звернувся до учнів: Про що нове ви дізналися при вивченні першої селянської війни в Росії? Учні правильно відповіли, що характерною особливістю війни була участь у ній представників різних народів — мордви, башкир, калмиків.

Вивчення матеріалу про боротьбу народних мас України проти феодально-кріпосницького гніту дає можливість продовжити роботу, розпочату в VI класі. Так, одне з перших повстань, яке розглядається в єдиному курсі історії СРСР і УРСР, — повстання на чолі з І. Мухом у Галичині — характерне поєднанням антифеодальної боротьби з національною. Це положення підкріплюється фактами про участь у ньому молдавських селян.

Висвітлюючи посилення феодально-кріпосницького і національного гніту шляхетської Польщі на загарбаних українських землях у XVI — на початку XVII ст., учитель продовжує формувати поняття про причини антифеодальної боротьби селян, спираючись на знання, одержані учнями в курсі історії середніх віків. Учням, як це радить П. С. Лейбенгруб⁴, пропонується порівняти становище селян України і Білорусії, Росії, Англії і Франції в XVI — першій половині XVII ст. Вони згадують, що в Англії селяни на цей час уже не перебували в особистій кріпосній залежності, хоч продовжували виконувати тяжкі феодальні повинності. Тимчасом в Росії та на українських і білоруських землях, які перебували під владою панської Польщі, відбувалось далі закріпачення і зростання панщини та оброку. На Україні і в Білорусії становище ускладнювалось національним і релігійним гнобленням.

Вивчаючи селянсько-козацькі повстання під проводом К. Косинького, С. Наливайка, Т. Федоровича та П. Бута на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст., учитель спирається на знання, одержані учнями при вивченні гуситських воєн. Дізнаючись про участь білоруських селян у повстанні під проводом С. Наливайка, учні переконуються, що інтереси пригнобленого селянства різних національностей пішли у боротьбі проти феодального гніту.

Події визвольної війни українського і білоруського народів 1648—1654 рр. свідчать про поєднання антифеодальної боротьби з боротьбою проти національного і релігійного гноблення. Учитель показує, що і повстання польських селян відбувалися під впливом цієї війни. Підкреслюючи, що селянство було головною і вирішальною її силою, учитель наголошує, що широкі маси трудящих мас України хотіли скинути гніт не лише польських, але й своїх феодалів. Тому тоді інтереси народних

⁴ П. С. Лейбенгруб. Изучение истории СССР в VII классе, М., 1967,

мас і українського панства не збігалися, між цими соціальними шарками нерідко виникали відкриті сутички.

Коли вивчається селянська війна під проводом Степана Разіна, увага учнів зосереджується на тому, що в ній, як і на початку XVII ст., брали участь, крім росіян, представники інших народів (мордовці, марійці, чуваші). Учителю підкреслює, що учасниками цієї війни були й українські селяни та козаки на чолі з Іваном Дзиковським. Учні без особливих труднощів самостійно визначають основні причини поразки другої селянської війни в Росії. Учителю тільки підкреслює активну роль церковників у придушенні народного руху. По церквах віруючим читали «увіщання» патріарха, проголошувалась анафема «злодію й боговідступнику» Степану Разіну і усім учасникам повстання. Так, учні усвідомлюють роль церкви у придушенні антифеодальних рухів селянства.

Порівняння антифеодальних рухів у зв'язку з обгороджуванням у Англії та в Росії — у зв'язку з економічними перетвореннями та збільшенням повинностей селян і посадських людей у першій чверті XVIII ст. дає можливість виявити спільне і відмінне у причинах цих виступів. На відміну від Англії і Франції, в Росії відбувався інтенсивний процес закріпачення ще вільних селян і водночас, подібно до Англії, йшло примусове забезпечення робочою силою промислових підприємств, що виникали.

При вивченні селянської війни під проводом О. Пугачова увага учнів зосереджується на тому, що в умовах розвитку капіталістичних відносин селяни прагнули господарювати самостійно, тимчасом у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. в Росії особливо різко посилювалось кріпосне гноблення селян. На прикладі цієї селянської війни розкривається роль пригноблених народів Поволжя і Приуралля у повстанському русі.

Поняття про учасників селянських виступів збагачується новими ознаками: учитель розповідає, що у цій війні, крім кріпосних селян, а також уже відомих учням козаків і представників пригноблених народів, брали участь і робітні люди. Конкретні уявлення про це створюються шляхом ознайомлення учнів з картиною М. Авілова «Уральські робітники привозять Пугачову гармати». З'ясувати мету повсталих допомагає аналіз тексту «Указа Пугачова» (навчальний посібник з історії СРСР, стор. 205—206). Виконання логічних завдань — визначити антикріпосницьку спрямованість селянської війни під проводом О. Пугачова та виявити царистські ілюзії повсталих — легше вдається у експериментальному класі, де учні систематично привчаються виконувати аналогічні вправи.

Конкретний матеріал селянської війни під проводом О. Пугачова дозволяє учителю показати наслідки антифеодальної боротьби селян — розхитування феодального ладу.

Розгляд конкретних селянських виступів на Україні протягом XVIII ст., зокрема повстань в сс. Кліщинці та Турбаї, відбувається із застосуванням раніше засвоєних історичних знань. Цілеспрямована наступність забезпечується і при розгляді навчального матеріалу про визвольну боротьбу народних мас на правобережних і західноукраїнських землях.

Для повстання під проводом С. Палія, виступів гайдамаків та опришків було характерним поєднання антифеодальної боротьби з національно-визвольною й антирелігійною. При розгляді цього матеріалу вчитель спирається на знання, засвоєні учнями при вивченні гуситських

воєн, селянсько-козацьких повстань на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. та визвольної війни 1648—1654 рр.

Матеріал про гайдамаччину вивчався учнями самостійно за текстом підручника⁵. Учнім експериментального класу було запропоновано скористатись планом-схемою, складеним під час вивчення селянського повстання під проводом Р. Кета. В контрольному класі цим планом не користувались.

Цілеспрямовану роботу по забезпеченню наступності при ознайомленні учнів з антифеодальною боротьбою селянства було підсумовано на узагальнюючо-повторювальному уроці «Антифеодальна визвольна боротьба селян», проведеному за таким планом:

1. З'ясувати причини антифеодальних виступів селян.
2. Довести, використовуючи раніше здобуті знання, що на різних історичних етапах причини антифеодальної боротьби були різними. Повернутись при цьому до боротьби саксонських селян в IX ст., повстання під проводом Уота Тайлера, селянської війни в Німеччині, повстання древлян, селянських воєн у Росії на початку XVII ст. та під проводом О. Пугачова, а також Коліївщини.

3. В чому відмінність селянських воєн від інших форм антифеодальної боротьби? Довести, що антифеодальна боротьба в Росії під проводом О. Пугачова була селянською війною.

4. Назвати, в яких селянських повстаннях і війнах антифеодальна боротьба селян поєднувалася з боротьбою проти національного і релігійного гноблення.

5. Які причини поразки селян в антифеодальній боротьбі?

6. Які наслідки селянських повстань і воєн?

Після цього уроку, як і в VI класі, була проведена перевірна робота на тему: «Причини поразки і наслідки антифеодальної визвольної боротьби селян».

Загальні результати обох робіт такі (процент повних, правильних відповідей):

Елементи відповіді	Експериментальні класи		Контрольні класи	
	6 „а“	7 „а“	6 „б“	7 „б“
Стихійність селянських рухів	81,2%	100%	69,9%	80%
Локальність селянських виступів	87,5%	96,8%	73,3%	80%
Царистські ілюзії повстанців	93,7%	100%	80%	83,3%
Розхитування феодального ладу	—	96,8%	—	86,6%

Кількісний і якісний аналіз знань свідчить, що учні експериментальних класів ґрунтовніше засвоїли найважливіші питання. Загалом дослідження показало, що цілеспрямоване забезпечення наступності у формуванні історичних понять значною мірою сприяє підвищенню якості засвоєння навчального матеріалу, поглибленню знань школярів з історії, виконанню важливих виховних завдань.

Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ

⁵ В. Дядиченко, Ф. Лось. Історія Української РСР. Підручник для VII—VIII класів, К., 1967, стор. 79—82.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПРО СТВОРЕННЯ «КИЇВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ»

Некрополь — місто мертвих. Але ця назва викликає думки, що не все вмирає. Минулі покоління весь свій розум, хист, знання, кипучу енергію віддавали народу, Вітчизні, нам, своїм нащадкам, створюючи неминущі цінності. Отже, необхідно зберегти цю спадщину, належно вшанувати пам'ять попередників.

Ще в лютому 1967 р. історичною секцією Київської міської організації Товариства охорони пам'ятників історії та культури було створено групу спеціалістів, метою якої є виявити місця поховання визначних осіб, вжити заходів по збереженню їх могил і зафіксувати відомості про них у спеціальному виданні — «Київський некрополь». До нього мають увійти дані про місця поховання видатних вчених, письменників, митців, державних, революційних, військових діячів з найдавніших часів по 1967 р. Він повинен включати імена всіх визначних мешканців Києва, похованих тут.

За історичною і довідковою літературою було складено картотеку таких осіб. Після цього почалось практичне вивчення київських кладовищ і монастирів, де оглянуто тисячі могил¹.

Слід зазначити, що ця справа хвилювала не одного аматора історії рідного міста й раніше. В дореволюційний час нею займались М. Петров і Ф. Сенгалеви́ч. З 1952 р. дослідив усі київські кладовища лікар С. М. Даниленко, який відкрив чимало забутих поховань, зробив сотні фотографій надмогильних пам'ятників тощо. В 1964 р. почав складати некрополь українських діячів культури М. І. Кутинський (в основному за літературою). Міська організація Товариства охорони пам'ятників вирішила поєднати зусилля всіх дослідників для скорішої підготовки видання.

Труднощі зумовлені тим, що багато поховань зруйновано. Відомо, що до XVIII ст. у Києві для знатних небіжчиків призначались монастирські й церковні цвинтарі, а для «простого люду» — садибні. Останні до нашого часу не збереглися. Монастирські й церковні кладовища спіткала не краща доля. Багато століть тому була зруйнована Десятинна церква (місце поховання великої княгині Ольги). Ще у XVIII ст. згорів Києво-Межигірський монастир — останній притулок запорожців, не уціліла тут і могила звитязного полковника Семена Палія. Не існують уже такі архітектурні пам'ятки, а з ними й поховання, як Георгіївська церква і монастир, Вознесенська церква, Вишгородська з могилою київського князя Всеволода II, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, де спочивав прах його ігумена літописця Феодосія Сафоновича, митрополита Іова Борецького, ректора Київської академії, філософа, історика, поета Івана Фальковського. Не збереглися також монастирі: Дмитрівський з могилою князя Ярополка Ізяславича; Києво-Братський з похованнями гетьмана Петра Сагайдачного, мандрівника Василя Гри-

¹ Про діяльність групи писали: В. Пепя. Буде київський некрополь. — «Ранок», 1967, № 8; К. Стецюк. Київська міська організація Товариства охорони пам'ятників історії і культури — до великого ювілею. — «УІЖ», 1967, № 11; Б. Сацюк. Київський некрополь. — «Вечірній Київ», 12 січня 1968 р.

горовича-Барського, численних професорів академії; Андріївський, де було поховано великого київського князя Ярополка Володимировича.

В передвоєнні роки закрили, а після війни остаточно ліквідували одне з найбільших кладовищ Києва — на Аскольдовій могилі. Під час фашистської окупації зруйновано дощенту Успенський собор Києво-Печерської лаври з усипальницями Петра Могили, Єлисея Плетенецького, Костянтина Острозького, Памви Беринди, Інокентія Гізеля, Рум'янцева-Задунайського і багатьох інших визначних діячів. У Києво-Софійському соборі зараз, крім гробниці Ярослава Мудрого, немає жодного поховання.

Не залишилось кладовищ при Флоровському, Кирилівському і Покровському монастирях. На першому з них була могила російського поета Івана Козлова з надгробним написом — віршем «Київ». За деякими джерелами, там же поховано й архітектора Івана Григоровича-Барського. На території Києво-Печерської лаври і Видубецького монастиря ще збереглися поодинокі поховання, але здебільшого в занедбаному стані.

З ліквідацією найстарішого, Щекавицького кладовища, де, за легендами, була і могила князя Олега, зникли місця поховання діячів Київського магістрату, вчених і митців, таких, як, наприклад, композитор, регент і співак Артемій Ведель, автор «Жабомишодраківки» Костянтин Думитрашко та ін.

Таким чином, з тих чи інших причин у Києві майже не залишилось поховань представників української культури і державних діячів з часів Київської Русі і до середини XIX ст.

Найбільше вдалось виявити цінних пам'яток на Байковому і Лук'янівському кладовищах. Але картина тут неприваблива.

Так, на Байковому кладовищі збереглося 67 могил довоєнного і 51 дореволюційного часу. Але догляду за ними немає, бо ця справа доручена людям, необізнаним з тим, як і що треба зберігати. Тому недоглянуті поховання, особливо без пам'ятників, часто нищаться. Тимчасом, до революції пам'ятники ставились переважно людям заможним. І саме вони не зазнали пошкоджень, а, скажімо, могили професорів університету, які мали тільки хрести з табличками, зруйновані. З них лишилось дуже мало, зокрема могили М. Д. Іванишева, В. С. Іконникова, О. О. Русова, М. П. Дашкевича, М. І. Петрова. Зараз просто неможливо встановити, хто саме і де був похований до війни (не кажучи вже про дореволюційні часи), тому що цвинтарні книги є тільки з 1942 р., решта знищена у воєнні роки.

Отже, складання «Київського некрополя» пов'язане з рядом труднощів. Доводилось перегортати багато літератури, знов повертатись на кладовища, перевіряти і ще раз перевіряти.

В якому ж стані могили, що відповідають профілю «Некрополя» і існують зараз на київських кладовищах та в монастирях? Робочою групою Історичної секції виявлено близько 900 наявних поховань і 500 встановлено за довідниками. Таким чином, всього відібрано 1400 імен. З часів Київської Русі є декілька поховань у Лаврі і одне в Софії, з XVIII ст. уціліли два у Видубецькому монастирі, два в Кирилівському і шість у Лаврі. Могили XIX — початку XX ст., а також передвоєнних років потребують догляду. Виявлено 60 зовсім неупорядкованих могил видатних діячів. Руйнується прекрасний пам'ятник, поставлений історика О. О. Андрієвському, не доглядаються могили відомого видавця С. В. Кульженка на старому Байковому, чарівної актриси М. П. Стрелкової, хоч тут і стоїть пам'ятник від театрального товариства. Хрест італійської роботи з могили професора О. В. Романовича-

Славатинського переставлено на іншу. Почалось руйнування пам'ятника архітектору П. І. Шлейферу. В занедбаному стані поховання директора колегії ім. П. Галагана І. І. Ничипоренка, художників Ф. Г. Кричевського, В. О. Котарбінського, Г. М. Пустовойта, І. Ф. Селезньова, М. М. Ярового, архітектора В. О. Осьмака, академіків Й. В. Баранецького, Є. П. Вотчала, П. А. Тутковського, актриси О. П. Полянської-Карпенко, професорів М. П. Адамишина, Л. М. Беркута, І. І. Біляккіна, Ф. Я. Фортинського, В. К. Високовича, М. К. Ренненкампа, О. Г. Лур'є, письменниці В. І. Чередниченко, діячів культури Б. І. і В. М. Ханенків і багатьох інших.

Зовсім незадовільний стан могил композитора Я. С. Степового, художника-графіка Г. І. Нарбута, М. М. Соловцова, засновника Київського стаціонарного російського театру.

Встановлено місце поховань українського письменника К. Д. Думитрашка, архітектора О. В. Кобелева, фізика Л. Й. Кордиша, геолога В. І. Крокоса, етнографа А. Марцинковського, історика архітектури І. В. Моргілевського, українського книговидавця І. Самоненка, художників І. Ф. Селезньова, М. М. Ярового, академіка К. К. Сімінського, та ін. Особливо багато зусиль доклав до впорядкування могил С. М. Даниленко, завдяки діяльності якого поставлено пам'ятники видатним архітекторам В. І. та О. В. Беретті, професору ботаніки О. С. Роговичу, А. І. і С. А. Подолинським, виявлено місце поховання професора фізіології рослин К. А. Пурієвича, реставровано могилу відомого історика В. Б. Антоновича.

Видання «Київський некрополь» матиме вступну частину і анотації на осіб в алфавітному порядку, поділені на підгрупи за характером поховань: такі, що збереглися; не збереглися, але їх місце відоме; не уціліли, але є дані, що вони в Києві; могили діячів, які жили весь час у Києві, але поховані за його межами (наприклад, академіка Д. К. Заболотного, історика О. М. Лазаревського та ін.). В анотації буде вказано прізвище, ім'я та по-батькові, короткі відомості про діяльність людини, дату і місце народження, дату смерті, місце поховання, опис могили, її стан, епітафії (якщо вони включають не тільки прізвище й фамілію), меморіальні дошки тощо. В книзі буде вміщено ряд покажчиків, схеми кладовищ, ілюстрації, бібліографію (загальний обсяг — близько 40 друкованих аркушів).

Потрібно вжити невідкладних заходів щодо збереження могил. Настав час подбати про створення в Києві пантеону видатних діячів.

Необхідно відновити на братських могилах імена визначних революціонерів А. Іванова, Г. Тимофєєвої, І. Ф. Смірнова-Ласточкина, героїв-арсенальців та ін. Слід відзначити (пам'ятниками або меморіальними дошками) місця поховань Петра Сагайдачного, Василя Чумака, В. Григоровича-Барського, учасників київського підпілля 1941—1943 рр., встановити в Лаврі, будинку Києво-Братської академії, Видубецькому монастирі, Софії дошки на честь похованих там історичних осіб.

Група, що займається створенням книги «Київський некрополь», продовжує збирати матеріали, щоб завершити підготовку видання. Воно має вийти найближчими роками і стане першим томом загальноукраїнського некрополя*.

Л. А. ПРОЦЕНКО

* Пропозиції щодо цієї справи просимо надсилати на адресу: Київ 25, Володимирська, 22-а, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР, директору Л. А. Проценко.

Наш календар

ТРАВНЕВА НАРАДА В КИЄВІ

Весною 1918 р. Україна була окупована австро-німецькими військами, яким допомагали їх буржуазно-націоналістичні поплічники. Це було важким випробуванням для українського народу. Більшість партійних організацій у перші дні окупації була розгромлена, різко скоротилась кількість комуністів. Значна частина їх влилася в ряди Червоної Армії. Більшовики, які залишились на окупованій території змушені були піти в глибоке підпілля. Відчувалася нестача досвідчених працівників, партійні організації працювали відірвано одна від одної.

Перед більшовиками України постало завдання мобілізації сил на боротьбу за відновлення Радянської влади, розроблення правильної тактики боротьби з ворогом. В цих умовах особливо гостро постало питання про об'єднання більшовицьких організацій і створення Комуністичної партії України.

Всі ці назрілі завдання більшовиків України були обговорені на партійних нарадах в Таганрозі і Києві, що зібрались незалежно одна від одної.

Нарада, що відбулася в Таганрозі у квітні 1918 р. висловила за об'єднання всіх більшовицьких організацій України в Комуністичну партію більшовиків України, висунула як першочергове завдання відновлення і зміцнення цих організацій, забезпечення керівної ролі більшовиків у боротьбі проти окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Значною подією напередодні скликання I з'їзду КП(б)У була нарада підпільних більшовицьких організацій України у Києві, п'ятдесятиріччя якої минає у травні 1968 р. Ініціатором проведення цієї наради виступила Київська більшовицька організація, де тоді працював Л. І. Картвелішвілі¹. В умовах окупаційного режиму кияни не могли розгорнути широкої роботи в масах. Давала себе знати їх повна відірваність від центру. Ні з Організаційним бюро по скликанню з'їзду більшовицьких організацій України, обраним на Таганрозькій нараді, ні з ЦК РКП(б) зв'язків ще не було встановлено. Пізніше, в червні, інформуючи Оргбюро про стан роботи, представник Києва зазначав: «Політичну платформу Київський комітет визначив лише поступово і напівмацки. Зв'язків з Росією і з центром ніяких не було...»².

Але незважаючи на всі ці перешкоди, більшовики Києва поступово розгортають свою роботу серед трудящих міста, налагодили зв'язки з іншими партійними організаціями України, використовуючи для цього найменші нагоди. Так, 12 травня у Києві з ініціативи угодовської всеукраїнської робітничої спілки та українських націоналістичних партій був скликаний так званий всеукраїнський робітничий з'їзд. Більшовики вирішили взяти участь у його роботі, щоб використати трибуну для проголошення своєї програми.

Наступного дня з'їзд, незважаючи на те, що він проходив під впливом угодовців, був розігнаний окупантами. Більшовики навіть не встигли провести окреме засідання своєї фракції, проте деякі зв'язки між собою вони встановили: кияни зустрілися з І. Амосовим і С. Хлевним — делегатами від більшовиків Катеринослава, одержали від них підпільні явки, що їх згодом було широко використано³.

Наприкінці травня дрібнобуржуазні партії скликали у Києві легальний всеукраїнський з'їзд профспілок. Київські більшовики вирішили взяти участь в роботі цього зібрання з тим, щоб використати його для проведення в місті з'їзду підпільних більшовицьких організацій України і деяких районів Білорусії. З цією метою виїхали до Харкова, Одеси, Катеринослава, а також до Мінська, Могильова, Рогачова, Клинів, Новозибкова та інших районів Полісся представники для оголошення часу скликання партійного з'їзду, призначеного на 30 травня, та для проведення виборів делегатів.

Організатори з'їзду заздалегідь намітили порядок денний його роботи. Як видно з листа секретаря Поліської організації більшовиків в ЦК РКП(б) від 20 трав-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, Ф. 39, оп. 2, од. зб. 195, арк. 7.

² «Коммунист», 1918, № 1—2, стор. 33.

³ Боряба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей, Днепропетровск, 1927, стор. 295; «Коммунист», 1918, № 1—2, стор. 33.

ня, на ньому мали розглянути такі питання: доповіді з місць, перегляд програми, поточний момент, питання війни, робітнича політика, селянське питання, організаційні питання, вибори крайового комітету, про друкований крайовий орган. Для успішного проведення з'їзду секретар Поліської організації РКП(б) просив надіслати до Києва «товаришів з теоретичною підготовкою» і «протоколи засідання 7-го партійного Всеросійського з'їзду в кількох примірниках»⁴.

Проте життя внесло деякі корективи. Десь у середині травня до Києва прибув з однією з перших груп підпільників, посланих Оргбюро на Україну, Є. П. Едельштейн. Від нього кияни дізналися про Таганрозьку нараду та її рішення, діяльність Оргбюро і рішення ЦК РКП(б) по питанню створення Комуністичної партії (більшовиків) України. Організатори нелегального з'їзду приєднуються до рішень Таганрозької наради і відповідно до них вносять зміни у намічений порядок денний: включають до нього питання про скликання Всеукраїнської конференції і знімають питання про перегляд програми партії, про війну, робітничу політику, селянське питання.

З'їзд профспілок розпочав свою роботу на десять днів раніше наміченого строку — 21 травня. Довелось перенести і партійний з'їзд. У зв'язку з тим, що не всі організації встигли обрати на нього своїх делегатів, тому він констатувався як Всеукраїнська нарада.

Про намір більшовицьких організацій, що діяли в підпіллі, провести свій з'їзд було відомо в ЦК РКП(б) і Оргбюро. Це питання заперечень з їх боку не викликало. Оргбюро навіть делегувало на з'їзд свого спеціального представника, але оскільки нарада розпочала роботу раніше передбаченого строку, останній не встиг прибути до Києва вчасно. Хто був цей представник встановити поки що не вдалося. Можливо це був М. П. Тарногородський, який 20 травня одержав мандат агента Оргбюро і виїхав на Україну для постановки справи організації транспорту і зв'язку через російсько-український кордон⁵. Паралельно він міг одержати завдання побувати в Києві. Примірно в цей же час на Україну були направлені агенти Оргбюро М. М. Майоров і М. В. Реут. Але Майоров в своїх спогадах говорить, що він (а значить і М. В. Реут) нічого не знав про травневу нараду і довідався про неї на місці⁶. Можливо, М. М. Майоров за давністю часу неточно виклав події. Так, наприклад, він твердить, що до його приїзду більшовики Києва нічого не знали про Таганрозьку нараду і її рішення⁷, однак це твердження суперечить даним.

Нарада працювала 26 травня. В її роботі взяли участь 70 чол. — від 13 організацій, з них 60 — члени більшовицької фракції всеукраїнського з'їзду профспілок України⁸. Спеціальні мандати мали делегати Києва. Харкова, Катеринослава, Кам'янського, Чернігова, Ходоркова, Богуслава, Кременчука, Прилуки. Представники від Одеси, Полтави, Гомеля, містечка Лосева не мали мандатів. Таким чином, на нараді були представлені майже всі великі центри України, а також ряд районів Мінської і Могильовської губернії. У її роботі брав участь агент Оргбюро. Це був, очевидно, Є. П. Едельштейн, який раніше прибув до Києва і під прізвиськом Філіпова виступав на з'їзді профспілок⁹.

Нарада розглянула такі питання: доповіді з місць; створення центру; організаційна робота на місцях; центральний орган; скликання Всеукраїнської конференції¹⁰. По першому питанню виступили представники від усіх організацій¹¹. Вони відзначали тяжкі умови роботи більшовиків у підпіллі, відсутність досвідчених працівників, в ряді місць ще навіть не вдалося відновити партійні осередки (Полтава, Богуслав, Лосев). Але більшовицьке підпілля діяло. Зміцнювались більшовицькі організації Катеринослава, Одеси, Харкова. Були створені в Кременчуці, Кам'янському, Прилуках, Гомелі тимчасові комітети. Деякі організації приступили до випуску підпільної літератури. В Катеринославі вийшло шість номерів газети «Молот», налагодили випуск газет у Одесі, Чернігові. Більшовики Києва випускали листівки.

Більшовики використовували всі форми політичної роботи серед трудящих: виступали на робітничих мітингах, залучали на свій бік профспілки. Особливу увагу вони приділяли розвитку повстанського руху, а тому похваляли свою роботу на селі (Чернігів, Полтава, Гомель, Богуслав). Про опір селянських мас окупаційному

⁴ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 20.

⁵ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) — РКП(б) с местными партийными организациями. Март—июль 1918 г. Сборник документов, М., 1967, стор. 71—72.

⁶ М. Майоров. На путях к I съезду КП(б)У. — «Летопись революции», 1928, № 4, стор. 19—20.

⁷ М. Майоров. Назв. праця, стор. 20.

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 236.

⁹ Н. Тарногородский. Евгений Эдельштейн. — «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 245.

¹⁰ М. Р. Доній. Діяльність Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. — «Український історичний журнал», 1964, № 4, стор. 54.

¹¹ «Коммунист», 1918, № 1—2, стор. 35—36.

режиму доповідав делегат з Прилук. Для успішної боротьби з окупантами більшовики подекуди пішли на утворення блоків з лівими есерами та анархістами (Гомель, Одеса, Чернігів). Тормозом у відновленні партійних організацій і поживаленні їх роботи була відсутність зв'язків між окремими містами. Правда, більшовики великих центрів робили спроби по централізації діяльності підпілля в своїх районах (Київ, Катеринослав, Харків, Гомель). Були окремі спроби встановити зв'язки з Москвою.

При розгляді організаційної роботи на місцях нарада визнала за необхідне не обмежуватись гуртковою підпільною роботою, а розгорнути широкую масову агітацію, відкрито виступати від імені більшовиків на всіх мітингах і зборах. Для завоювання мас місцевим більшовицьким організаціям пропонувалось мати своїх представників у всіх легальних організаціях трудящих. Були розроблені конкретні заходи по організаційному зміцненню партійних осередків, створенню місцевих центрів, скликанню партійних конференцій.

Нарада вирішила випускати у Москві центральний орган більшовиків України щотижневик «Комуніст» та зробити все можливе для друкування легального органу на окупованій території. Якщо ж це не вдасться, то «випускати листівки і нелегальні газети»¹².

Травнева нарада приєдналась до рішення Таганрозької наради про скликання Всеукраїнської конференції більшовиків. Були затверджені норми представництва.

Для керівництва нелегальних більшовицьких організацій нарада обрала партійний центр — Тимчасовий всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії в складі: Л. І. Картвелішвілі, М. М. Майорова, О. П. Пирогова, С. Хлєзного, І. К. Амосова, М. В. Реута та ін. Для роботи в ньому були запрошені також і представники тієї частини українських соціал-демократів¹⁴, що поділяли програму більшовицької партії.

Значення травневої наради більшовиків полягає в тому, що вона з'ясувала становище на Україні, визначила завдання партійних організацій, створила всеукраїнський підпільний більшовицький центр в тилу окупантів. Нарада, скликана за ініціативою місцевих партійних працівників, зробила ще один крок до створення Комуністичної партії (більшовиків) України.

Після наради розгорнув свою роботу Тимчасовий всеукраїнський комітет, за розпорядженням якого з метою встановлення зв'язків, посилення партійної роботи і підготовки до I з'їзду КП(б)У, були направлені працівники на місця. Вони відвідали Рогаचов, Бихов, Бобруйськ, Жлобин, Мозир, Лоев, Речицю та інші населені пункти, де допомогли провести збори, обрати делегатів на з'їзд¹⁵. У Катеринославі працював М. М. Майоров. Разом з прибулими від Оргбюро більшовиками він допоміг місцевій партійній організації налагодити роботу, зміцнити зв'язки з селом, провести вибори делегатів на партійний з'їзд. Значну роботу по відновленню та зміцненню партійної роботи на Донбасі провів М. В. Реут, Л. І. Картвелішвілі допомагав підпільникам Полтавщини, Чернігівщини і Поділля. До Харкова виїздив О. П. Пирогов¹⁶. У район Кременчука і Кривого Юга був направлений С. Хлєвний, але в дорозі його заарештували гайдамаки.

Всеукраїнський комітет діяв у тісному контакті з Оргбюро. Про роботу наради і прийняті на ній рішення Оргбюро було інформоване через спеціального представника, направленого з Києва до Москви.

Комітет провів тільки два засідання, бо значна частина його працівників виконувала практичну роботу на місцях, в комітеті ж безпосередньо працювало 3—4 чоловіки. Останнє засідання відбулося в червні у Пуці-Водиці — околиці Києва. Засідання заслухало інформації членів комітету про роботу в районах України. Всюди спостерігалися зміцнення партійних організацій, посилення їх авторитету серед трудящих, що перш за все сприяло масовому зростанню повстанського руху на Україні проти австро-німецьких окупантів та гетьманців. Засідання констатувало готовність більшовицьких організацій до свого з'їзду і обрало делегатом на нього від імені Тимчасового всеукраїнського комітету М. М. Майорова, якому було доручено зробити доповідь про роботу комітету, скласти його повноваження, передавши їх ЦК, обраному на з'їзді.

5—12 липня 1918 р. в Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. На 2 пленарному засіданні М. М. Майоров зробив доповідь про роботу Тимчасового всеукраїнського комітету. З'їзд високо оцінив його роботу, прийнявши по доповіді М. М. Майорова таке рішення: «З'їзд вітає революційну ініціативу

¹² «Коммунист», 1918, № 1—2, стор. 36.

¹³ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. I, К., 1967, стор. 381.

¹⁴ Протоколи I-го съезда Коммунистической партии большевиков Украины, М., 1923, стор. 41.

¹⁵ ПА ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 367, стор. 4.

¹⁶ М. Майоров. Назв. праця, стор. 22.

пролетаріату України, яка вилилась в створенні Тимчасового партійного всеукраїнського центру, цілком схвалює діяльність цього центру і постановляє: Тимчасовий центр розпустити, а всі його справи передати обраному на з'їзді ЦК»¹⁷.

Тимчасовий всеукраїнський комітет, обраний на травневій нараді підпільних більшовицьких організацій у Києві, діяв менш ніж півтора місяця. Але, виконавши свої основні завдання, вніс певну частку в справу зміцнення більшовицького підпілля, в мобілізацію трудящих мас на боротьбу проти австро-німецьких окупантів та їх поспіак, у справу скликання I Всеукраїнського з'їзду більшовицьких організацій, що створив Комуністичну партію (більшовиків) України, складову частину великої партії комуністів.

Т. М. КОЛІШЕР

¹⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 7.

ПРО КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ КОМІТЕТ

Виконуючи рішення I з'їзду РСДРП, катеринославські соціал-демократи першими на Україні перейменували свою організацію в соціал-демократичний комітет. Слідом за Катеринославом комітети РСДРП виникли в Києві (влітку 1898 р.)¹, в Одесі і Донбасі (восени 1898 р.)², Харкові (весною 1899 р.)³, дещо пізніше — в Миколаєві та інших містах України.

Проте, через брак документальних даних, дата утворення Катеринославського комітету РСДРП в історичній літературі досі не уточнена. Одні автори обходять це питання, інші визначають час виникнення комітету приблизно березнем-травнем 1898 р. Лише І. М. Іванов-Потьомкін зазначає, що рішення перейменувати Катеринославський «Союз боротьби» в комітет РСДРП було прийнято на зборах 11 березня 1898 р.⁴ Але дата їх вказана невірно.

Відповідним джерелом, що роз'яснює це питання, є спогади І. В. Бабушкіна. В зв'язку з названими вище зборами, провідну роль у яких відіграв І. Х. Лалаянц, автор спогадів пише: «Нарешті, він (І. Х. Лалаянц — П. В.) урочисто оголосив, що всі «Союзи боротьби за визволення робітничого класу» злилися в єдину партію, і названа вона «Російською соціал-демократичною робітничою партією». Він показав виданий з цього приводу маніфест від партії, який ми зразу ж прочитали стоячи, на честь партії. Тут-таки на зборах, ми оголосили себе «Катеринославським комітетом Російської соціал-демократичної робітничої партії»⁵. І. В. Бабушкін не вказав на дату проведення зборів. Але, безперечно, вони не могли відбутися 11 березня 1898 р. Справа в тому, що делегат з'їзду від Катеринославського «Союзу боротьби» К. А. Петрусевич, який увечері 10 березня повернувся до міста, встиг лише коротко поінформувати І. Х. Лалаянца про рішення з'їзду, а коли йшов додому був заарештований⁶. Одержані від нього відомості не викликали необхідності негайного скликання партійних зборів і обговорення на них підсумків з'їзду. Крім того, І. Х. Лалаянц не міг так скоро зустрітися з іншими активними соціал-демократами Катеринослава з огляду на масові обшуки та арешти. В ніч на 11 березня та в наступні дні в місті, крім К. А. Петрусевича, були заарештовані член ЦК РСДРП Б. Л. Ейдельман, склад редакції та працівники друкарні, де видавалась «Рабочая газета», група членів міської організації «Союзу боротьби». Був проведений обшук у І. Х. Лалаянца, посилилось стеження за іншими соціал-демократами. Природно, що в цих умовах деякий час члени «Союзу» утримувались від зустрічей. Але головне полягає в тому, що, оскільки на цих зборах було зачитано Маніфест РСДРП, вони не могли відбутися ні в березні, ні в квітні 1898 р.

Маніфест РСДРП не був вироблений з'їздом у Мінську. З'їзд доручив ЦК партії

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП. Огляд найважливіших дізнань за 1898 і 1899 рр., стор. 49.

² Там же, ф. ДП ОВ, 1898, спр. 5, ч. 19, арк. 2, 4, 6; ф. МЮ ТК, 1898, стр. 11713, арк. 3—5, 13—14, 37—43.

³ Рабочее движение в Харькове, Женева, 1900, стор. 6.

⁴ І. Іванов-Потьомкін. Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», К., 1949, стор. 52; Його ж. Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні, К., 1961, стор. 82—83.

⁵ Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина. 1893—1900 гг., К., 1925, стор. 101; М., 1953, стор. 94—95.

⁶ І. Лалаянц. У истоков большевизма, М., 1934, стор. 40.

розробити й опублікувати цей документ. За дорученням члена ЦК С. І. Радченка його написав П. Б. Струве⁷. Внаслідок розгрому друкарні «Рабочей газеты» Маніфест і рішення з'їзду були віддруковані в Бобруйську. На початку травня їх доставили в Петербург С. І. Радченку⁸. В середині травня 1898 р. ці документи, випущені як листівки, поширилися на Україні⁹.

Отже, необхідно взяти до уваги, що на вказаних І. В. Бабушкіним партійних зборах І. Х. Лалаєнц зачитав Маніфест РСДРП, який був надрукований на початку і поширився на Україні в середині травня. Крім того, наприкінці цього місяця, в зв'язку з закінченням строку відкритого нагляду І. Х. Лалаєнц виїхав з міста¹⁰. Таким чином можна зробити висновок, що збори, які прийняли рішення перейменувати Катеринославський «Союз боротьби» в Катеринославський комітет РСДРП, відбулись не раніше середини і не пізніше кінця травня 1898 р.

Але з'ясування дати не вичерпує питання про організацію Комітету. Офіційно про його утворення було оголошено листівкою лише в січні 1899 р.¹¹. Досі він підписував свої прокламації як «Союз боротьби». Цей факт також поки що не знайшов у літературі задовільного пояснення.

Причини цього слід шукати у відсутності ЦК РСДРП, в нерозвинутій структурі комітету та в широкій популярності назви «Союз боротьби» серед катеринославських робітників.

І. В. Бабушкін свідчить, що перед офіційним виступом комітет, не знаючи про арешт членів ЦК, прагнув встановити зв'язки з ним, чекав його представників та інструкцій. Відсутність цих зв'язків гальмувала самостійні дії комітету по виконанню рішень з'їзду.

Склад Катеринославського комітету РСДРП, обраний на зборах у другій половині травня 1898 р., представляв насамперед Заводську організацію «Союзу боротьби», бо Міська група, що зазнала арештів, не була ще тоді відновлена. І. В. Бабушкін називав його Заводським або Робітничим комітетом, хоч він здійснював функції не лише районного, а й загальноміського органу партії. Коли влітку 1898 р. відновила діяльність Міська соціал-демократична група, її комітет, до складу якого входило чимало інтелігенції, став претендувати на роль загальноміського. Отже, восени 1898 р. у Катеринославі фактично існувало два соціал-демократичні комітети, які виступали перед робітниками від імені єдиного місцевого органу РСДРП. З ініціативи І. В. Бабушкіна розпочалися переговори про їх злиття. Подолавши опір прихильників групіщини, І. В. Бабушкін та його однодумці домоглися координації дій комітетів. Було встановлено взаємне представництво та інформацію, взаємодопомогу в роботі. Поступово перейшли до такої форми об'єднання роботи двох районних організацій, як систематичі спільні збори їх керівних діячів. У процесі роботи наприкінці 1898 — на початку 1899 рр. серед них виділились найактивніші працівники, які і склали Катеринославський комітет РСДРП.

Поки йшли переговори між двома комітетами, назва «Союз боротьби» залишалась єдиною для всього соціал-демократичного руху в Катеринославі. Підпис «Союз боротьби» в листівках було замінено тільки тоді, коли Катеринославський комітет РСДРП став міцною організацією, яка своєю практичною діяльністю завоювала авторитет мас.

З кінця 1898 р. Катеринославська соціал-демократична організація набула чітко визначеної структури. Первинними осередками стали робітничі гуртки на підприємствах, об'єднані у заводську і міську районні організації, на чолі з комітетами, якими керував загальноміський орган РСДРП¹². У його складі в 1898 р. були І. В. Бабушкін, П. А. Морозов, М. Г. Цхакія, О. О. Мишацький, С. К. Волошкевич, М. М. Лавринович. У 1899 р. до Катеринославського комітету ввійшли І. Х. Лалаєнц, П. І. Кулябко, Г. І. Петровський, С. Я. Левкович та інші соціал-демократи. В цьому складі він існував до арештів, проведених на початку 1900 р.

Катеринославський комітет РСДРП, який належав до революційної частини російської соціал-демократії, очолюваної В. І. Леніним, розгорнув широку політичну агітацію серед робітників, керував страйковим рухом, боровся за «економістами», лі-

⁷ Первый съезд РСДРП. Документы и материалы, М., 1958, стор. XV, XVI, 211—212 та ін.

⁸ Там же, стор. 224; Е. Гуревич. О первом съезде РСДРП.— «Каторга и ссылка», 1928, № 3, стор. 56.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП. Огляд найважливіших дізнань за 1898 і 1899 рр. стор. 48—49.

¹⁰ І. Л а л а є н ц. Назв. праця, стор. 40.

¹¹ Первый съезд РСДРП. Документы и материалы, стор. 170.

¹² Немає підстав твердити, як це робить І. М. Іванов-Потьомкін, про існування в Катеринославі якогось Центрального комітету, якому нібито був підпорядкований міський, а останньому — заводський (робітничий) комітет міста та ряд районних організацій губернії. (Див. І. І в а н о в - П о т ь о м к і н. Назв. праця, вид. 1949, стор. 66—67; вид. 1961, стор. 84).

беральними народниками і «легальними марксистами», розповсюджував марксистську літературу, в тому числі твори В. І. Леніна. В рядах Катеринославської організації виховувались Г. І. Петровський, Є. П. Матлахов, П. І. Воєводін, І. Ю. Лавронов, І. Ю. Захаренко та інші революціонери. Комітет встановив зв'язки з соціал-демократами інших міст України, сприяв посиленню політичної агітації і виникненню перших революційних робітничих організацій у Придніпров'ї, Донбасі та Криворіжжі, розпочав видання газети «Южный рабочий».

В наступні роки Катеринославський комітет РСДРП, а згодом комітет більшовицької партії, вів наполегливу боротьбу проти меншовиків, троцькістів і примиренців, брав активну участь у зміцненні більшовицької партії, керував революційним рухом робітників і селян, вніс значний вклад у перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій.

П. Л. ВАРГАТЮК

ПЕРШІЙ КИЇВСЬКИЙ ВЗУТТЄВИЙ ФАБРИЦІ 100 РОКІВ

Після 1861 р. на Україні почала зароджуватись промисловість у першу чергу легка, зокрема, шкіряна, взуттєва та ін., яка розвивалася на основі підвищення продуктивності тваринництва в зв'язку з проникненням капіталістичних відносин у сільське господарство. Перше військово-обмундирувальне підприємство в Києві було засноване київським окружним військово-інтендантським управлінням у січні 1868 р. для задоволення потреб царської армії. Воно заклало основу для розвитку взуттєвої фабричної промисловості на Україні, яка до цього часу мала виключно кустарний характер.

Підприємство містилося в триповерховому будинку кріпосної тюрми на Печерську. На першому поверсі головного приміщення знаходилося взуттєве, на другому й третьому поверхах — обмундирувальне відділення.

У погано освітленому приміщенні (для освітлення застосовувалися лойові свічки), без вентиляції близько 600 робітників працювали по 14-16 годин на добу, за що одержували мізерну заробітну плату — всього 10—15 крб. на місяць. Взуттєвиків було 260. Більшість операцій доводилося виконувати вручну. Лише в 1903 р. стали застосовуватися швейні машини.

Робітники взуттєвої майстерні брали активну участь у бурхливих подіях 1905 р. 1911 р. вони оголосили страйк, вимагаючи від адміністрації скасувати постанову про зменшення заробітної плати. Їх вимоги було задоволено.

У 1913 р. на підприємстві було створено нелегальний гурток. У нього ввійшли робітники Єфремов, Шаталов, Сидоренко, Кисіль, Коваль, Гук, Золотарьов, Хлюпін та ін. Вони встановили зв'язок з революційно настроєними солдатами 3-го авіапарку, якими керували більшовики М. О. Новіков та М. І. Зорін. Вони допомагали взуттєвикам налагодити нелегальну роботу. У 1916 р. у авіапарк прибули більшовики М. С.¹ Богданов та С. І. Кутузов. Під їх керівництвом робітники військово-обмундирувальної майстерні І. Кудрін, К. Єфремов, Т. Москаленко, С. Бондаренко, О. Шаталов, В. Повпріц, М. Терлецька, К. Кухаревська, М. Шабалова розповсюджували політичну літературу та більшовицькі антивоєнні листівки.

На початку 1917 р. репресії проти революційно настроєних солдатів і робітників майстерні, яких адміністрація підозрювала в неблагонадійності, посилилися.

В цей час серед робітників фабрики було створено безпартійний актив, який з допомогою більшовиків організував демонстрацію й мітинг солдатів авіапарку, робітників взуттєвої майстерні та Арсеналу. На мітингу з повідомленням про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції та повалення царизму виступили більшовики М. О. Новіков і М. С. Богданов. Вони закликали робітників і солдатів до революційної боротьби за встановлення влади трудящих.

Робітники майстерні брали активну участь у боротьбі проти Тимчасового уряду й буржуазно-націоналістичних запроданців, мужньо захищали свої завоювання від внутрішньої й зовнішньої контрреволюції в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. 1917 р. взуттєво-обмундирувальну майстерню було закрито і лише в грудні 1922 р. на її базі створено взуттєву фабрику № 1. Незважаючи на застаріле устаткування, продуктивність підприємства дедалі зростала і у травні 1924 р. досягла 15035 пар армійського взуття¹. Протягом 1924 р. брак у виробництві продукції зменшився з 10% до 2%².

Партійна організація фабрики доклала всіх зусиль, щоб підвищити якість і знизити собівартість продукції.

Після ліквідації 3-ї і 5-ї взуттєвих фабрик колишнього Київського Губкому час-

¹ Київський міський державний архів, ф. Р-753, оп. 1, спр. 3644, арк. 6, 9.

² Там же, арк. 31.

тину їх устаткування було передано взуттєвій фабриці № 1. З часом вона одержала нове устаткування. У 1922 р. у заготовчому відділі працювало лише 25 машин, а в 1924 р. їх кількість зросла до 47. Одночасно зросла кількість робітників з 289 до 478 чоловік. У 1924 р. тут вироблено продукції у 8 разів більше в порівнянні з 1913 р.

3 вересня 1924 р. фабрика налагодила виробництво взуття для населення. Уже в цей час виробу фабрики були значно кращими від тих, що виробляли приватні шевці. Тепер треба було докласти зусилля до зниження собівартості продукції.

За роки п'ятирічок підприємство зробило значний крок шляхом технічного прогресу та збільшення обсягу виробництва.

На початку 30-х років було проведено реконструкцію цехів, впроваджено нову технологію, як, наприклад, безперервну поточкову форму організації виробництва та його спеціалізацію. У цей час активізувався рух раціоналізаторів, що дав велику економію коштів і сировини. Трудівники цієї фабрики одні з перших включилися в патріотичний стаханівський рух. Все це дозволило колективу фабрики виконати перший п'ятирічний план за 2 роки і 6 місяців. За видатні досягнення підприємство було занесено на Всесоюзну Дошку пошани.

У 1940 р. фабрика давала 8 тис. пар взуття на місяць. На початку Великої Вітчизняної війни, 12 липня 1941 р., підприємство евакуювали до м. Кузнецька Пензенської області. А вже у вересні з конвеєра зійшло 2 тис. пар взуття. Після визволення Києва від фашистських загарбників, завдяки героїчним зусиллям трудящих, фабрику було відбудовано. 17 грудня 1943 р. вона дала першу продукцію, а 10 квітня 1944 р. став до ладу новий механізований цех, який давав за зміну 400 пар взуття. Колектив фабрики докладав всіх зусиль, щоб якнайкраще задовольнити потреби фронту. У травні 1944 р. первинна парторганізація ухвалила рішення про створення «фронтових бригад». У них працювали робітники, які постійно перевиконували змінні завдання.

Після закінчення Вітчизняної війни підприємство було повністю відбудовано й оснащено найновішим технічним устаткуванням. Одночасно тут широко розгорнувся рух раціоналізаторів (М. С. Окопов, Н. І. Бабиченко, О. М. Сапожников та інші), які лише за 1961—1964 рр. зекономили підприємству близько 50 тис. крб.³

25 листопада 1961 р. Перша взуттєва фабрика одержала звання «Підприємство комуністичної праці». 349 кращих передовиків підприємства удостоєні звання ударника комуністичної праці, 18 — присвоєно звання «майстра золоті руки». Н. В. Михайленко була делегатом XXIII з'їзду КПРС.

У 1964 р. на фабриці працювало 2601 чоловік. Вартість її валової продукції становила 29639 тис. крб. Основні фонди — 2269 тис. крб.

Підприємство випускає продукцію високої якості і різного асортименту, яка йде в усі області Української РСР, а також у Вірменську, Грузинську та Азербайджанську радянські республіки.

Планом на 1966—1970 рр. передбачено збільшити річний випуск продукції на 24%. Це зростання буде досягнуто шляхом розвитку технічного прогресу і поліпшення усіх техніко-економічних показників.

Творчу думку робітників та інженерно-технічних працівників спрямовує виробнича Рада. В її засіданнях беруть участь представники заводів-постачальників, вчені, працівники торгівлі, Держплану УРСР.

Відзначаючи 100-річчя з дня заснування підприємства, колектив фабрики, на чолі з комуністами і комсомольцями, розгорнув боротьбу за дотрокове виконання п'ятирічного плану, розширення асортименту, поліпшення всіх техніко-економічних показників та випуску продукції на рівні світових стандартів.

С. Т. ПОПОВ, Г. Л. СТАНКЕВИЧ

³ Т. Тарасюк. Одна з перших, К., 1964, стор. 42.

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ю. Д. МЕЛЬНИКОВА

Історія робітничого руху на Україні знає багато імен, які викликають у нащадків почуття поваги і гордості. До них належить ім'я Ювеналія Дмитровича Мельникова — видатного революціонера, керівника перших марксистських гуртків на Україні.

Народився він 5 травня 1868 р. в с. Митченках Конопотського повіту Чернігівської губернії в дворянській сім'ї. Допитливий хлопчик рано почав придивлятися до життя. Почуття протесту викликала сваволя батька щодо підлеглих і сім'ї. Саме обставини сімейного життя і оточення «провели в його душі першу глибоку борозну співчуття до пригнобленого і протесту проти поневолювача»¹.

¹ В. Перазнич. Ю. Д. Мельников, Харків, 1930, стор. 18.

У 1875 р. сім'я Мельникових переїздить до м. Ромен, де Ювеналій вступає до реального училища. Тут він знайомиться з творами російських революціонерів-демократів і стає активним членом нелегального самоосвітнього гуртка². Незабаром Ювеналій знайомиться з революціонерами, які перебували в Ромнах під наглядом поліції. Зокрема Коношевич передавав юнакові революційну літературу³. Серед його знайомих і друзів були відомі своїми демократичними поглядами Григорій, Михайло, Федір і Ганна Галковські.

Великий вплив на юнака справила його старша сестра Лідія, вислана до Ромен з Москви, де вона навчалась на Бестужевських курсах, за участь у революційному русі. Лідія познайомила Ювеналія з роботою революційних гуртків. Невдовзі жандарми заарештовують і висилають до Сибіру сестру Віру, за організацію серед учнів Роменської гімназії революційного гуртка. Все це було поштовхом до того, що у січні 1884 р. Ювеналій залишає батьківський дім з твердим наміром стати борцем за народне щастя.

Свій трудовий шлях він почав на залізниці, де працював чорноробом, кочегаром, слюсарем. У 1887 р. переїхав до Харкова і влаштувався слюсарем у головних вагонних майстернях Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, де здобуває великий авторитет серед робітників. 1888 р. Мельников очолює «суспільно-революційний гурток робітників», закликає товаришів використовувати революційний досвід робітничих гуртків Москви, Петербурга, Одеси, Києва, розробляє проект програми гуртка. Програма, незважаючи на деякі помилки, була визначним документом тогочасної політичної думки. З її прийняттям робота гуртка значно розширилась. Встановилися тісні контакти з революційними організаціями інших міст.

Діяльність «суспільно-революційного гуртка робітників» підготувала виникнення соціал-демократичних організацій у Харкові. «Гуртки, тобто тісні, замкнені, майже завжди на особистій дружбі засновані, згуртування дуже невеликого числа осіб, були необхідним етапом розвитку соціалізму та робітничого руху в Росії...»⁴

У 1889 р. гуртківці роблять спробу об'єднати революційні організації Харкова і Ростова. З цією метою Ю. Мельников прибуває до Ростова і зустрічається з місцевими революціонерами С. Богоразом, І. Болдиревим, І. Козиним та ін. Особливо тісні зв'язки встановлює Ювеналій з ростовським марксистом М. Мотовиловим, від якого дізнається про діяльність відомого марксиста М. Є. Федосєєва.

1889 р. до рук жандармів потрапляє «Статут каси взаємодопомоги робітників», що став обвинувальним документом проти членів робітничого гуртка. 19 серпня в Ростові Ю. Мельникова заарештовано, а в грудні переведено до Харківської тюрми. Десь у травні 1890 р. до нього в камеру переведено було з іншої в'язниці В. Перазича. Описуючи в спогадах свою зустріч з Ю. Мельниковим В. Перазич зазначає: «Орел у клітці — зараз промайнуло в мене порівняння. В сірій, дотканого сукна куртці і високих чоботях, майже з чорними кучерями, широкоплечий і стрункий з граціозно-величною ходою, яку я зустрічав лише в кавказьких горців, він видавався мені удалим славним молодцем, відважним витязем із якоїсь стародавньої пісні. А зблизка він виявився типовим інтелігентом, у кращому розумінні цього слова, з гарним, наче виточеним, лобом, тонкими рисами обличчя і розумними пронизливими очима»⁵.

Власті ретельно готували розправу над членами харківського робітничого гуртка. Влітку 1890 р. було оголошено вирок. З 19 підсудних 10 були засуджені до ув'язнення. Ю. Мельникову присудили 8 місяців тюремного ув'язнення у петербурзьких «Хрестах».

Вийшовши з тюрми (11 березня 1891 р.), Мельников кілька днів залишався в Петербурзі. Познайомився з керівником пітерських соціал-демократичних гуртків інженером-технологом Михайлом Брусневим і домовився з ним про об'єднання соціал-демократичних гуртків Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Тули.

Перш ніж виїхати до Києва, Ю. Мельников відвідує Пензу, Ромни, Казань. Всюди встановлює зв'язки з місцевими революціонерами, допомагає їм своїм досвідом. У Казані зустрічається з Федосєєвим. До Києва прибув десь на початку 1892 р. У місті на той час проживало понад 20 тис. робітників дуже строкатого національного складу. «Різноманітні націоналістичні елементи, — пише учасник соціал-демократичного руху 90-х років у Києві Ф. Н. Петров, — всіляко перешкоджали об'єднанню росіян, українців, поляків і євреїв для спільної боротьби»⁶. Отже, Мельникову довелося зіткнутись із значно складнішою обстановкою, ніж у Харкові і Ростові. До того ж він потрапив у скрутне матеріальне становище. Проживаючи під наглядом поліції, важко було влаштуватись на роботу. Незважаючи на це, Ювеналій веде активну революційну

² З. Дружининна. Ювеналій Мельников, М., 1929, стор. 12.

³ І. Мірошников, Н. Рюмшин. Ювеналій Мельников, Харків, 1963, стор. 10.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 84.

⁵ В. Перазич. Назв. праця, стор. 117.

⁶ Ф. Н. Петров. 65 лет в рядах ленинской партии, М., 1962, стор. 10.

діяльність. За допомогою свого родича М. Галковського знайомиться з членами «Російської групи соціал-демократів»: Д. Лаврентьевим, С. Мержинським, І. Чорбою, Б. Кистяківським, М. Вігдорчиком, В. Сапєжко, Б. Ейдельманом, В. Крижанівським та ін.

Ю. Мельникову тоді було 24 роки. Але він уже мав великий досвід підпільної революційної роботи і незабаром став одним з керівників робітничого руху в Києві⁷.

Восени 1892 р. по вул. Дорогожицькій №15 він заснував школу-майстерню, справедливо названу «Лук'янівським клубом», де поряд з навчанням робітників професіям токаря, слюсаря готувались активні пропагандисти та агітатори. У 1894 р. школа-майстерня набула такої популярності, що постало питання про її розширення за рахунок залучення нових членів з найбільш досвідчених робітників та інтелігентів. «Школа-майстерня, — за оцінкою Ейдельмана, — стала штаб-квартирою соціал-демократів, клубом і університетом для численних робітників»⁸.

Відповідь на найпекучіше питання щодо дальших шляхів розвитку революційного руху Ю. Мельников знаходить у праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Рукопис книги привіз до Києва П. К. Запорожець — ссратник В. І. Леніна. Посланець Ілліча одночасно ознайомив керівників «Лук'янівського клубу» Г. Безуглого, Б. Ейдельмана, І. Чорбу* з програмою діяльності петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Зокрема, він підкреслив, що найважливішим завданням марксистів Росії, якої б нації вони не були, є об'єднання в міцну єдину партію⁹.

Перед Ю. Мельниковим ніби відкрилось вікно у новий світ. Це була та відповідь, якої він шукав останнім часом. З цього моменту Ю. Мельников твердо стає на шлях революційного марксизму, з якого не сходить до кінця свого життя.

За ініціативою Ю. Мельникова весною 1895 р. був створений керівний центр соціал-демократичного руху міста — «Перший робітничий комітет». До його складу входили: Ю. Мельников, Б. Ейдельман, А. Поляков, Г. Рудерман. Керував комітетом Ю. Мельников. Комітет поставив перед робітничими гуртками завдання об'єднатися в один союз на зразок петербурзького.

Великої шкоди справі згуртування робітників завдали українські та польські націоналісти¹⁰. Даючи їм належну відсіч, Мельников роз'яснював робітникам українцям і полякам, що тільки в союзі з своїми братами — російськими робітниками вони можуть здобути свободу. З метою дальшого посилення революційної роботи київських робітників вживаються такі ефективні форми агітації та пропаганди, як випуск прокламацій і листівок. Наприклад, у січні 1896 р. було розповсюджено прокламацію «Лист київським робітникам про утиски в майстернях товариства пароплавства по Дніпру», в лютому — «Лист київським робітникам» за підписом «Ваш товариш робітник», тощо.

У 1896 р. Робітничий комітет організував мавку в Голосіївському лісі, на якій були присутні 200 чоловік. Намагаючись припинити діяльність революціонерів, київська поліція посилила репресії. Ю. Мельникова виказав провокатор. 11 квітня 1896 р. його кинули до в'язниці, де він просидів десять місяців в одиночній камері. За цей час здоров'я погіршало. За розпорядженням прокурора 29 січня 1897 р. його вислали у м. Ромни під нагляд поліції.

Навіть тяжко хворий Ю. Мельников підтримував зв'язки з членами групи «Рабочее дело»**, яка утворилася після розгрому поліцією Робітничого комітету. Поряд з цим він брав участь у обладнанні друкарні нелегальної соціал-демократичної газети. Однак 15 січня 1898 р. жандармерія натрапила на слід його контактів з київським «Союзом боротьби...» Під час обшуку у нього знайшли звіт «Союзу боротьби...» (за шість місяців), а також кілька примірників «Рабочей газеты», революційні вірші «Відречемось від старого світу», «Сміливо вперед, не втрачайте...» тощо. Мельникова заарештовують і перевозять до київської тюрми, в якій він просидів до лютого 1898 р., після чого знову був висланий до Ромен. Весною 1899 р. його перевели до Астрахані, де 24 квітня 1900 р. полум'яний революціонер помер.

Коротким був життєвий шлях Ювеналія Дмитровича Мельникова. Він прожив тільки 32 роки. Проте ім'я його міцно увійшло у літопис історії революційного руху на Україні.

Заслуга Ювеналія Мельникова та інших членів Робітничого комітету полягає не лише у тому, що вони створили одну з перших робітничих марксистських організацій на Україні, але й у тому, що тим самим вони об'єктивно підняли організаційний рівень пролетаріату, чим сприяли створенню марксистської партії.

А. А. КОНДРАЦЬКИЙ

⁷ «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 191.

⁸ Б. Эйдельман. Первый съезд РСДРП, М.—Л., 1929, стор. 13.

⁹ Тяжка хвороба позбавила Ю. Мельникова змоги бути на цій зустрічі.

¹⁰ В буремні роки, К., 1967, стор. 61, 62, 63.

¹¹ Д. І. Мпшкo. Ювеналій Мельников. К., 1959, стор. 69—70.

** Ця група в березня 1897 р. об'єднала всі марксистські гуртки і групи міста в Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який після I з'їзду партії був перетворений у Київський комітет РСДРП.

АКАДЕМІК Б. О. РИБАКОВ

(До 60-річчя з дня народження)

Серед радянських істориків одне з чільних місць належить Борису Олександровичу Рибаківу. Народився він в Москві 3 червня 1908 р. у сім'ї вчителя. Після закінчення школи протягом 1924—1926 рр. був робітником у видавництві «Рабочая газета». Згодом поступив на історичний факультет Московського університету, який закінчив 1930 р. Того ж року став науковим працівником історичного музею в Москві.

У 1933 р. почалась багаторічна педагогічна діяльність Бориса Олександровича. Він став доцентом Академії комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської. Через рік зайняв посаду доцента, а з 1943 р. — професора Московського обласного педагогічного інституту, в якому працював до 1949 р. У 1951—1952 рр. Борис Олександрович — декан, а в 1952—1954 рр. — проректор Московського державного університету. Не припиняє своєї діяльності по вихованню кадрів істориків і в наступні роки.

Одночасно з педагогічною діяльністю Б. О. Рибаків проводить велику і плідну науково-дослідну роботу. З 1936 р. він працював старшим науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури, в 1944—1946 рр. очолював сектор в Інституті етнографії Академії наук СРСР. Потім Борис Олександрович перейшов на посаду завідуючого сектором Інституту археології Академії наук СРСР, а з 1956 р. до наших днів є директором цієї установи.

З 1951 р. Б. О. Рибаків — член КПРС.

Основними напрямками в науковій діяльності Б. О. Рибаків є стародавня історія східнослов'янських племен, Київська Русь і період феодальної роздробленості — події, факти, суспільні явища, що відбувалися протягом тисячоліття. При цьому вчений не замикається у вузьке коло питань. Він досліджує проблеми соціально-економічного, політично-державного, етнічного, культурного й мистецького характеру, приділяє увагу питанням історичної географії, етнографії, джерелознавства, хронології, метрології та інших спеціальних історичних дисциплін, методології і методики історичного дослідження.

Був час, коли давній період історії нашої країни досліджувався майже виключно на основі письмових джерел (літописів, «Руської правди», окремих актів, згадок в іноземних хроніках). Згодом джерельна база значно розширилась, в основному за рахунок археологічних пам'яток. Тепер навіть важко уявити вивчення згаданого тисячоліття, зокрема історії Київської Русі, без археологічних даних, які відкрили нові можливості для дослідження проблем давно минулих епох. У цьому плані необхідно відзначити, що Б. О. Рибаків як досвідчений археолог своєю практичною й теоретичною діяльністю, глибоко науковими висновками вніс свій відчутний вклад у розвиток радянської археології, підвищення її ролі в історичних дослідженнях. Крім того, Борис Олександрович уславився як оригінальний дослідник літописів, що відкрив нові аспекти в цих письмових пам'ятках шляхом співставлення їх відомостей з даними археології. Вчений не пройшов мимо такого цікавого джерела, яким є епіграфіка, зокрема граффіті в Київській Софії¹. В результаті співставлення змісту билин з іншими джерелами Б. О. Рибаків зовсім у новому світлі представив ці фольклорні пам'ятки та їх значення для вивчення минулого, зокрема історії Київської Русі². Згадані джерела зазвучали на повний голос, коли автор розглядає їх у комплексі. Глибоке знання різних джерел, уміння комплексно, по-науковому використовувати їх дали Б. О. Рибаківу можливість не тільки виправити неточності та помилки, які мали місце в літературі, а й, що не менш важливо, збагатити уяву про події та явища, по-новому їх оцінити, зробити оригінальні наукові висновки та узагальнення.

Слід звернути увагу ще на одну особливість праць Б. О. Рибаків. В них особлива увага приділена тим давнім слов'янським землям, що зараз входять до складу Української РСР. Це було і є причиною того, що Борис Олександрович часто приїздить на Україну, постійно співпрацює з науковими установами, перебуває у творчому контакті з українськими істориками. Він проводив і очолював археологічні дослідження в Києві, Переяславі (1945 р.)³, Вишгороді, Чернігові (1946—1947 рр.)⁴,

¹ Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі. — «Археологія», т. I, К., 1947; Запись о смерти Ярослава Мудрого. — «Советская археология», 1959, № 4; Русская эпиграфика X—XIV вв. (Состояние, возможности, задачи). — История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963.

² Исторический взгляд на русские былины. — «История СССР», 1961, № 5—6; Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи, М., 1963.

³ Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. — Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1945.

⁴ Древности Чернигова. — «Материалы и исследования по археологии СССР», № 11, М., 1949; Стольный город Чернигов и удельный город Выжиж. — По следам древних культур. Древняя Русь, М., 1953, стор. 75—120; Печатки чернігівських князів. — «Археологія», т. III, К., 1950.

Любечі (1957—1960 рр.), Вітичеві (1961—1962 рр.)⁵, Путивлі (1965 р.)⁶ та в інших місцевостях республіки, яку добре знає, а її людей глибоко шанує. Своїми працями Борис Олександрович вніс значний вклад у справу вивчення історії України. Його дослідження, присвячені таким питанням, як анти і Київська Русь⁷, улличі⁸, поляни й сіверяни⁹ тощо, мають важливе значення для висвітлення мало дослідженої проблеми — початку етногенезу українського народу.

Наслідком багаторічної розробки питань є фундаментальне дослідження Б. О. Рибакова «Ремесло древней Руси» (М., 1948), в 1949 р. удостоєне Державної премії. В цій праці на основі письмових, етнографічних і, головним чином, багатющих археологічних даних всебічно показано високий технічний рівень ремесла на Русі, райони розповсюдження виробів. Наведені матеріали свідчать про виділення ремісників у східних слов'ян в окрему соціальну групу ще до IV ст. Автор переконливо доводить, що ремесло на Русі до монголо-татарської навали розвивалося на рівні тогочасних передових країн Західної Європи. В цій праці приділена велика увага тим ремісничим центрам, які тепер перебувають у складі України. Б. О. Рибаків вивчає історію культури, мистецтва давньої Русі. Певним узагальненням досліджень у цій галузі стала колективна двотомна монографія «История культуры древней Руси» (М., 1948, 1951). Борис Олександрович у ній з'ясував питання розвитку ремесла, торгівлі, військової справи, прикладного мистецтва та ін. Ця праця знайшла загальне схвалення, і в 1952 р. її автори були удостоєні Державної премії. 1953 р. Б. О. Рибаків видав науково-популярний нарис «Культура древней Руси».

Чимало питань по-новому, з науковою глибиною Б. О. Рибаків висвітлює в «Очерках истории СССР» (М., 1958). Він дослідив проблему про слов'ян в Європі в епоху загибелі рабовласницького ладу та їх відносин з Візантією в VI ст. Зроблено значний крок вперед у вивченні генезису феодалізму, передумов і розвитку державності в східних слов'ян. На основі різноманітних джерел Борис Олександрович показав, що ядром Київської Русі були землі росів, полян, сіверян і, можливо, улличів. Згаданий том «Очерков» є вагомим вкладом у радянську історичну науку. Монографія Б. О. Рибаків «Первые века русской истории» (М., 1964) присвячена історії Київської Русі від її виникнення до перетворення в систему князівств епохи феодальної роздробленості (IX—XIII ст.) — політичній історії, класовій боротьбі, війнам із зовнішніми ворогами, еволюції міст і сіл.

За визначний вклад у розвиток радянської історичної науки Б. О. Рибаків в 1953 р. було обрано членом-кореспондентом, а в 1958 р. — академіком Академії наук СРСР. Радянський уряд нагородив його кількома орденами і медалями.

Борис Олександрович веде велику науково-дослідну, науково-організаційну, педагогічну та громадську діяльність. Він бере активну участь у науковому житті Радянського Союзу, а також в міжнародних конгресах, конференціях, нарадах. Своє 60-річчя Борис Олександрович Рибаків зустрічає в розквіті творчих сил.

Ф. Ш.

⁵ Любеч и Витичев — ворота «Внутренней Руси». — Тезисы докладов советской делегации на Международной конференции славянской археологии в Варшаве, М., 1961.

⁶ Раскопки в Путивле. — Археологические открытия 1965 г., М., 1966.

⁷ «Вестник древней истории», 1939, № 1.

⁸ Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, XXXV, 1950.

⁹ «Советская этнография», VI—VII, 1947.

Огляд джерел та літератури

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УЧАСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В ЗДІЙСНЕННІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1929—1932 рр.)

Протягом усіх п'ятдесяти років історії Радянської держави робітничий клас виявляв себе керівною силою, авангардом народу в боротьбі за побудову нового суспільства. Великим звершенням робітників нашої країни є їх героїчна боротьба за створення і зміцнення колгоспного ладу.

Розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса щодо провідної ролі пролетаріату та його революційної партії в соціалістичному будівництві, В. І. Ленін створив учення про союз робітників і селян, про необхідність безпосередньої широкої участі робітничого класу в соціалістичному перетворенні села. Наукове обґрунтування цього вчення про роль робітничого класу як свідомого керівника селянства в переведенні його на рейки колективної праці дано в ленінському кооперативному плані. Володимир Ілліч указував, що допомога робітничого класу селу має стати не тимчасовою тактикою, а як «основне політичне питання — у ставленні міста до села, питання, що має вирішальне значення для всієї нашої революції»¹.

Праці В. І. Леніна, рішення КПРС становлять методологічну основу при вивченні історії боротьби робітників і селян за соціалістичне перетворення села. Величезний матеріал з цього питання дають документи XV, XVI з'їздів партії, листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) у грудні 1930 р., постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партійної в колгоспному русі», від 10 травня 1931 р. «Про роботу серед колгоспників», від 4 лютого 1932 р. «Про чергові заходи по організаційно-господарському зміцненню колгоспів» та інші, а також матеріали місцевих партійних організацій. Важливим внеском в історіографію колективізації сільського господарства, участі робітничого класу в її проведенні є праці А. С. Бубнова, М. І. Калініна, С. М. Кірова, С. В. Косіора, Н. К. Крупської, В. В. Куйбишева, Й. В. Сталіна та інших керівників партії й уряду.

Вклад робітничого класу у здійснення колективізації сільського господарства в СРСР, у соціалістичне перетворення села є чудовим зразком застосування на практиці марксистсько-ленінського вчення про побудову соціалістичного суспільства. Цим пояснюється дедалі зростаюча увага радянських істориків до вивчення участі робітників у соціалістичному перетворенні сільського господарства. Проте немає ще спеціальних історіографічних досліджень з цієї важливої проблеми. Історіографи вкрай рідко обмежуються побіжним переліком деяких праць². У даному повідомленні розглядаються найбільші праці, присвячені повністю або значною мірою участі робітничого класу в соціалістичному перетворенні села в 1929—1932 рр.

Автори — сучасники колективізації порушували чимало важливих питань. І нині значний науковий інтерес являють їх численні праці про 25-тисячників та шефство робітників над селом. На жаль, ці дослідження досі повністю не виявлено. Загальним

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

² В. П. Данилов и Виссенс Хуан. О некоторых недостатках в работах по истории массового колхозного движения в СССР.— «Вопросы истории», 1954, № 1; В. М. Селунская. О кандидатских диссертациях по истории коллективизации сельского хозяйства СССР.— «Вопросы истории», 1956, № 11; В. И. Погудин. Некоторые вопросы историографии коллективизации в СССР.— «Вопросы истории», 1958, № 9; В. П. Данилов. К итогам изучения истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР.— «Вопросы истории», 1960, № 8; А. Н. Чинчиков. О некоторых проблемах историографии социалистического преобразования сельского хозяйства СССР.— Некоторые проблемы истории советского общества, М., 1964; М. А. Богденко, В. П. Данилов и И. М. Зеленин. Коллективизация сельского хозяйства в СССР.— Очерки по историографии советского общества, М., 1965; В. И. Погудин. Проблема ликвидации кулачества как класса в советской историографии.— «Вопросы истории», 1965, № 4; та ін.

недоліком перших праць про діяльність 25-тисячників³ є відсутність аналізу форм і методів роботи посланців робітничого класу серед селян, узагальнюючих висновків, висвітлення діяльності робітників у відриві від місцевих партійних та комсомольських організацій, Рад тощо. Цікаві, живі факти і дані наводять популярно-пропагандистські брошури⁴, проте вони слабо показують вплив шефської діяльності колективів промислових підприємств на широкі селянські маси, подекуди містять необґрунтовані висновки й оцінки, не узагальнюють різноманітних методів і форм роботи у селах.

З середини 30-х до середини 50-х років проблема розроблялась недостатньо. Переважна більшість книг, брошур, статей у це двадцятиріччя коментувала усталені положення й висновки і не була позбавлена необґрунтованих міркувань щодо характеру і ступеня впливу робітничого класу на темпи соціалістичних перетворень у селі. Слабо збагачувалась і документальна база.

Помітно поживавилось вивчення теми за останні 10—15 років. Деякі питання відбито в дослідженнях з історії колективізації. Проте участь робітничого класу у її здійсненні зайняла в них дуже скромне місце. Так, у книзі М. О. Краєва «Победа колхозного строя в СССР» (М., 1954) — першій великій праці, що охоплює основні питання колгоспного будівництва в Радянському Союзі, навіть не згадується про посилку на село для допомоги колгоспам у ремонті сільськогосподарських машин та інвентаря сотень тисяч кваліфікованих робітників, про проведення ними масово-політичної роботи серед селян. З великих праць по колективізації сільського господарства, написаних на загальносоюзному матеріалі, вигідно вирізняється книга «Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана» (М., 1965), автор якої С. П. Трапезников показав роль 25-тисячників, робітничих бригад, профспілок, шефських товариств у здійсненні соціалістичних перетворень на селі.

У підручниках та навчальних посібниках, нарисах з історії окремих республік, областей розкриття проблеми зводиться до кількісного боку питання, причому спостерігається різниця у виборі статистичних даних. Наприклад, у посібнику з історії КПРС указано, що профспілки в 1930 р. відрядили в село 180 тис. робітничих бригад⁵. Насправді це було 180 тис. чоловік, що входили до складу всіх бригад, які їздили того року в села⁶. Як правило, досліджувана проблема не відбивається і в загальних працях, що висвітлюють розробку ленінського кооперативного плану. Їй не було приділено належної уваги на Всесоюзній міжвузівській конференції «Всесвітньо-історичне значення досвіду КПРС щодо колективізації сільського господарства» (Ростов-на-Дону, травень 1958 р.), на науковій сесії з історії радянського селянства і колгоспного будівництва (Москва, квітень 1961 р.) тощо. Заслужовують на увагу матеріали наукової конференції з історії радянського робітничого класу за 50 років. Конференція була проведена у травні 1967 р. Інститутом історії АН СРСР та кафедрою історії радянського суспільства Академії суспільних наук при ЦК КПРС. В. М. Селунська та Н. П. Спектор у своїх доповідях указали на відставання розробки питань участі робітничого класу в соціалістичному перетворенні села, на існуючі помилкові твердження про ступінь впливу робітничого класу на темпи розвитку сільськогосподарського виробництва не тільки в роки суцільної колективізації, а і в інші періоди, на відсутність спеціальних узагальнюючих досліджень про шефську допомогу робітничого класу у створенні колгоспного ладу.

В останні роки радянські дослідники почали послідовніше виступати проти антимарксистської історіографії, що фальсифікує історію колгоспного будівництва⁷. Пов-

³ Г. Фурман. Как помогли колхозам 25-тысячники, М., 1930; А. Ермолаев. Коллективизация и классовая борьба в Ленинградской области, Л., 1931; Г. Ефимов и И. Марморштейн. О 25-тысячниках, Л., 1931; А. Максимов. 25-тысячники в колхозах, Л., 1931; та ін.

⁴ Г. Пинчук. Рабочая помощь деревне, Воронеж, 1929; Я. Буров. Лицом к колхозам, М., 1930; Н. В. Елизаров. Новые формы смычки пролетариата с крестьянством, М., 1930; А. Мелькумов. Пролетариат и социалистическое переустройство деревни, М., 1930; И. Папичкий и М. Сигарев. Организационно-хозяйственное укрепление колхозов и задачи пролетарского шефства, М., 1932; Э. Якубовский и О. Баршак. За ленинскую смычку. Материалы по рабочему шефству, М., 1933.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1962, стор. 441, 442.

⁶ От VIII до IX съезда профсоюзов. Краткий отчет ВЦСПС IX съезду, М., 1932, стор. 41; Развитие союза рабочего класса и крестьянства в СССР, М., 1958, стор. 181.

⁷ А. А. Барсов и В. С. Васюков. Вопросы социально-экономических преобразований советской деревни в современной французской антимарксистской историографии.— «История СССР», 1960, № 4; А. А. Барсов. Против извращения истории советского крестьянства буржуазной историографией.— «История СССР», 1962, № 2; А. А. Барсов и В. С. Васюков. Зарубежная антимарксистская историография коллективизации сельского хозяйства и развития колхозного строительства в СССР.— История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Сборник статей, М., 1963; В. И. Тетюшев. Против извращения истории коллективизации сельского хозяйства СССР в буржуазной историографии.— «Вопросы истории КПСС», 1964, № 11; та ін.

ну неспроможність «теорій» проповідників антикомунізму з цього питання доводить у своїх працях Г. В. Шарапов⁸.

Недостатню увагу участі робітничого класу в підготовці та здійсненні суцільної колективізації приділяється у дисертаціях. Якщо по загальних проблемах колективізації та створення колгоспного ладу на 1966 р. написано 120 дисертацій⁹, то по темі участі в цьому процесі робітничого класу — одиниці. Л. П. Садакова в 1956 р. захистила дисертацію на тему: «Комуністична партія — організатор допомоги робітничого класу у здійсненні колективізації сільського господарства (1929—1932 рр.)». Дисертантка в основному зуміла показати організаторську діяльність партії по залученню робітничого класу до боротьби за суцільну колективізацію. Проте з деякими її висновками не можна погодитись. Так, вона вказує, що «вирішальна роль робітничого класу в проведенні колективізації сільського господарства полягала у створенні ним матеріально-технічної бази, необхідної для перебудовування розділених селянських господарств» (стор. 32 дисертації). На нашу думку, робітничий клас виступав не тільки як творець матеріально-технічної бази соціалістичного сільського господарства, а як політичний керівник і організатор селянських мас у боротьбі за соціальне перетворення села. Це була участь передового класу в справі переведення на соціалістичний шлях розвитку класу політично й економічно менш розвинутого. Крім того, багатогранна діяльність робітників у роки суцільної колективізації невірною кваліфікується як допомога селу. Можливо, такий погляд прийнятий для інших періодів історії: боротьби робітничого класу за соціалістичне перетворення сільського господарства, проте його не можна визнати вірним щодо процесу суцільної колективізації та здійснення експропріації останнього і найчисленнішого капіталістичного класу — куркульства, до процесу становлення колгоспного ладу, коли керівний вплив робітничого класу в селянських масах стосувався всіх галузей політичного, економічного, культурного життя, всього комплексу соціалістичних перетворень на селі. Отже, робітничий клас виступив у період суцільної колективізації не як помічник, а як безпосередній її учасник, як активна організуюча й керівна сила. Така точка зору (якої, на жаль, історики і досі не дотримувалися) сприятиме з'ясуванню специфіки періоду суцільної колективізації.

Значний матеріал зібрано в дисертаціях В. О. Смишляєва «Боротьба Комуністичної партії за розвиток нових форм допомоги робітничого класу трудящому селянству в перші роки масової колективізації» і К. Ф. Шаліної «Комуністична партія Радянського Союзу — організатор боротьби робітничого класу за революційний переворот у селі», проте автори обмежили свої дослідження хронологічними рамками 1930 р.

У монографії й окремих статтях В. М. Селунської¹⁰ на загальносоюзних матеріалах ґрунтовно досліджено історичне значення діяльності 25-тисячників у селі. Творчо використавши праці своїх попередників¹¹, спираючись на різноманітні джерела й нові документи, В. М. Селунська зуміла створити узагальнюючу працю з історії діяльності 25-тисячників, показати посланців робітничого класу як організаторів бідняцько-середняцьких мас у боротьбі за суцільну колективізацію, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, висвітлити характер і форми їх роботи серед селян.

1957 р. в Москві вийшла книга Н. П. Спектора «Партія — організатор шефства рабочих над деревней (1923—1933 гг.)». Проте, розглядаючи дане питання за великий час, автор, природно, не міг широко й повно висвітлити шефську діяльність робітників у 1929—1932 рр. Окремі питання досліджуваної теми розкриті у збірнику «От Октября к строительству коммунизма» (М., 1967), зокрема у статтях П. Н. Шарової («Роль рабочих промышленных центров в развитии социалистического соревнования в колхозах в годы первой пятилетки»), Н. П. Спектора («Рабочие промышленных центров в борьбе за создание и упрочение колхозного строя. 1929—1935 гг.»),

⁸ Г. В. Шарапов. Критика современной буржуазной историографии по вопросу о союзе рабочего класса и крестьянства. — Союз рабочего класса и крестьянства на современном этапе, М., 1962; його ж. Критика антикоммунизма по аграрному вопросу, М., 1966; його ж. Социалистический путь разрешения аграрно-крестьянского вопроса и буржуазная историография. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, М., 1966; тощо.

⁹ Н. И. Немаков. Коммунистическая партия — организатор массового колхозного движения (1929—1932 гг.), М., 1966, стор. 19.

¹⁰ В. М. Селунская. Рабочие-двадцатипятидесятники, М., 1964; її ж. Рабочие-двадцатипятидесятники — проводники политики партии в колхозном крестьянстве (1929—1930 гг.). — «Вопросы истории», 1954, № 3; її ж. Роль рабочего класса в социалистическом преобразовании деревни. — «Коммунист», 1956, № 14; та ін.

¹¹ Е. Б. Зомбе. Двадцатипятидесятники. — «Вопросы истории», 1947, № 5; В. Я. Розенфельд. Двадцатипятидесятники, М., 1957; Ю. С. Борисов. 25-тысячники, М., 1959.

Е. І. Бакста («Участие московских рабочих бригад в коллективизации сельского хозяйства основных зерновых районов страны. 1929—1931 гг.»).

Серйозним доповненням до розробки історії колективізації в республіках Радянського Союзу¹² став виданий 1963 р. у Москві збірник статей під редакцією В. П. Данилова «Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках». Автори цієї колективної праці висвітлили особливості колгоспного руху в національних районах, дали теоретичні узагальнення закономірностей процесу соціалістичних перетворень на селі, зокрема того, що колгоспний лад переіміг завдяки безпосередній і широкій участі робітничого класу у здійсненні колективізації. З'явилося також ряд цінних статей, що висвітлюють участь робітників у соціалістичному перебудуванні сільського господарства на місцях¹³.

У 1960—1964 рр. по досліджуваній темі були написані дисертації, серед яких виділяються: «Роль індустріальних робітників у колективізації сільського господарства на Північному Кавказі (1929—1932 рр.)» — М. В. Молчанова, «Комуністи Татарії — організатори допомоги робітничого класу в підготовці та проведенні суцільної колективізації сільського господарства республіки (1928—1932 рр.)» — П. М. Дювбанова, «Комуністична партія — організатор допомоги робітничого класу селянству в колективізації сільського господарства Уралу (1929—1931 рр.)» — В. Й. Мухачова, «Комуністична партія України — організатор шефської допомоги робітничого класу селянству в період розгортання масового колгоспного руху (1929—1930 рр.)» — Г. М. Шарлая.

Про участь робітничого класу України у створенні колгоспного ладу загалом говориться в «Нарисах історії Комуністичної партії України» (К., 1961), в монографіях Ф. Д. Піджарого «Комуністична партія в боротьбі за перемогу колгоспного ладу» (К., 1960), І. І. Слинька «Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.)» (К., 1961), З. П. Шульги «Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні» (К., 1960), О. Б. Слущько «Робочий клас України в боротьбі за створення фундаменту соціалістичної економіки (1926—1932 гг.)» (К., 1963) та ін. Ф. Д. Піджарий, проаналізувавши кількісні дані про відрядження робітників у села, зробив висновок, що промислові центри України — Дніпропетровськ, Харків, Донецьк, Артемівськ, Луганськ, як і Москва, Ленінград, Урал, Іваново-Вознесенськ, направили на село найбільше число 25-тисячників. Значну увагу взаємодопомозі робітників УРСР та інших союзних республік у колективізації сільського господарства приділив у своїй праці І. І. Слинько. На постійну роботу в сільське господарство України прибуло багато робітників з Москви, Ленінграда та інших промислових центрів СРСР. У свою чергу, близько двох тисяч українських робітників-двадцятип'яти тисячників виїхали в інші республіки, краї, області. На основі цих даних І. І. Слинько робить висновок, що завдяки такому розподілу 25-тисячників партія зміцнювала дружбу народів нашої багатонаціональної країни, союз робітників і селян. У такому аспекті значення діяльності посланців промислових центрів України розглядається вперше.

Велику наукову цінність являє колективна тритомна праця «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» (К., 1965). Проте доводиться констатувати, що при складанні збірника були недостатньо використані різноманітні джерела про участь робітників України в колективізації сільського господарства. Це зауваження слід віднести і на адресу складачів опублікованого в 1959 р. збірника документів і матеріалів «Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки. 1926—1932».

Певне місце висвітленню участі робітничого класу України в колективізації сільського господарства відведено в кандидатських дисертаціях В. П. Демченко «Боротьба за колективізацію сільського господарства в перші роки першої п'ятирічки (1928—1930 рр.)», М. А. Коновалова «Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення

¹² С. С. Ивашкин. Рабочий класс в борьбе за победу колхозного строя в Мордовии, Саранск, 1957; Л. В. Гентшке. Шефство рабочих Узбекистана над кишлаком. 1924—1930 гг., Самарканд, 1963; К. К. Герман. Роль рабочего класса в победе колхозного строя в Белоруссии (1929—1934 гг.), Минск, 1963; П. М. Дювбанов. Роль рабочего класса в социалистическом переустройстве сельского хозяйства Татарии, Казань, 1963; та ін.

¹³ М. И. Овчинников. Шефство рабочих над деревней в период коллективизации сельского хозяйства на Северном Кавказе (1929—1932 гг.).— Ведущая сила современности, Махачкала, 1964; И. Н. Нарушевич. Помощь рабочего класса крестьянству в социалистическом преобразовании дагестанского аула в годы коллективизации.— Там же; П. Г. Чернолицкий. Борьба рабочих Дона за укрепление сельских Советов (1928—1931 гг.).— Там же; Р. А. Чурсина. Борьба рабочих-семитысячников за укрепление сельских Советов.— Из истории рабочего класса и промышленности СССР, М., 1964; Н. Я. Гущин. Рабочие Ленинграда и Москвы в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства Сибири.— «История СССР», 1965, № 6; та ін.

союзу робітничого класу і селянства (1930—1936 рр.)», А. П. Євтушенка «Суцільна колективізація сільського господарства у степовій частині Української РСР (1929—1933 рр.)», М. І. Горлача «Профспілки Радянської України в період наступу соціалізму по всьому фронту (1928—1932 рр.)». Проте цінність цих праць знижується через суперечливість цифрових даних щодо 25-тисячників, кількості робітничих бригад, складу шефських товариств. Причому жоден з авторів цих дисертацій не полемізує з дослідниками, які користуються іншими даними. У багатьох кандидатських дисертаціях питання про безпосередню участь робітничого класу в революційному перетворенні села вирішується статично й однопланово.

Історики мають ще багато зробити, щоб вірно відбити специфіку проведення суцільної колективізації в національних районах, розкрити особливості впливу робітничого класу на соціальні перетворення на селі в різних місцях країни, показати всю велич звершеного робітниками подвигу в ім'я торжества ідей соціалізму. Разом з тим не слід ідеалізувати всю діяльність робітників на селі, зокрема не обходити прояви лівизни окремими посланцями робітничого класу. Потребують глибокого висвітлення ліквідація наслідків механічного впровадження досвіду промислових підприємств по організації колгоспного виробництва й оплати праці. Це дозволить всебічно показати всю складність і значення творчих шукань робітників. Досі не розкритим є питання про особливості участі робітничого класу в соціалістичному перетворенні села в роки суцільної колективізації порівняно з іншими періодами. Узагальнення досвіду діяльності робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії по створенню колгоспного ладу, розкриття при цьому різноманітності форм активного впливу робітників на процеси здійснення колективізації села, висвітлення всіх методів керівництва соціалістичним будівництвом у сільському господарстві чекають на дальше дослідження.

Ю. М. ЛИЗОГУБ

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ АВТОРИ КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII ст. ПРО РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У БОРотьБИ З ТУРЕЦЬКОЮ АГРЕСИЄЮ

Вивчення праць західноєвропейських авторів про боротьбу українського народу з турецько-татарською агресією в кінці XVI — на початку XVII ст. важливе не тільки тим, що воно істотно розширює й конкретизує наші знання бурхливої доби історії України, але й передусім тим, що допомагає встановити загальноєвропейський резонанс і значення цієї боротьби.

Якщо перший аспект даної проблеми давно вже привертав увагу вчених як у нас, так і за кордоном, то другий її аспект, провідний для цієї розвідки, залишався в тіні, до нього лише принагідно зверталися окремі дослідники¹. Власне, є одна праця І. Крип'якевича², безпосередньо присвячена питанню про місце і роль українського козацтва в політичній історії Європи до визвольної війни 1648—1654 рр. Ці питання залишалися поза увагою української радянської історіографії останніх десятиліть, в чому слід вбачати один з проявів того, що історія України майже не вивчається у розрізі загальноєвропейського історичного процесу. Чи варто говорити, наскільки актуальним є таке вивчення історії України, особливо в межах XVI—XVII ст., коли український народ належав до історично найактивніших у слов'янському світі, коли процеси, що відбувалися на українській землі, не тільки інтенсивно позначалися на ході історії Східної Європи, але й помітно впливали на загальноєвропейську політичну ситуацію.

Зрозуміло, що у журнальній публікації не можна всебічно і детально з'ясувати зазначену проблему — це широка тема спеціального дослідження. Охарактеризуємо основні її прояви й тенденції, намітимо шляхи її радикального вирішення.

¹ М. Маркевич. Про козаків. — Чтения в обществе истории и древностей российских, 1858, кн. 4; М. Костомаров. История козачества. — «Русская мысль», 1880, кн. I; В. Макушев. Восточный вопрос в XVI и XVII веках. — «Славянский сборник», т. III, Спб., 1876; А. Крымский. История Туреччины, К., 1924; та ін.

² І. Крип'якевич. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. — Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ), т. CXVII—CXVIII, Львів, 1914.

* *

*

У XIV—XVI ст. український народ перебував у дуже тяжкому становищі: кочові народи Азії — турки і татари чинили систематичні спустошливі напади на українські землі, розташовані на відкритих рівнинних просторах, на цих широких воротах, які вели з азіатських степів у Європу. Після розгрому монголами Києва руська державність тут не змогла відродитися, а тому неможливим було й стабільне суспільно-політичне та культурне будівництво. У XIV—XV ст. українські землі підпали під владу Литви й Польщі, але польські й литовські феодали не могли захистити їх від грабіжницьких нападів турків і татар.

І ось, в умовах тяжкого соціального й національного гніту, позбавлений державності, український народ у XV—XVI ст. спонтанно, без керівництва «зверху», без організуючої ролі держави створює своєрідну національну військову силу, тобто козацтво, яке швидко зростає й бере на себе справу захисту країни. Безперечно, у виникненні козацтва величезну роль відіграла своєрідна форма протесту селянства феодалам — втеча на незаселені землі, що стала характерним явищем для всієї Східної Європи. Проте, трактуючи проблему походження українського козацтва, документальна основа якої, до речі, дуже вузька, аж ніяк не можна ігнорувати фактор самозахисту народу від систематичного фізичного винищення татаро-турецькими хижакими, як це роблять деякі радянські історики³.

У другій половині XV й на початку XVI ст. козацькі поселення простягались по прикордонних з степом районах, від Лівобережжя до Дністра, створюючи своєрідний оборонний бар'єр проти татаро-турецьких нападів. Бурхливо зростаючи протягом XVI ст., козацтво перетворюється в значну військову силу, з якою змушені були рахуватися сусідні держави, а на кінець століття своєю військово-політичною активністю привертає до себе увагу всієї Європи.

Відомо, що Західна Європа про існування українських козаків вперше дізналася з знаменитого «Трактату про дві Сарматії» («Tractatus de duabus Sarmatis», 1517) польського вченого гуманіста Матвія Меховіти, який взагалі відіграв визначну роль в ознайомленні тогочасної Європи з Україною⁴. Описуючи українські землі в спеціальному розділі «Про Росію, її округи, великі багатства і все, що там знаходиться», Меховіта вказував, що на півдні Поділля (до якого він, за існуючою традицією польської географії, включав усе Правобережжя) живуть козаки, вільні люди з селян-утікачів. Характерно, що вчений наголошував на необхідності розрізняти «казаків» і «козаків», вбачаючи в перших породження татарського світу, а в других — селян-утікачів рутенського, тобто українського походження: «Казак — татарське слово. писав Меховіта, — а козак — рутенське, ним називають хлопа, підданого-бродягу, пішого або кінного»⁵. На це цінне свідчення сучасника виникнення козацтва дослідникам проблеми, яка викликала стільки запеклих суперечок, слід зважати. Воно говорить також про те, що в Польщі на початку XVI ст. чітко розрізняли татарських і українських козаків і це відбилося навіть у лексиці («казак» і «козак»). Слід додати, що на Русі Меховіта не бував і в основу свого трактату поклав відомості, поширені тоді в Польщі.

Майже одночасно на Захід починають проникати звістки про військові дії козаків проти турків і татар. Першим західним документом такого змісту, слід думати, була книга про похід військ польського короля Сігізмунда I в придунайські князівства⁶. В ній згадуються козацькі загони, які брали участь у цьому поході. Більш широку інформацію про боротьбу козаків з татарами в 10—20-х роках XVI ст., а також спробу загальної характеристики козацтва містить відома книга С. Герберштейна «Записки про Московію» («*Reum Moscovitorum commentarij*», 1549), яка, поряд з трактом Меховіти, належить до найвизначніших історико-літературних пам'яток з історії східних слов'ян, що з'явилися на Заході в добу Відродження. Факти, зібрані Герберштейном про Російську державу й суміжні країни, були досить відомі в Німеччині до публікації книги, — в 20—30-х роках XVI ст.⁷

³ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 41—52.

⁴ Про резонанс трактату Меховіти на Заході і його роль в ознайомленні з історією східних слов'ян, див. праці: T. Ulewicz. Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w., Kraków, 1950; B. Olszenicz. Geografia polska w okresie Odrodzenia.—«*Odrodzenie w Polsce*», II, Warszawa, 1956; E. Donnert. Siegmund von Herberstein. Zur deutsche Rußlandkunde des 16. Jahrhundert.—«*Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich—Schiller—Universität Jena*», Berlin, 1957/1958.

⁵ М. Меховский. Тракта о двух Сарматиях, М.—Л., 1936, стор. 72, 94.

⁶ La grande Victoire de très illustre Roy de Pologne contre Veuode duc de Muldavia tributaire et subject au grande Turc, Paris, 1521. Про цю книгу див.: E. Borščak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, Paris, 1935, стор. 12.

⁷ F. Krones. Siegmund von Herberstein.—«*Mittheilungen des historisches Vereines für Steiermark*», 19. Heft, Graz, 1871, стор. 20, 74.

Українських козаків Герберштейн називав «черкасами» — іменем, яке в XVI—XVII ст. було прийняте в Російській державі, а з його легкої руки привилося й на Заході. «Черкаси (Circassi), які живуть по Борисфену,— писав він,— суть русичі й відрізняються від тих черкасів, які живуть... в горах біля Понту (тобто черкесів.— Д. Н.). В паш час пад ними начальник Остап Дашкевич, людина досвідчена у військовій справі й надзвичайно хитра. Хоч він часто вступає у стосунки з татарами, але й дуже часто бив їх; навіть самого московського князя, у якого він колись побував у полоні, часто ставив перед великою небезпекою»⁸. По Дніпру «нижче черкасів нема ніяких християнських поселень», вони створюють перший бар'єр проти татарських нападів і «все їх життя проходить у війнах». За відомостями, зібраними у Москві й Литві, Герберштейн докладно розповів про військові дії Дашкевича, одного з перших визначних козацьких воєначальників⁹. Але необхідно констатувати, що вже в 20-х роках XVI ст. козаки стали силою, яка відігравала помітну роль у військово-політичному житті Східної Європи, і Герберштейн вважав за необхідне познайомити з ними країни Заходу.

Слід зазначити, що книга Герберштейна була на Заході дуже популярна. Під її впливом у II половині XVI ст. на Заході з'явився ряд публікацій, в яких опис «черкасів» шоразу наводився з новими доповненнями (іноді хибними). Так, слідом за Герберштейном описав «дніпровських черкасів» Андре Теве — автор «Всесвітньої космографії» (1575). При цьому Теве припустився помилок. Він відніс «дніпровських черкасів» до мусульман, виходячи, очевидно, з якихось плутаних усних розповідей¹⁰. Безперечно, від Герберштейна відштовхувався й А. Гваньїні (чи псевдо-Гваньїні) в своєму «Описі Європейської Сарматії» (1578). Він дає широку й ґрунтовну характеристику козацтва, говорить, зокрема, про швидке зростання його в середині XVI ст., про те, що «останнім часом черкаси, які живуть по Борисфену, з'явилися на Поділлі»¹¹.

З середини XVI ст. окремі, ще епізодичні повідомлення про боротьбу козаків з турками й татарами починають з'являтися в реляціях західних послів з Константинополя, а трохи згодом — і з Варшави. Наприклад, детальну інформацію про дії козацьких загонів Д. Вишневецького можна знайти у звітах французьких послів в Константинополі Долю й Петремоля за 1561—1563 рр.¹² Багато цінних відомостей про походи козаків на турків і татар містять звіти венеціанських баїло своєму сенатові. Ці матеріали, за незначними винятками, у нас ще не досліджувались. Потік інформації про козаків, як і взагалі літератури про Україну, різко зріс на Заході в останній чверті XVI ст. під впливом посилення боротьби козацтва з турецько-татарською агресією.

Поява козацтва, його військово-політична активність зумовили в цей період на Заході принципово новий підхід до України. В Західній Європі виникає зацікавленість «країною козаків». Її починають виділяти з тих загальних, досить розпливчастих уявлень про Русь, що панували в попередні епохи. Як відомо, широке ознайомлення з Руссю після 250-річної перерви, пов'язаною з татарщиною, почалося на Заході в добу Відродження, з кінця XV ст. У першій половині XVI ст. посилилась Російська держава, яка викликала до себе інтерес в різних країнах Заходу. Вивчення її мало важливе значення й для розширення знань про всіх східних слов'ян. У XVI ст. відбувалося досить активне ознайомлення з тією її частиною, яка спершу становила основу Литовсько-Руської держави, а в XVI ст. перетворилася в «руські провінції Речі Посполитої». Однак тут, тобто на Україні й Білорусії, до останньої третини XVI ст. бракувало суспільно-історичної сили, здатної заявити про себе в європейському масштабі й викликати зацікавлення народів усього континенту, сили, незалежної від польсько-литовського світу й спроможної протистояти йому. Саме такою силою в кінці XVI ст. стало українське козацтво, ця «республіка в республіці» (Речі Посполитій). Своєю героїчною боротьбою з турками й шляхетською Польщею козацтво привернуло до України увагу континенту й стимулювало нове її сприймання та осмислення. В добу Відродження на Заході вбачали в Україні або одну з частин Русі як певної етнічної єдності, розділеної політичними кордонами (це, так би мовити, концепція Герберштейна і його послідовників), або, разом з Білорусією, основну частину Литовсько-Руської держави, тобто «Русь», протиставлену «Московії» (концепція Меховіті й усіх авторів польської орієнтації), або ж, нарешті, просто «руські провінції» польської корони, правда, з самобутньою мовою й іншим віросповіданням. І лише під кінець XVI ст., завдяки козацтву, яке стало значною військово-політичною силою на сході континенту, починає формуватися в Західній Європі новий погляд на Україну як на окреме історичне й національне утворення.

⁸ С. Герберштейн. Записки о Московии, Спб., 1866, стор. 157.

⁹ Там же, стор. 143—144, 157—159.

¹⁰ André Thevet. Cosmographie moscovite, Paris, 1858, стор. 68.

¹¹ Цит. за збірником G. Ramusio. Secondo volume della navigationi et viaggi, Venetia, 1606, стор. 45.

¹² E. Charriere. Négociations de la France dans le Levant, t. II, Paris, 1850, стор. 647—648, 652, 663, 672, 732—734, 740—742.

Цей процес пов'язаний передусім з козацькими війнами проти турків і татар наприкінці XVI — на початку XVII ст., які набули загальноєвропейського значення. Як відомо, боротьба з турецькою загрозою була для тогочасної Європи проблемою величезної ваги: турки володіли майже всією Угорщиною, стояли під Віднем, загрожували Італії, розширяли воєнні дії в Середземноморському басейні. Навіть після поразки в морській битві при Лепанто (1571) «агресивність і могутність Туреччини аж ніяк не зменшилась»¹³⁻¹⁴. Протягом XV—XVI ст. створювались антитурецькі коаліції з різних держав і велися нескінченні війни, проте жодна з них не призводила до «посоромлення півмісяця», до відвернення невідступної турецької загрози. Дуже високим у тогочасній Європі був військово-політичний авторитет Османської імперії, а її армія вважалася зразковою й непереможною¹⁵. Цілком природно, що в такій ситуації відважні походи козаків на «всемогутню Порту» привернули увагу всієї Європи, викликаючи щораз більший подив і захоплення.

Вже в 70-х роках XVI ст. помітний відгук мали на Заході військові дії козаків проти турків у придунайських князівствах. Допомагаючи молдавському народу, який прагнув скинути турецьке ярмо, козаки нерідко брали на себе основний тягар нерівної боротьби з полчищами Османської імперії та її васалів. Саме так розгорнулася подія і в 1574 р., коли молдавський господар Йон Хоробрий зробив одчайдушну спробу звільнитися від турецького панування й звернувся за допомогою до українських козаків. Йому вдалося завдати туркам ряд відчайдушних ударів, причому в усіх цих битвах вирішальну роль відіграли козаки на чолі з гетьманом Іваном Свірчевським. Варто тут нагадати, що як дожовтнева, так і радянська історіографія нерідко ставили під сумнів або й зовсім заперечували історичну реальність гетьмана Свірчевського і його походу. Недавно вишшла праця румунського історика Д. Джуреску про Йона Хороброго¹⁶, в якій автор на основі документів, історичних досліджень показує героїчну боротьбу молдавського народу з турецькою експансією і участь у ній запорізьких козаків.

Про подію 1574 р. яскраво розповів тогочасний польський історик Л. Горєцький у своєму «*Descriptio belli Ivoniae Voivodae Valachiae*», опублікованому в Франкфурті-на-Майні 1578 р. В ньому Горєцький характеризував Свірчевського як «мужа досвідченого у військовій справі, що володіє незвичайною силою», а козаків — як хоробрих воїнів, яким належить основна заслуга в перемогах над турками¹⁷. Поразки турків у «валашській війні», природно, викликали зацікавленість на Заході, особливо в Німеччині, і це спонукало Н. Генігера здійснити, як про це говориться в заголовку, «з великим старанням і на користь німецькому народу» переклад твору Горєцького на німецьку мову, що вийшов того ж 1578 р. в Базелі¹⁸. Від себе Генігер вніс до тексту узагальнюючі назви епізодів, серед яких немало таких, що підкреслюють провідну роль козаків у нерівній боротьбі з турками, наприклад: «Ворог падає під ударами козаків», «Битва між турками й козаками», «Козацька перемога й четверта поразка турків» і т. д.¹⁹ Через шість років (1584) твір Горєцького, як доповнення до згадуваної праці Гваньїні, був передрукований у збірнику «*Refut polonicarum tomi tres*», що вийшов у Франкфурті й був визнаний ученими та ерудитами Західної Європи.

Пізніше, вже на початку XVII ст., роль козаків у подіях 1574 р. знайшла своєрідне відображення у «Всесвітній історії» («*Histoire universelle*», 1600—1612) Агріппи д'Обіньє, визначного французького поета доби пізнього Відродження, гуманіста й сподвижника Генріха IV. Цей факт козацького відгомону у нас ще невідомий. Слід сказати, що пазва твору д'Обіньє не зовсім відповідає його змісту, де передусім темпераментне й мальовниче відтворення бурхливої історії Франції часів релігійних війн, де центральною фігурою виступає Генріх IV. Про повноту й послідовність викладу історії інших країн д'Обіньє не дуже турбувався, включаючи до своєї праці лише ті

¹³⁻¹⁴ Я. С. Лур'є. Русско-английские отношения и международная политика второй половины XVI в.— *Международные связи России до XVII века*, М., 1961, стор. 423—424.

¹⁵ P. Martino. L'Orient dans la littérature française au XVII et au XVIII siècle, Paris, 1906, стор. 35—37. Зовсім іншою була позиція турків. Султан Мурад III, який правив у кінці XVI ст., відверто зневажав майже всіх західних монархів і повоював лише Іспанії. Детально про це див.: J. W. Zinkeisen. Geschichte des Osmanisches Reiches in Europa, Bd. III, Gotha, 1841, стор. 401—417.

¹⁶ Dinu C. Giurescu. Jon-Vodă cel Viteaz, București, 1963. Див. на неї рецензію О. С. Романца в «Українському історичному журналі», 1966, № 1.

¹⁷ Див. Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, К., 1890, стор. 109—112.

¹⁸ Walachisches Kriegs oder Geschichte warhaften Beschreibung so Ivonia der Landtuogt oder Vayvoden ober die Walachey von Türcken dahin gesetzt... wider den Türkischen Kayser Selym..., Basel, 1578.

¹⁹ Там же, стор. 71—74, 83—90 та ін.

події, які так чи інакше стосувалися Франції²⁰. Щодо «валашської війни» 1574 р., то приводом її включення до книги послужила та обставина, що королем Польщі на той час був Генріх Валуа (до якого Йоне даремно звертався по допомогу), а козаки вважалися підданими польської корони. Д'Обіньє хід подій описує за тією ж книгою Горєцького, але тлумачить їх по-своєму. Так, на перший план він рідше висунув козаків, і «валашська війна» має у нього вигляд нерівного поєдинку хоробрих козаків з величезною турецькою армією в 150 тис. чоловік²¹. Очевидно, ці перебільшення були внесені автором ретроспективно, під враженням тієї інтенсифікації козацьких воєн з турками, яка сталася на початку XVII ст. і одержала широкий розголос у Європі.

«Валашська війна» 1574 р. знайшла широке й яскраве відображення і у «Загальній історії турків» (1603) Річарда Кноллеза²². Це була перша ґрунтовна праця в Англії з історії турків, одна з найкращих у тогочасній Європі. У Кноллеза козаки теж на першому плані. Їм він відводить вирішальну роль у здобутті перемог над турками, захоплено розповідає про їх мужність і відвагу, презирство до смерті. Описуючи останню битву, в якій Іон Хоробрий зазнав поразки від величезної армії турків та їх васалів, Кноллез зазначає: «Не бачачи ніякого виходу, козаки кинулись в гущу ворогів і мужньо борючись, всі загинули, за винятком небагатьох, яких турки зберегли для викупу; між ними був і Свірчевський (Svierceivus) з кількома атаманами; потім за них турки одержали великий викуп, після того, як їм ні в який спосіб не вдалося схилити їх відмовитись від своєї віри й стати мусульманами»²³.

Не пройшла також непоміченою на Заході смілива спроба Івана Підкови захопити молдавський престол, а його страта в 1578 р., що була наслідком підступності й віроломства Стефана Баторія, повсюди сприйнята з осудженням. Як вчинок, що накликає «ганьбу на польську націю», тлумачив її Ф. Тальдуччі, агент тосканського герцога в Польщі, у своєму донесенні графові Кончіні делла Пенна. Опис страти Підкови, свідком якої був Тальдуччі,—це справжня монументальна картина, гідна класичної трагедії, просякнута захопленням мужністю й величчю козацького ватажка²⁴. Про дії козаків Підкови і його загибель детально інформували Ватикан папські нунції Лаурео й Калігарі в своїх реляціях із Варшави за 1578 р. Тут особливо цікаве повідомлення про те, як Стефан Баторій, заманивши Підкову в пастку, стратив його на догоду туркам, і ця страта справила на всіх погане враження²⁵. Чимало місця Підкові й козакам відвів у своїй книзі про Річ Посполиту німець Л. Мюллер, який під час драматичних подій перебував на службі у польського короля. «Цей Підкова,—писав Мюллер,—був визначний муж і мав незвичайну силу. Оскільки він гнув руками кінську підкову з такою ж легкістю, як розривають шмат паперу, козаки на кордоні обрали його своїм начальником (Obersten), і він невтомно дощуляв туркам»²⁶. Мюллер, перебуваючи на службі у Стефана Баторія, зобов'язаний був виправдовувати віроломство короля «вищими державними міркуваннями», а саме — необхідністю забезпечити мир з турками в умовах війни з Російською державою.

Боротьба українського козацтва з турками й татарами посилюється під кінець XVI ст. Козаки безперервно вторгалися в турецькі володіння, тоді як польські магнати «оборонялись» від турків і татар виплатою данини й переслідували козаків за порушення миру з ворогом. Тогочасний польський історик Папроцький порівнював султана з рикаючим левом, який поглинає народ за народом, і тільки русичі, тобто козаки, «сміливо засовують руку в розкриту пащу»²⁷.

З посиленням боротьби козаків проти турків і татар зростає її відгомін у Західній Європі. Численнішою й докладнішою стає інформація про козацькі походи в донесеннях західних послів з Стамбула, зокрема венеціанців. Наприклад, байло

²⁰ Повніше загальну характеристику «Всесвітньої історії» А. д'Обіньє див.: J. Plattard. Une figure de premier plan dans nos lettres de Renaissance: Agrippa d'Aubigné, Paris, 1931, стор. 88—89.

²¹ Histoire universelle du sieur d'Aubigné, t. I—III, Amsterdam, 1626, стор. 787—791.

²² R. Knolles. The General Historie of the Turkes, from the firsts beginning of that Nation to the rising of the Ottoman Famille, London, 1603, стор. 907—914.

²³ Там же, стор. 913—914.

²⁴ Див. Listy Annibala z Kapui, Warszawa, 1852, стор. 253—254 (переклав на польську мову. А. Пжездецький). У 1870 р. з'явився російський переклад його. Див. В. В. Макушев. Італьянские архивы и хранящиеся в них материалы к славянской истории.—«Приложения к XVI тому записок импер. Академии наук», Спб., 1870, стор. 5—6. Нарешті, в 1966 р. він був опублікований в українському перекладі В. Грабовецького.—«Жовтень», 1966, № 6, стор. 128—131.

²⁵ Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследований, касающихся сношений России с Италией, Спб., 1907, т. II, стор. 59.

²⁶ L. Müller. Kurze und wahrhafte Beschreibung, welcher massen dieser jetzt regierender König in Polen Stephanus..., Frankfurt, 1585 (нумерації сторінок немає).

²⁷ Цим. И. Первоульф. Славяне, их взаимные отношения и связи, т. II, Варшава, 1880, стор. 170.

Л. Бернардо лише за весну й літо 1587 р. кілька разів доповідав про напади козаків на турецькі володіння: 12 червня — про те, що вони з суші і з моря атакували Варну, 23 червня — про взяття турецької фортеці Усіани (Ussian), 5 липня — про напад на Бендери і розорення передмістя. Тут же він зазначав, що турки бояться дальших успіхів козаків²⁸. Відомості про козаків та їх війни починають посідати поважне місце також у реляціях західних послів і папських нунцій з Варшави. Ці матеріали опубліковані в ряді збірників²⁹. Становить інтерес «Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною» представлена венеціанському дожу в липні 1585 р. К. Гамберіні — секретарем папського нунція в Польщі кардинала Болоньєтті. В ній Гамберіні наполегливо радив Венеції вступити в союз з козаками, які, всупереч забороні польського уряду, готові завжди виступити проти турків. При цьому Гамберіні посилався на переговори з козацьким гетьманом (його імені він не назвав), який йому заявив: «Щодо прямого нападу на турків, то, користуючись їх війною з Персією, козаки, в союзі з сусідніми народами, легко могли б проникнути до Константинополя; турки нині так ослабли й виснажилися, що не змогли б дати їм (козакам. — Д. Н.) належної відсічі»³⁰. Перед від'їздом Гамберіні з Польщі двоюрідний брат гетьмана вручив йому документ про готовність козаків вступити в союз з Венецією і розпочати війну проти турків. Все це зацікавило венеціанський сенат і настановило його на думку шукати зносин з козаками.

Цікавий такий факт. В кінці XVI ст. на Захід, зокрема в Італію, проникає думка, що падіння Османської імперії станеться тоді, коли на Балканах з'явиться православне військо з Русі, яке викличе загальне повстання православного населення. Той же Гамберіні зі слів гетьмана заявляв сенату Венеції: «Волохи, молдавани, болгари й серби, які не в змозі далі терпіти турецьке ярмо, при першій же появі сильного козацького війська, без сумніву, приєднаються до нього»³¹. Про ці ж настрої балканських слов'ян повідомляв венеціанський байло Д. Соранцо, який був разом з тим емісаром відомого полководця Хуана Аварійського, переможця при Лепанто³². Такі ж враження виніс з мандрів по Балканах єпископ П. Чедуліні, про що він доповідав папі Клименту VIII³³. Відгомін зазначеної думки знаходимо і в пам'ятці дещо пізнішого часу — знаменитих «Подорожах» П'єтро делла Валле, який приписав козакам провіденціальну віру в те, що вони візьмуть Константинополь і зруйнують турецьку імперію³⁴. І слід сказати, що ці гадки виникли небезпідставно: справді, серед південних слов'ян у кінці XVI ст. поширилися сподівання, що визволення прийде до них з одновірної Русі, і, як справедливо наголошував російський історик В. В. Макушев, цю надію подали їм українські козаки: «Якщо наші одноплеменники й одновірці, — писав він, — у XVI ст. сподівалися звільнитися від турецького іга тільки з нашою допомогою, то за таке їх довір'я ми зобов'язані головним чином козакам, які безперервно воювали з турками «во славу божу і на вічну пам'ять козацького імені»³⁵.

(Далі буде).

Д. С. НАЛИВАЙКО

²⁸ Див. В. В. Макушев. Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизданным итальянским источникам). — «Славянский сборник», т. III, Спб., 1876, стор. 10.

²⁹ L. U. Niemcewicz. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce, t. I—V, Lipsk, 1840; Relacje nunnizuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, t. I—II, Berlin—Poznań, 1864; Жерела до історії України—Русі, т. VIII. Матеріали до історії української козащини по рік 1651, Львів, 1908.

³⁰ Цю записку, знайдену в «Commemoriali» венеціанського сената, опублікував В. В. Макушев (див: «Славянский сборник», т. III, стор. 7—10).

³¹ «Славянский сборник», т. III, стор. 9.

³² J. W. Zinkeisen. Geschichte des Osmanisches Reiches in Europa, Bd. III, стор. 516—529.

³³ P. Pierling. La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques, t. II, Paris, 1897, стор. 335.

³⁴ Pietro della Valle. Viaggi descritti in 54 lettere familiari, Venetia, 1661, v. II, стор. 258—259.

³⁵ В. В. Макушев. Восточный вопрос в XVI—XVII веках. — «Славянский сборник», т. III, стор. 7.

Критика та бібліографія

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ,
вид-во «Наукова думка», К., 1967, 368 с.

До 50-річчя Жовтня вийшло чимало досліджень, присвячених різним галузям розвитку української культури—літератури, мистецтва, театру та ін. Але поряд з цим назріла необхідність створення праць, присвячених розвитку культури як єдиного і цілого процесу, в якому всі його основні частини взаємодіють і обумовлюють одна одну. Окремі книги, що висвітлюють розвиток усієї радянської культури, зокрема деяких республік, уже є¹. Рецензована книга є першою спробою узагальнення досягнень радянської культури в УРСР.

Книга написана колективом істориків, які поставили перед собою завдання висвітлити процес розвитку української радянської культури від її зародження до наших днів. У книзі вміщено великий фактичний матеріал, частина якого вперше ввійшла в науковий обіг. Це свідчить про значну роботу авторського колективу рецензованої праці.

У книзі показано ліквідацію неписьменності, розвиток народної освіти, становлення й розвиток радянської науки, літератури та мистецтва, створення й розвиток мережі культурно-освітніх установ, преси, радіо, телебачення, успіхи культурного будівництва в місті та селі, розквіт культури західних областей, у яких за роки Радянської влади культура піднялася до рівня загальнонаціональної.

Автори показують внесок української радянської літератури, мистецтва й науки в скарбницю світової культури. Наведений у книзі фактичний матеріал свідчить про велич культурних досягнень, та начисто відмітає наклепи ворогів про недостатність або, навіть, занепад культури Радянської України. В книзі також показано переду-

мови культурного піднесення УРСР, в основі якого лежать величезні політичні й економічні перетворення, які відбулися внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Небачений розквіт української літератури, музичного та образотворчого мистецтва, театру є наслідком того, що радянський лад відкрив простір для розвитку невичерпних народних талантів. Цьому сприяла життєдія атмосфера соціалістичного інтернаціоналізму, яка існує в нашій країні, постійний обмін культурними досягненнями і взаємобогачення культур братніх народів СРСР. Культурний розквіт України є наслідком ленінської національної політики партії. І це переконливо показують азтори книги.

Розвиток культури всіх братніх радянських народів відбувався на спільній ідейній основі, на базі одного способу виробництва, при тісних економічних, політичних і культурних зв'язках.

Але, разом з тим, культурна революція на Україні, як і всюди, мала свої особливі характерні риси. Порівняно з більшістю інших колишніх національних окраїн Російської імперії український народ мав багату духовну культуру. Але йому довелося перебороти на своєму шляху шалений опір буржуазних націоналістів. Автори рецензованої праці розкрили ці особливості на конкретному фактичному матеріалі.

В книзі показано специфіку проведення культурної роботи на різних етапах соціалістичного будівництва, зокрема в роки громадянської війни, в період відбудови народного господарства, під час Великої Вітчизняної війни.

Однак, у загалом корисній книзі є й недоліки. Деякі з них, очевидно, випливають із загального відставання розробки окремих теоретичних питань культурної революції та її періодизації. Автори дотримувалися періодизації, прийнятої для історії радянського суспільства. Тимчасом культура, незважаючи на залежність від загального суспільного прогресу, має свої особливості й етапи її розвитку можуть не співпадати з загальноісторичними. Періодизація, прийнята авторським колективом, полегшуючи переказ матеріалу в строго хронологічній послідовності, деякою мірою ускладнила з'ясування принципів питань, закономірностей культурного прогресу, призвела до частого повторення імен деяких діячів культури, окремих фактів.

¹ М. П. Ким. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СССР, М., 1955; його ж. 40 лет советской культуры, М., 1957; Г. Г. Карпов. О советской культуре и культурной революции в СССР, М., 1954; Н. Д. Джандильдин. Расцвет культуры и науки в советском Казахстане, Алма-Ата, 1956; П. П. Силиванчик. Деятельность Коммунистической партии Белоруссии по осуществлению культурной революции в республике, Минск, 1961 та інші.

Послідовність викладу змісту в рецензованій праці розкриває розділ про боротьбу трудящих західноукраїнських земель за юзвоток національної демократичної культури (1929—1941 рр.), оскільки він не стосується розвитку української соціалістичної культури. Питання культурного розвитку в західних областях авторам слід було б подати окремим розділом, де вмістити параграф, присвячений боротьбі трудящих за демократичну культуру до возз'єднання.

Завдання висвітлення історії української радянської культури в одній книзі вимагало старанного добору найсуттєвішого матеріалу. Автори в основному справились з цим завданням. Однак, характеризуючи образотворче мистецтво, залишили поза увагою такі важливі для того часу твори мистецтва, як «Рибальський колгосп» Шульги, «Вечір у полі» А. Любимського, «Рибалки» Ю. Бершадського, «Підвешення провіанту до броненосця «Потемкін» І. Мучника. В переліку кінокартин, випущених студіями України в другій п'ятирічці, називаються лише стрічки, прив'язані історичній тематиці. Справді, вони були кращими. Але поряд з ними з'явилися такі хороші фільми про тогочасну дійсність, як «Аероград» О. Довженка, «Батька наречена» І. Пир'єва та ін.

Величезний фактичний матеріал, поданий у книзі, потребував не тільки систематизації, а й осмислювання й оцінок з позицій сучасного рівня науки. Тимчасом цінки деяких явищ потребують уточнень. Наприклад, школи-інтернати відіграють малий роль у навчанні дітей, позбавлених піки батьків в силу тих чи інших причин. Не розглядати інтернати як прообраз комуністичної школи ще передчасно. Багато було зроблено за останні десятиліття по зближенню школи до життя, в поєднанні звчання основам наук з виробничою працею. Але в цій справі були допущені й помилки, пов'язані з намаганнями перетворити загальноосвітню школу в професійну, що

привело до невинновданого збільшення терміну навчання і до зниження освітнього рівня учнів. Це ж можна сказати про захоплення системою заочного навчання у вищій та середній спеціальній школі.

В написанні рецензованої праці було використано й літературу, видану раніше. Однак лише деякі, переважно перші, розділи книги мають поклики на неї, а інші лише на архіви та збірники. Слід було б розширити науковий апарат книги. В сучасній літературі трапляються різні цифрові показники, що характеризують одне й те ж явище. Так, на думку одних авторів армія культармійців початку 30-х рр. на Україні становила 200 тис. (Н. Мілюкова. Боротьба Комуністичної партії за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932 рр.) К., 1960, стор. 42), на думку інших — 310 тис. (О. О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва, К., 1963, стор. 29). Автори рецензованої праці називають число 200 тис. (стор. 79). Ця цифра суперечить даним авторитетного статистичного збірника «В боротьбі за суцільну письменність на Україні» (Харків, 1932 р.) Слід зауважити, що Постанова ЦК КП(б)У від 3 серпня 1931р. передбачала контрольну цифру культармійців 325 тис. чоловік.

На стор. 103 говориться, що до кінця першої п'ятирічки неписьменні й малописьменні на Україні становили всього 8%. Однак перепис 1939 р. показав, що письменність на Україні становила 85,3%, тобто неписьменними залишалося близько 15% населення.

Окремі недоліки не визначають суті книги. Авторський колектив справився з своїм завданням і до 50-річчя Жовтня видав книгу, корисну для всіх, хто цікавиться історією радянської культури. Вона повністю заслуговує позитивної оцінки.

О. О. МИХАЙЛОВ

ВЕЛИКІ ЗВЕРШЕННЯ,

ид-во «Наукова думка», К., 1967, 352 с.

До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції авторський колектив інституту історії АН УРСР¹ підготував книгу «Великі звершення»² — першу у ви-

¹ Г. Д. Діденко, В. Ф. Пані-удьласка, О. Б. Слуцький, Е. П. алаш, В. А. Дядиченко, Г. М. Левчук, Ф. Е. Лось, І. С. Слаєєв, Л. А. Шевченко, І. О. Гурій, М. Н. Лещенко, К. І. Стецюк, Л. В. Андрієнко, Я. Я. Котуха, Ф. П. Шевченко, І. С. міль, П. М. Калениченко, І. Ф. Євєєв.

² Редакційна колегія: К. К. Дубина (відповідальний редактор), П. П. удзенко, Г. Д. Діденко, П. М.

данні «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму». Вона написана на основі матеріалів союзних, республіканських та обласних державних і партійних архівів з широким залученням документальних і статистичних збірників, періодичної преси. У праці всесторонньо висвітлено героїчну боротьбу українського народу за побудову соціалізму, його діяльність у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Багато яскравих сторінок присвячено організаторській діяльності партійних організацій республіки, під керівництвом яких у найкоротші історичні строки були проведені грандіозні соціалістичні перетворення в усіх галузях життя.

Калениченко, Б. П. Ковалевський, О. С. Кудлай, Г. М. Шевчук.

У процесі будівництва соціалізму сформувалася українська соціалістична нація.

На основі спільності корінних інтересів робітників, селян та інтелігенції всіх націй і народностей виникла непорушна соціально-економічна і ідейно-політична єдність радянського народу, який після розгрому гітлерівської Німеччини приступив до відбудови зруйнованого війною господарства. У книзі яскраво показано післявоєнний відбудовчий період на Україні, показано, як завдяки величезному трудовому героїзму трудящих і братерській допомозі всього радянського народу було досягнуто великих успіхів у розвитку економіки та культури в період завершення будівництва соціалізму.

Головне місце у праці присвячено великим успіхам трудящих України в роки комуністичного будівництва, їх трудовому й політичному піднесенню, докладно і правильно відбито процеси бурхливого розвитку народного господарства, науки та культури.

Позитивною стороною дослідження є науковий аналіз далішого розвитку ідей марксизму-ленінізму про комуністичне суспільство в рішеннях з'їздів і Пленумів партії, а також у новій Програмі КПРС. Авторі підкреслили величезне значення теоретичної й практичної діяльності ленінської партії на сучасному етапі. Створення матеріально-технічної бази комунізму партія вважає головним економічним завданням. Вирішальна роль у його вирішенні належить робітничому класові.

У роки семирічки формувався новий тип робітника широкого виробничого профілю, який оволодів основами інженерно-технічних знань. На жаль, це не знайшло належного висвітлення в рецензованій праці.

Широка участь жінок у виробництві має велике народно-господарське значення. Це важливе соціально-політичне явище. Тому авторам необхідно було приділити більше уваги ролі жінок у комуністичному будівництві.

Авторський колектив на конкретному матеріалі переконливо розкрив таку особливість внутрікласових змін, як безперервне зростання загальноосвітнього й культурно-технічного рівня трудящих України.

Багато уваги приділено в книзі соціалістичному змаганню й новим патріотичним починанням трудівників міста й села республіки. Рух за комуністичну працю збагатив соціалістичними новими рисами, підняв його на вищий рівень. Авторі вдало показали, яку широку підтримку в республіці дістає почин В. Гаганової, як розгортався рух за «українську годину» тощо. Вони підкреслюють, що розвиток технічного прогресу, широке впровадження досвіду передовиків виробництва й досягнень науки й техніки перебували в центрі уваги партійних, комсомольських і профспілкових організацій.

Аналізуючи сучасний стан взаємовідносин між містом і селом, автори вказують

на безперервне посилення допомоги робітничого класу колгоспному селянству і ґрунтовно показують внесок останнього в створення матеріально-технічної бази комунізму. Науковий аналіз і критичний підхід характерні при висвітленні розвитку сільського господарства, досягнень і труднощів цієї важливої галузі народного господарства. Вдало складено таблиці з технічної оснащеності та енергоозброєності праці, державних заготівель. Добре висвітлено розстановку кадрів і зростання чисельності партійних організацій на селі.

Автори показують, що, всебічно розвиваючи народне господарство, Комуністична партія невтомно піклується про максимальне задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих. Національний прибуток республіки за семирічку зріс на 58%, що яскраво підтверджує зростання їх життєвого рівня.

У праці знайшли яскраве відображення великі досягнення української радянської культури: розвиток системи освіти, розквіт літератури й мистецтва, тісний зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва. Авторі розкривають нові явища в розвитку суспільного самоуправління, а також питання комуністичного виховання трудящих.

У книзі розглядається зміцнення братерської співдружності радянських народів, різноманітні й плідні зв'язки між Україною та іншими радянськими республіками. Важливим фактором зміцнення братерської дружби народів СРСР стало соціалістичне змагання шахтарів Донбасу і Кузбасу, металургів Придніпров'я і Уралу, нафтовиків Борнслава і Баку тощо. Радянські республіки проводять безперервний обмін кваліфікованими кадрами. Яскраве відображення у дослідженні знайшов процес далішого розвитку й зближення національних культур, їх взаємного збагачення, що є найкращим доказом торжества національної політики Комуністичної партії.

Надзвичайно багатий і цікавий матеріал, присвячений міжнародним зв'язкам Української РСР, її зростаючій ролі в боротьбі за мир і зміцнення єдності країн соціалістичної співдружності. Вказано, що Радянська Україна подає велику матеріальну й моральну допомогу трудящим країн, які звільнилися від колоніального гніту, в зміцненні їх економічної й політичної незалежності.

У дослідженні всебічно висвітлено організаційську роль ленінської партії на сучасному етапі комуністичного будівництва. Рецензована монографія є першою узагальнюючою працею з історії комуністичного будівництва на Україні. Природно, що її авторам довелось зіткнутися з своєрідними труднощами. Не всі питання висвітлені у книзі рівною мірою. Проблемі участі трудящих у суспільно-політичному житті фактично лише поставлено. Вона ще вимагає спеціального дослідження. Ряд питань висвітлено без використання архів-

них джерел. Прикро, що в книзі відсутні посилання навіть на найважливіші першоджерела.

Але зазначені недоліки не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку рецензованої праці, що є важливим досліджен-

ням і відправною точкою для дальшого вивчення проблем комуністичного будівництва на Україні.

С. М. МЕЛЬНИК, І. Я. ОМЕЛЬЯНЕНКО

EINFÜHRUNG IN DAS STUDIUM DER GESCHICHTE.

Herausgegeben von Walther Eckerman
und Hubert Mohr. VEB Deutscher Verlag
der Wissenschaft, Berlin, 1966, 535 ss.

ВСТУП ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ.

Під редакцією Вальтера Еккермана
і Хуберта Мора, Берлін, 1966, 535 с.

Великий інтерес для істориків становить узагальнююча праця великого колективу авторів, що вийшла в НДР. Вона заслуговує на найсерйозніший і докладний аналіз. Дедалі зростаючі вимоги, що їх ставить перед вищою школою науково-технічна революція, змушують науковців розмірковувати і діяти, зважаючи на нові категорії у вивченні, вихованні та дослідницькій роботі. Задовольнити ці вимоги в галузі вивчення історії є метою рецензованої праці, що сприяє здійсненню єдності виховання, освіти і навчання студентів-істориків; її завдання—відкрити їм очі на великі виховні цінності й можливості вивчення історії, показати єдність партійності та науки, розкрити багатство й різноманітність форм історичної науки.

У створенні книги взяло участь понад 40 авторів. Історики-спеціалісти з різних епох, філософи, представники суміжних суспільних наук, бібліотечні й музейні працівники, методисти, викладачі шкіл і студенти колективно створили працю, єдиний у своєму роді учбовий посібник для університетів і вищих шкіл соціалістичних країн. Слід відразу ж зауважити, що авторський колектив у цілому виконав поставлене перед ним завдання.

У передмові до книги В. Еккерман і Х. Мор пов'язують її появу з виданням керівних матеріалів з питань викладання у вищій школі, опублікованих в НДР на початку 1966 р., і восьмитомної «Історії робітничого руху», вихід у світ якої справедливо розглядається як новий етап у розвитку всієї історичної науки НДР. Не випадково тому джерела з історії робітничого руху викликають особливу увагу авторів.

Перший розділ рецензованої книги («Передумови для організації навчання історика») має нормативний характер; численні поради і вказівки, частина яких, природно, може бути застосована лише у вузах і школах НДР, можуть бути корисними і для молодих викладачів інших країн.

Дуже важливий другий розділ — «Основи, предмет і завдання марксистської історичної науки», в якому подано тлумачення терміна і поняття «історія», докладну характеристику марксизму-ленінізму як світогляду і методологічної основи історичної науки. У розділі доведено неможливість існування безпартійної історичної науки. Книга розкриває єдність марксизму-ленінізму та історичної науки, показує її зв'язок з діалектичним матеріалізмом через історичний матеріалізм як загальну соціальну теорію суспільного розвитку. Великий інтерес у цьому розділі викликають думки про зв'язок історії з конкретними соціологічними дослідженнями, марксистськими етикою та естетикою, теорією наукового атеїзму, політекономією і науковим соціалізмом. Розділ написано з використанням великої кількості філософської та методологічної літератури, зокрема радянської, праць керівних партійних і державних діячів НДР.

У третьому розділі розглядається значення різних суспільних наук, суміжних з історією: наук про державу і право, лінгвістичних, літературознавства, журналістики, географії, антропології, археології, етнографії, статистики, історії мистецтва.

Цікавий четвертий розділ посібника, що характеризує робоче місце історика—архіви, бібліотеки, музеї, а також соціалістичні промислові та сільськогосподарські підприємства, які є ареною діяльності історика-соціолога.

Необхідні для початку історика відомості довідкового характеру зібрані в п'ятому розділі. Тут є характеристика вступних курсів до вивчення історії, бібліографії (загальної, журнальної, з історії Німеччини та інших країн), енциклопедій і довідників, узагальнюючих учбових посібників, спеціальних історичних журналів, карт і атласів.

У шостому розділі дано ряд цінних порад щодо організації наукової праці історика—про читання та конспектування наукової літератури, написання рецензій, роботу з картотекою тощо.

Дуже важливий сьомий розділ, що характеризує дослідницький метод історичної науки. Тут викладено принципи логіки дослідження, засоби та прийоми тлумачення історичних явищ і процесів, розкрито специфічний характер історичної науки, йдеться про типи застосовуваних теоретичних абстракцій, їх зв'язок і взаємодію з емпіричними спостереженнями дослідника, про пізнання та формулювання історичних закономірностей. В розділі розповідається

також про історичне джерелознавство, аналіз і критику джерел, підкреслено класовий характер як джерелознавства, так і історичних джерел.

Уперше в німецькому джерелознавстві тут ставляться складні питання взаємодії змісту і форми в історичному джерелі, походження та мети створення джерела. Автори підкреслюють важливість для джерелознавства поділу джерел на первинні (першоджерела) та вторинні. Обмеженість місця не дала авторам змоги навести необхідну кількість прикладів, внаслідок чого розділ має скоріше нормативний ніж дослідницький характер. Матеріал викладається так, ніби всі ці питання вже вирішені і з'ясовані, хоч насправді в них є ще чимало спірного та неясного. Тимчасом вже саму постановку цих питань слід розцінювати як заслугу сучасного джерелознавства в НДР.

Великий восьмий розділ присвячений характеристиці історичних джерел — речових, письмових, усних (фонодокументів), лінгвістичних, етнографічних (у тому числі фольклорних), кінодокументів.

Розділ не містить точного визначення історичного джерела. Автор (В. Цолльнер), поставивши питання про зміст і межі поняття «джерело», вдався до описової форми викладу. Він пише: «Марксистське розуміння джерела бере до уваги всю сферу життєвої та виробничої діяльності людини... Сюди ж приєднується ще й природа як джерело для вивчення навколишнього середовища (географічні та кліматичні умови). Результатом людської діяльності є рівною мірою речовий, образний, письмовий і усний переказ, причому письмові джерела, звичайно, з певним обмеженням, становлять найважливішу частину джерелознавства. Поняття джерела, отже, охоплює величезну різноманітність переказу» (стор. 266). Повністю погодитися з цією думкою не можна. Термін «переказ» (die Überlieferung) не може вмістити в себе всю різноманітність типів історичних джерел. Навряд чи буде вірним вважати «переказом» мову. Численні факти з фольклору і етнографії рівною мірою є і переказом і фактом теперішнього. Дуже туманно сказано про географічне середовище — чи є воно саме історичним джерелом?

Недоліком цього розділу є й те, що автори не обґрунтували прийнятого ними принципу поділу джерел. Вони пропонують свій поділ джерел, навіть не згадуючи, що існує велика кількість літератури німецькою мовою, присвячена різним принципам поділу. Не всі типи джерел (фольклор, фотодокументи) характеризуються в розділі з достатньою повнотою.

У дев'ятому розділі розглянуто допоміжні історичні дисципліни — палеографію, документалістику, дипломатику, сфрагістику, геральдику, історичну хронологію, мистецтвознавство, епіграфіку, метрологію, нумізматику, історичне зброєзнавство, історію костюма. Розширивши традиційний набір допоміжних історичних дисциплін,

включивши до нього зброєзнавство та історію костюма, автори тимчасом відмовили у праві бути допоміжною історичною наукою генеалогії. Це тим більш дивно, що вона завжди займала певне місце в німецькій історичній науці. Щоправда, питання про генеалогію як допоміжну науку сучасності не вирішене остаточно і радянськими істориками. Деякі вчені заперечують необхідність її розробки¹, інші, навпаки, підкреслюють значення генеалогічних розшуків не лише для минулого, але й для сучасного².

У десятому розділі подано конкретні поради щодо написання наукових історичних праць; у заключному одинадцятому розділі йдеться про відповідальність історика і викладача історії НДР перед народом, стверджується важлива роль історика, що формує свідомість народу незалежно від місця своєї роботи — у школі, вузі, музеї, архіві тощо.

Книга закінчується добре складеним предметним покажчиком. Шкода, що бракує звичного в німецькій історичній літературі іменного покажчика: для книги подібного роду він необхідний. Численні бібліографічні посилання розкидані по всій книзі, внаслідок цього значною мірою знецінюються.

Цікаво порівняти рецензовану книгу з узагальнюючою працею французьких учених «Історія та її методи»³. Ці видання кардинально відрізняються насамперед за теоретичною та ідеологічною основами і за типом. Праця французьких істориків — типовий збірник, характерний для сучасної буржуазної історичної науки. Її автори належать до різних шкіл, їх погляди суперечливі. Німецькі вчені створили єдине, з точки зору методології, дослідження, засноване на останніх досягненнях марксистської філософської та історичної думки. «Вступ до вивчення історії» відзначається й більшою практичною значимістю, це — справді посібник, мета якого — подати

¹ А. А. Введенский. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов. — «Вопросы архивоведения», 1962, № 2, стор. 28; Г. П. Саар. Источники и методы исторического исследования. Баку, 1930, стор. 56.

² А. И. Гуковский. Научная разработка истории советского общества и вспомогательные исторические дисциплины. — «Вопросы истории», 1964, № 2, стор. 57—58; А. А. Зимин. Вспомогательные исторические дисциплины и их роль в работе историков-архивистов. — «Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР», т. I, М., 1965, стор. 129; В. И. Викторов. Загадки генеалогии. — «Вопросы истории», 1965, № 2, стор. 213—219.

³ L'histoire et ses méthodes, Paris, 1861. Рецензію на цю книгу див.: «Вопросы истории», 1964, № 7, стор. 179—162.

практичну допомогу викладачу історії у вузі, студенту і початкуючому спеціалісту, допомогти їм ознайомитися з літературою, написати своє перше дослідження, зробити першу наукову доповідь. Подібної праці немає більш у жодній з соціалістичних країн. Незважаючи на великий обсяг і складність змісту, ця книга знайде свого читача, оскільки її потребують кваліфіковані історики-спеціалісти, викладачі, студенти, лектори, всі, хто цікавиться історією як наукою.

Час уже визначити, що слід розуміти під історичним джерелом, дати йому найбільш прийнятне наукове визначення, систематизувати і класифікувати джерела, виробити єдину джерелознавчу термінологію. Тісний зв'язок багатьох джерелознавчих проблем з питаннями методології історії зумовлює необхідність участі в створенні та редагуванні потрібної праці поряд з істориками широкого профілю також і філософів, археологів, етнографів, архівістів і представників інших суспільних наук.

Вихід цієї книги у світ — велике наукове і практичне досягнення істориків НДР. Але успіх наших друзів змушує гостріше відчувати наші власні недоліки. Незважаючи на успіхи, досягнуті останнім часом у розвитку джерелознавчих досліджень і учбо-

вої літератури⁴, слід визнати, що в Радянському Союзі досі немає узагальнюючої зведеної праці з теоретичних і методологічних питань історичної науки*. Створення такої праці — чергове першорядне завдання радянських істориків.

Л. М. ПУШКАРЬОВ

⁴ М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР. Выпуск первый. С древнейшего времени до конца XVIII века. Учебное пособие. М., 1962; В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в. — 1917 г. М., 1962; А. Введенский, В. Дядиченко, В. Стрельский. Допоміжні історичні дисципліни. Київ, 1963; М. Н. Черноморский. Источниковедение истории СССР (Советский период). Учебное пособие для исторических факультетов вузов. М., 1966; Истори́ческие джерела та їх використання, вип. 1—2, Київ, 1964—1966, та ін.

* Посмертна публікація досить цікавих «Нарисів методики історичних досліджень» видатного українського джерелознавця І. П. Крип'якевича («Український історичний журнал», 1967, № 2—4, 7—9) дає підстави вважати, що необхідність створення подібної праці гостро відчувається істориками і джерелознавцями.

* * *

Необхідність створення «Вступу до вивчення історії», праці, заснованої на теоретичних принципах марксизму-ленінізму, подібної тим, що вже існують в інших галузях наукового знання, давно вже назріла*. Вона зумовлена не тільки логікою розвитку історичної науки, актуалізацією її методологічної проблематики, але й зростаючими вимогами викладання та вивчення історії, науково-дослідницької роботи.

Цим визначається складність структури рецензованої книги, що в нерозривній єдності розглядає проблеми навчання, виховання, викладання і наукового дослідження в галузі історії і, отже, необхідність залучення для її написання великого авторського колективу спеціалістів істориків, архівістів, археологів, музейних працівників, викладачів шкіл і вузів НДР. Іншою суттєвою особливістю книги є те, що вона, як довідковий посібник, розрахована на широке і різноманітне коло читачів — від студентів до спеціалістів. Це зумовлює надзвичайно великий діапазон висвітлюваних у ній питань.

Центральне місце в праці займають розділи, де розкриваються основні теоретичні й методологічні питання історичної науки, загальні принципи критики історич-

них джерел і аналізуються методи історичного дослідження.

Історична свідомість, як і будь-яка інша форма суспільної свідомості, відображає суспільне буття у всій його суперечливості. Тимчасом вона суспільно зумовлена і виконує певні соціальні завдання, тісно пов'язана з суспільними умовами, політичною та ідеологічною боротьбою.

Історична наука — не просто зібрання та опис історичних фактів, як її намагаються представити деякі буржуазні історики. Дослідження в галузі історії завжди тісно пов'язані з світоглядними концепціями. Методологічну основу марксистської історичної науки становлять діалектичний та історичний матеріалізм, матеріалістична теорія суспільного розвитку — марксизм-ленінізм.

У книзі німецьких учених правильно відзначається, що філософські принципи, поняття та категорії становлять ключ до розкриття діалектики загального і одиничного, перервного і безперервного, змісту й форми, суті та явища, необхідності та випадковості в історії людства, мають першорядне значення для охоплення складного і суперечливого характеру суспільного розвитку у всій його різноманітності. Особлива увага при цьому звертається на принцип історизму, на єдність логічного й теоретичного в науковому дослідженні.

Підкреслюючи методологічне значення діалектичного та історичного матеріалізму

* Ф. П. Шевченко. Про створення «Вступу до історичної науки». — «Український історичний журнал», 1959, № 1.

для історичної науки, автори разом з тим указують, що певне методологічне навантаження в історичному дослідженні виконують усі складові частини марксистсько-ленінської теорії, які стають безпосереднім інструментом історичного пізнання — етика, естетика, політекономія, теорії наукового атеїзму, соціалізму.

Критикуючи такий підхід до історії, що встановлює лише випадковість, неповторність і поодинокість історичних явищ і заперечує їх об'єктивні закономірні зв'язки, автори правильно розглядають розуміння предмету і завдань історичної науки. Автори визначають предмет історичної науки як «цілісність окремих економічних, політичних, ідеологічних, культурних явищ у їх якісній різноманітності і закономірному розвитку» (стор. 75). Тому будь-який аналіз окремих історичних фактів неминуче повинен завершитися синтетичними побудовами і теоретичними узагальненнями, а описовий етап історичного дослідження після відповідної обробки емпіричного матеріалу повинен бути замінений поясненням і діалектико-матеріалістичним тлумаченням фактів. Розкрити на основі даної сукупності історичних фактів ті чи інші закономірності суспільного розвитку — найважливіше завдання історичного дослідження. Разом з тим виконання даного завдання передбачає відповідний добір, опис і класифікацію емпіричного матеріалу, ретельний аналіз першоджерел.

Поряд із з'ясуванням значення суміжних для історії наук у книзі докладно аналізуються взагалі всі методи історичного дослідження і загальні принципи марксистської критики джерел, показуються

єдність і взаємодія цих методів з спеціальними методами допоміжних історичних дисциплін включно, доводиться необхідність свідомого й цілеспрямованого вміння застосовувати всю сукупність методів історичного дослідження як інструментів і логічних засобів пізнання історичної дійсності.

Для початкуючих істориків корисно буде ознайомитися із змістом тих розділів, де йдеться про передумови вивчення історії, про робоче місце історика, засоби його праці, про вивчення науково-історичної літератури, хоч і дуже стисло, підготовку наукових досліджень з історії; тут вони знайдуть чимало корисних для себе порад.

На жаль, у рецензованій книзі не з'являються численні важливі методологічні проблеми, як, наприклад, питання про категорії історичної науки, суть і принципи інтерпретації історичних фактів, співвідношення матеріалістичної діалектики та спеціальних методів історичного дослідження, місце історичної науки в суспільному житті. Залишилися нерозкритими у книзі й проблеми застосування в історичному дослідженні математичних методів і електронно-обчислювальної техніки, зв'язку історії з природознавством.

Незважаючи на згадані недоліки, в цілому книга становить великий науковий інтерес і може служити цінним посібником для викладачів вузів, учителів, студентів. Зважаючи на потребу в такій літературі, варто було б видати рецензовану книгу в перекладі з німецької мови.

А. Ф. КІЛУНОВ

ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА НА УКРАИНЕ 1918—1920 гг.

*Сборник документов и материалов
в трех томах, четырех книгах,
изд-во «Наукова думка», К., 1967, т. 1,
кн. 1, 875 с.; т. 1, кн. 2, 492 с.; т. 2,
919 с.; т. 3, 910 с.*

До п'ятдесятиріччя Великого Жовтня видавництво «Наукова думка» випустило третій збірник документів «Гражданская война на Украине, 1918—1920».

У його підготовці взяли участь Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР, Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР та Інститут історії АН УРСР.

Для рецензованого збірника широко використано фонди Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України, Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР і Центрального державного архіву Радянської Армії (Москва), Центрального державного архіву Військово-Морського флоту (Ленінград), Центрального державного

архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР, а також обласних державних архівів УРСР та їх філіалів. Частково залучено матеріали з газет і журналів за 1918—1920 рр., збірників узаконовень й розпоряджень Робітничо-селянського уряду України та ін. 2682 документи, переважна більшість яких публікується вперше, охоплюють весь період історії громадянської війни та іноземної інтервенції на Україні — від початку боротьби проти німецько-австрійських загарбників (18 лютого 1918 р.) і до розгрому Врангеля й завершення громадянської війни (середина листопада 1920 р.).

Основну частину збірника складають документи Комуністичної партії, радянських державних і військових установ, рішення робітничих та селянських зборів, повідомлення більшовицької і радянської преси і т. п. У них названо імена багатьох видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, працівників місцевих органів, командирів і бійців Червоної Армії, учасників партизанських і повстанських загонів, підпільників, відображено їх героїзм у боротьбі за владу Рад. Вони також яскраво показують роль В. І. Лені-

на, ЦК РКП(б) і Комуністичної партії України в мобілізації трудящих на розгром внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції, бойові дії частин Червоної Армії та партизанських загонів, героїчну працю трудивників тилу, викривають антинародну політику буржуазно-націоналістичних і білогвардійських «урядів» на Україні. Їх союз з іноземними імперіалістами. До цього видання включено й документи ворожого табору, але, на жаль, опущено джерела з архівів НДР, Польщі та інших зарубіжних країн.

Матеріали розміщено у хронологічному порядку. Структура збірника відповідає основним етапам громадянської війни на Україні і в цілому заперечення не викликає. Але, на наш погляд, документи про розгром буржуазно-націоналістичної Директорії і антантівських інтервентів слід було б включити до однієї книги, оскільки боротьба з ними тісно перепліталась і збігалась у часі.

Перший том складається з двох книг. У 3 розділах першої з них опубліковано 855 документів, які відображають визвольну боротьбу українського народу проти німецьких окупантів, гетьманщини і буржуазно-націоналістичної Директорії.

У першому розділі (лютий—квітень 1918 р.) вміщено насамперед рішення партійних організацій, центральних і місцевих органів Радянської влади України, спрямованих на організацію збройної відсічі німецьким окупантам, повідомлення про бойові дії Червоної Армії й червоногвардійських загонів, виступи селян проти інтервентів, збройну допомогу Радянської Росії трудящим України, про участь інтернаціоналістів—чехів, словаків, сербів, поляків та інших у боротьбі українського народу за владу Рад і т. д. Є також повідомлення про формування на Україні частин Червоної Армії, але мало документів про перебудову Червоної гвардії в регулярні війська, про роль її штабів і військових відділів місцевих Рад у створенні робітничо-селянської армії.

Наступний розділ відтворює картину відновлення буржуазно-поміщицьких порядків на Україні, пограбування її окупантами, встановлення німецько-австрійськими інтервентами та їх ставленням до гетьманом Скоропадським терористичного режиму. Документи свідчать про те, що визвольна боротьба українського народу не вичухала й на мить. Вони дозволяють прослідкувати організацію комуністичного підпілля й утворення Комуністичної партії України, наростання робітничого страйкового руху та виступів трудящих влітку й восени 1918 р.

У останньому розділі книги наведено багато документів про активізацію комуністичного підпілля на Україні, створення у багатьох містах Рад робітничих депутатів та їх діяльність, революціонізування німецько-австрійських окупаційних частин та виникнення серед них Рад солдатських депутатів. Ці матеріали підтверджують

повний крах німецько-австрійської окупації і гетьманщини на Україні, викривають спроби буржуазно-націоналістичної Директорії шляхом жорстоких репресій і насилля над трудящими зберегти буржуазно-поміщицькі порядки. На сторінках збірника відображено, як робітники й трудящі селяни під керівництвом Комуністичної партії України використовували найрізноманітніші методи боротьби для вигнання загарбників з рідної землі, розгрому гетьманщини й Директорії. В книзі є дані про час визволення багатьох міст і повітів України радянськими повстанськими загонами, а також цінні матеріали про роль 1-ї та 2-ї українських дивізій у відновленні влади Рад.

Друга книга першого тома висвітлює боротьбу робітників і селян за визволення Донбасу, Півдня України та Криму від денікінців і військ Антанти (листопад 1918—квітень 1919 р.). У них розкривається підготовка і здійснення інтервенції на Південь України і Криму, підтримка Антантою буржуазно-націоналістичної Директорії й денікінських білогвардійських формувань, діяльність комуністичного підпілля в Одесі. Повідомлення, оперативні зведення, телеграми Головнокомандування і штабів Червоної Армії дають уявлення про хід бойових операцій проти денікінців у Донбасі й антантівських військ на Півдні України. Але слід зазначити, що тут вміщено мало матеріалів про повстанський рух і роль місцевих Рад, ревкомів та інших робітничо-селянських організацій у боротьбі з білогвардійцями й інтервентами.

У другому томі збірника відображено боротьбу трудящих України з денікінцями і петлюрівцями у травні 1919 р.—лютому 1920 р. Телеграми В. І. Леніна керівникам Радянського уряду і Комуністичної партії України, опубліковані у цьому томі, свідчать про видатну роль вождя партії в організації розгрому денікінців на Україні. Велика група документів показує діяльність партійних організацій і комсомолу, центральних і місцевих органів Української Радянської Республіки, штабів Червоної Армії, спрямовану на відсіч білогвардійській і буржуазно-націоналістичній контрреволюції. Частина з них викриває репресії і звірства денікінців, свідчить про героїзм підпільників-комуністів, наростання повстанського руху проти білогвардійців, петлюрівців і білополяків, яким вдалося захопити західноукраїнські землі. Тут також подано матеріали про ліквідацію «григор'ївщини» і петлюрівських банд, наступальні бойові операції Червоної Армії та радянських партизанів, що визволили Україну від білогвардійців і петлюрівців наприкінці 1919—на початку 1920 рр. Ряд документів розкриває допомогу трудящих України наступаючим частинам Червоної Армії.

Третій том присвячено останньому етапу громадянської війни (березень—листопад 1920 р.)—боротьбі з білополяками, Врангелем і петлюрівщиною. Тут викрива-

ється агресивна політика буржуазно-поміщицького уряду Польщі, його зговір з імперіалістами Антанти, Врангелем, Петлюрою, показано підготовку й здійснення віроломного нападу на Країну Рад, встановлення терористичного режиму на окупованій території. Особливий інтерес викликають матеріали про організацію і діяльність партійного і комсомольського підпілля, розгортання партизанського руху в тилу білополяків і врангелівців.

У цьому томі вміщено телеграми В. І. Леніна, рішення ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, місцевих партійних і комсомольських організацій про мобілізацію сил на розгром внутрішньої й зовнішньої контрреволюції. Ці публікації дають уявлення про підготовку й проведення контрнаступу Червоної Армії, масовий героїзм червоноармійців, звільнення майже всієї України від білополяків.

Оперативні зведення Радянського командування і матеріали розвідки (документи № 268, 279, 280, 299, 307, 324) свідчать, що протягом липня та першої половини серпня опір білополяків дедалі посилювався, коли вони, одержавши свіжі підкріплення, на багатьох ділянках Південно-Західного фронту зупинили наступ Червоної Армії. Документи, починаючи з другої половини серпня 1920 р., у збірнику, на жаль, майже немає. Хоча якраз вони й допомогли б з'ясувати розвиток подій на заключному етапі війни.

Археографічна обробка матеріалів проведена на високому науковому рівні відповідно до вимог видання історичних документів радянського періоду.

БОРЬБА ТРУДЯЩИХСЯ УКРАИНСКИХ ПРИДУНАЙСКИХ ЗЕМЕЛЬ ЗА СОЦИАЛЬНОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ ОСВОБОЖДЕНИЕ. 1918—1940 гг.,

Сборник документов и материалов, Одесса, 1967, 328 с.

Великий Жовтень відкрив українському народу шлях до створення першої в його історії суверенної національної соціалістичної держави. Але в тяжких умовах громадянської війни та іноземної військової інтервенції молода Радянська країна не змогла об'єднати всі українські землі. При активній допомозі провідних імперіалістичних країн Антанти частина українських земель була захоплена буржуазно-поміщицькими урядами Польщі, Чехословаччини і Румунії. Так боярська Румунія, віроломно порушивши угоду з Радянським урядом про звільнення Бессарабії, підписану в березні 1918 р. (док. 18), у квітні 1918 р. проголосила приєднання краю до Румунського королівства. Для багатонаціонального населення Бессарабії настав двадцятидворічний період соціального і національного гноблення, приниження люд-

Всі вони опубліковані російською мовою, за сучасною орфографією. Але, на нашу думку, їх переклад з української мови на російську не виправданий, тим більше, що це невелика частина книги.

Збірник має загальну археографічну передмову, а також вступні статті до кожного тома (книги), в яких редактори томів І. К. Рибалка, М. І. Супруненко, М. А. Рубач, С. М. Королівський та М. К. Колісник визначають їх хронологічні рамки, дають наукову характеристику відповідних етапів громадянської війни і роблять ґрунтовний огляд матеріалів, що полегшує роботу над ними дослідникам і читачам. Кожен том має примітки, перелік документів і покажчики — іменний, географічний, частин, з'єднань та установ армії й флоту.

Слід відзначити сумлінну роботу упорядників — О. Є. Кривошеєвої, Ф. О. Мирославської, А. М. Михайличенко, А. З. Міщенко, В. Г. Панкрат'євої, Л. М. Ніколаєнко, С. О. Розіна, А. Ф. Сергєєвої, Є. П. Шаталіної — по добору й археографічній обробці документів та складанню покажчиків.

Цей збірник є чудовим подарунком харківських і київських істориків та археографів до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Безумовно, він дасть поштовх до глибшого дослідження історії громадянської війни та інтервенції на Україні. Його зможуть використати викладачі, агітатори та пропагандисти для виховання трудящих, зокрема молоді, на багатих революційних традиціях нашого народу.

П. І. ГАРЧЕВ

ської гідності. Цей період має значний інтерес для істориків і науковців, які вивчають боротьбу трудящих мас України, тимчасово відірваних від соціалістичної Батьківщини, за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Рецензований збірник і присвячено показу цієї боротьби трудящих українських придунайських земель. Збірник підготували працівники філіалу Одеського облдержархіву в м. Ізмаїлі та партархіву Одеського обкому КП України. До нього залучено архівні документи ряду архівів України, Центрального державного архіву Молдавської РСР, а також матеріали преси, в яких відображені події, що відбувалися з 1918 по 1940 рр. в колишніх Акерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабії, включених у серпні 1940 р. рішенням III сесії Верховної Ради СРСР до складу Української РСР.

Трудящі Бессарабії, очолювані комуністами, вели героїчну боротьбу проти окупантів, опираючись на пролетарську солідарність робітників і селян Румунії, на моральну підтримку братніх народів Радянського Союзу. Визвольний рух розпо-

чався ще в буремні роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції (згадаємо потоплене в крові військами боярської Румунії Хотинське повстання).

В 20-х роках найвищою точкою боротьби трудящих придунайських земель всієї Бессарабії з поневолювачами стало широко відоме Татарбунарське повстання восени 1924 р. (док. № 83—95). Це була відповідь населення краю не тільки на тяжке соціальне становище, а також на небачений національний гніт (йдеться про насильницьку румунізацію населення, заборону рідної мови, зміну назв населених пунктів тощо (док. 41, 45 та ін.). Намагаючись якось юридично виправдати надзвичайно жорстоке придушення повстання, королівський уряд у 1925 р. інсценував так званий кишинівський «процес 500». Це викликало хвилю протесту трудящих Радянського Союзу, зокрема України, а також різних європейських країн (док. 99, 100, 104). Крім того, проти факту «правосуддя» виступив цілий ряд відомих прогресивних діячів Західної Європи (серед них А. Барбюс, А. Ейнштейн, Р. Роллан, П. Л. Огюст та ін.) (док. 101, 103 та ін.).

Бессарабський обком КП Румунії був справжнім організатором і авангардом боротьби трудящих краю за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянським Союзом. Бессарабські комуністи показували зразки мужності і героїзму. Це вимушені були визнати навіть офіційні органи боярської Румунії (док. 57, 60, 61, 62, 66, 68 та ін.).

З глибокого підпілля комуністи Бессарабії керували боротьбою трудящих краю проти окупантів, використовуючи різні форми і методи протесту (страйки, розповсюдження листівок, організація партизанських загонів для нападів на сільські жандармські пости та ін.). Велику увагу комуністи Бессарабії приділяли налагодженню виходу в складних умовах підпілля періодичних видань. Як свідчать документи збірника, в кінці 20-х — першій половині 30-х років в містах і повітах Бессарабії виходив цілий ряд газет — «Красное знамя», «Красный Юг», «Рабоче-крестьянская правда» та ін. Газети згуртовували й спрямовували дії трудящих мас краю, детально інформували їх про тяжке становище робітників і селян Бессарабії, показували жорстокість правлячих кіл королівської Румунії, вели боротьбу проти терору, фашизму та війни.

Виключний інтерес для дослідника мають листівки революційних організацій Бессарабії, що випускались в умовах свавілля, відсутності майже будь-яких буржуазних свобод. В них знайшли відбиття різні сторони життя і героїчної боротьби трудящих Бессарабії з боярською Румунією — відношення трудящих краю до своєї Батьківщини — СРСР, боротьба проти фашизму і підготовки нової війни, рух на захист Радянського Союзу та ін. (док. № 112, 116, 125, 127, 135, 141, 142).

Протягом всього періоду героїчної боротьби трудящих Бессарабії Комуністична партія Румунії приділяла значну увагу справедливому вирішенню національного питання. Ще у вересні 1924 р. в резолюції III з'їзду КП Румунії по національному питанню підкреслювалось, що робітники і селяни Бессарабії, які стогнуть під чоботом румунської воєнної диктатури, мають повне право на возз'єднання з Радянським Союзом (док. № 82). У 1928 р. IV з'їзд румунських комуністів в резолюції по національному питанню підкреслює, що він підтримує боротьбу молдаван за возз'єднання з Молдавською АРСР і боротьбу українців за возз'єднання з Радянською Україною (док. № 117). Аналогічну позицію в національному питанні зайняли також інші прогресивні організації.

Незважаючи на жорстокі репресії, фактичне обезземелення селян, насильницьку румунізацію, тимчасовий розгром ряду великих партійних організацій в Бессарабії, правлячим колам боярської Румунії не вдалося подолати революційне піднесення, яке охопило населення краю, їх бажання возз'єднатися з Радянською Україною. Найкраще за це агітувало саме життя, яким жили трудящі Радянської України і Молдавської АРСР, що входила до складу УРСР.

У 1940 р., «коли військова слабкість СРСР стала минувшиною» (док. № 212), уряд Радянського Союзу безкомпромісно запропонував королівській Румунії повернути Бессарабію та північну частину Буковини. Населення цих територій радісно зустріло Радянську Армію-визволительку.

2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР включила Північну Буковину, а також Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу УРСР (док. № 218). Інші повіти Бессарабії були приєднані до Молдавської АРСР, яка згідно з рішенням Верховної Ради СРСР була перетворена в Молдавську РСР. Багаторічна мрія трудящих Бессарабії, за яку віддали своє життя тисячі кращих синів і дочок багатонаціонального населення краю, здійснилась.

В короткій рецензії неможливо зупинитись на кожному з документів і матеріалів, представлених у збірнику. Всі 219 документів поближуються в строго хронологічному порядку. Виняток становлять ті з них (док. № 83—106), що розповідають про Татарбунарське повстання і «процес 500».

У збірнику дані передмова, примітки, докладні географічні та іменні покажчики, а також списки малозрозумілих слів, виразів і скорочень періодичних видань, матеріалів яких використані у збірнику.

На жаль, у праці мають місце окремі недоречності, недогляди. Наприклад, у примітці 92 до документа № 195 невірно подано прізвище одного з реакційних діячів боярської Румунії А. Вайди-Воевода. Примітка 7 помилково віднесена до докумен-

та № 15, 8 примітка до № 11 (треба до № 18), коментар 84 до № 194 (треба до № 186).

До географічного та іменного покажчиків слід було б включити матеріали приміток, в яких трапляються відповідні населені пункти і власні імена.

В цілому рецензований збірник — важлива публікація значної кількості зовсім невідомих і маловідомих документів (багато

з них вперше перекладено з румунської мови) про героїчну боротьбу трудящих частини Бессарабії проти боярської Румунії за возз'єднання з Радянською Україною.

Він принесе значну користь історикам-науковцям і всім тим, хто цікавиться боротьбою українського народу, Комуністичної партії за створення єдиної Української соціалістичної держави.

К. Ф. МАРТЯНОВ

Л. СУЯРКО. ОСЯЯНІ «ІСКРОЙ».

Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні, вид-во Київського університету, К., 1967, 281 с.

В радянській історіографії, особливо у виданих за останні роки працях І. М. Премислера, С. О. Ктитарева, О. Т. Юрченка, М. М. Волянюка та ін., досить ґрунтовно висвітлена роль ленінської «Іскри» в розгортанні революційного руху на Україні. Інститут історії партії ЦК КП України видав фундаментальні збірники листівок іскрівських організацій України і їх листування з В. І. Леніним та редакцією «Іскри». Проте не всі питання цієї теми вичерпані. Зокрема, не було досі узагальнюючої праці про друковану пропаганду іскрівських організацій України. Тим-то і заслуговує на увагу рецензована монографія, в якій досліджується зародження робітничої преси на початку ХХ ст., створення підпільних друкарень, видання листівок, «Летучих листков», діяльність перших робітничих кореспондентів.

Передусім слід відзначити велику пітку роботу автора, якому довелося зібрати, вивчити листівки, прокламації та «Летучі листки», розпорошені по різних музеях і бібліотеках, дослідити значну кількість матеріалів в архівах Києва, Москви і деяких обласних центрів нашої республіки. Великі труднощі були не лише у виявленні документів, а й у їх вивченні. Справа в тому, що в соціал-демократичних організаціях України йшла гостра принципіальна боротьба між прихильниками ленінської «Іскри» та «економістами». Автор повинен був провести глибокий науковий аналіз кожного документа, щоб відповісти на питання: чи відповідає він вимогам революційного руху, чи допомагав виробленню наукового світогляду революційного пролетаріату, чи, може, гальмував його.

В. І. Ленін учив: «Щоб зрозуміти історію робітничої преси в Росії, треба знати не тільки і навіть не стільки назви різних органів преси, назви, які нічого не говорять сучасному читачеві і тільки збивають його з пантелику, а зміст, характер, ідейну лінію різних частин соціал-демократії»¹. Керуючись цією настановою Ілліча,

автор розпочав своє дослідження короткою історією видання газети «Іскра» і створення сітки її агентів. Потім, крок за кроком, показав особливості ленінської «Іскри» як газети нового типу, її послідовну боротьбу з опортунізмом «економістів» та західноєвропейських ревізіоністів за згуртування соціал-демократичних організацій і підготовку чергового, II з'їзду РСДРП, на якому увінчалася повним успіхом титанічна боротьба В. І. Леніна за створення бойової марксистської партії. В книзі добре показана роль В. І. Леніна як редактора та ідейного керівника «Іскри», особливості його публіцистики.

Багато нових фактів наводить Л. О. Суярко, коли досліджує зв'язки ленінської «Іскри» з Україною, розповсюдження і перевидання газети й ленінських праць. Але слід відзначити, що твердження автора про перевидання статей В. І. Леніна «на гектографії в друкарнях Миколаєва, Харкова і Києва» (стор. 84) не підтверджується документами. Такого ж уточнення потребують і ті місця книги, де йдеться про зв'язки з «Іскрою» видатних українських письменників революціонерів-демократів Івана Франка, Михайла Коцюбинського і Лесі Українки. Так, автор приєднується до висловленого І. Басом припущення про те, що написана І. Франком стаття-огляд «З Галичини» була нібито опублікована в скороченому вигляді в «Іскре» 15 жовтня 1902 р. під рубрикою «З західноєвропейського громадського життя» (стор. 97). Тимчасом наступні дослідження радянських учених, зокрема М. М. Волянюка, не підтвердили такого припущення². Л. О. Суярко пише, що при читанні селянських кореспонденцій з Чернігівщини вже «відчувається стиль і мовні засоби автора «Фата моргана» М. Коцюбинського» (стор. 98). А це не дуже переконлива аргументація.

Бракує авторovi чуття міри і там, де він говорить про зв'язки з «Іскрою» Лесі Українки. «Широко відомий в літературі документ про те, — пише Л. О. Суярко, — що в 1907 р. під час обшуку жандарми відібрали у письменниці комплект ленін-

² М. М. Волянюк. Зв'язки російської соціал-демократії з прогресивними діячами Галичини (1894—1904 рр.). — «Український історичний журнал», 1963, № 3. стор. 47.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 223.

ської газети» (стор. 79). Зараз уже важко встановити, кому першому належить таке «тлумачення» поліцейського документа, але те, що воно потребує категоричного заперечення, безперечно. Який же то документ? Це протокол обшуку 17 січня 1907 р. на квартирі Косачів, де проживала Леся Українка з двома сестрами, причому в протоколі Лесі Українки в графі «Что обнаружено?» стоїть відповідь «Ничего»³, а у сестри Ольги в цій же графі зазначені серед інших вилучених матеріалів «4 книги «Искра»»⁴. В той час поряд з окремими номерами газети різних років не раз конфіскувались книги «Искры» — легальне перевидання меншовицьких статей з «Искры» 1904—1905 рр., випущене в Петербурзі з дозволу цензури двома частинами (грозідки книги в 688 і 243 сторінки).

Отже, потрібно було якнайважливіше підійти до всіх висловлювань і тверджень про зв'язки видатних письменників з ленінською «Искрой», перевірити документи і матеріали з цього питання. В нашій літературі останніх років досить часто трапляються спроби настільки зблизити І. Франка, М. Коцюбинського та Лесю Українку з ленінською «Искрой», що втрачається межа між революційно-демократичними поглядами й ідеологією революційної соціал-демократії.

Значно краще вдалися авторові ті розділи, в яких досліджується вплив ленінської «Искры» на революційний рух і особливо на друковану пропаганду соціал-демократичних організацій і груп України. З інтересом читаються сторінки про публіцистичну діяльність київського кореспондента «Искры» В. В. Вакара, його зв'язки і листування з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. Привертають увагу ті місця книги, де розповідається про видання місцевих «Летучих листков».

Як відомо, в період створення «Искры» В. І. Ленін негативно ставився до спроб видання місцевих органів преси, бо вони заважала справі об'єднання місцевих соціал-демократичних організацій і груп навколо загальноросійської газети. На цій підставі і ряд дослідників «Искры» пише про шкідливість районних органів, не враховуючи при цьому тієї обставини, що коли «Искра» зміцніла і добилася надійної підтримки з боку переважної більшості соціал-демократичних організацій, то створилися сприятливі умови для появи місцевих органів іскрівського напрямку і В. І. Ленін почав підтримувати їх. Л. О. Суярко творчо підійшов до цієї проблеми, проаналізувавши ідейний напрям друкованих органів як початкового періоду, коли йшло становлення і зміцнення «Искры», так і

пізнішого часу, коли вони вже мали явно виражений іскрівський напрям. Можна було б лише висловити побажання, щоб Л. О. Суярко назвав тут імена іскрівців — членів місцевих комітетів на час видання ними «Летучих листков» (бо всі кореспонденції та матеріали листків вийшли, зрозуміло, без підписів) і дав коротенькі довідки про кожний «Летучий листок» (час виходу окремих номерів, по можливості, тираж, обсяг, зміст, де зараз зберігається, і т. д.).

Поряд з друкованими органами велику увагу приділив автор і листкам соціал-демократичних організацій періоду «Искры». В той час листівки були основним видом друкованої агітації місцевих організацій. Серед 500 матеріалів, що їх ленінська «Искра» опублікувала про Україну, значну частину становили місцеві листівки. Автор аналізує всі ці видання, розкриває їх агітаційне і пропагандистське значення, підкреслює роль у розвитку робітничого руху, у згуртуванні і зміцненні соціал-демократичних організацій в єдину партію. Поза увагою дослідника не залишаються і жанрові відмінності окремих листівок, їх тематична різноманітність, використання революційних пісень та віршів. Загалом він вдало зробив тематичний огляд і аналіз листівок, добре показав діяльність місцевих організацій РСДРП по їх виданню і розповсюдженню. Єдине, чого бракує, — це авторських підрахунків (які організації їх видавали, скільки, коли, тиражі і т. д.), класифікації листівок і чіткого їх поділу на «економічні» та «іскрівські».

Цікава праця Л. О. Суярка не позбавлена повторень, спірних оцінок, фактичних помилок. Не можна зокрема погодитися з тими характеристиками, що їх дає В. Л. Рогачевському і С. О. Бердяєву (стор. 259—260). Мало вмотивоване заперечення проти зарахування В. В. Вакара до примиренців (стор. 107). В ряді конспіративних кличок М. М. Литвинова читаємо Валлах, хоч це було його прізвище (стор. 74). Подекуди автор посилається на архівні джерела, хоч ці матеріали уже введені в науковий обіг іншими дослідниками, допускає помилки в написанні праць В. І. Леніна («До селянської бідності» замість «До сільської бідности» (стор. 178), прізвищ та імен діячів, населених пунктів, зустрічаються редакційні огріхи, про що вже говорилося в рецензії О. Пилипенка⁵.

Загалом книга Л. О. Суярка заслуговує позитивної оцінки. Вона значно розширює наше уявлення про друковану пропаганду іскрівських організацій України і тому її з інтересом прочитають не тільки журналісти, а й численний загін істориків.

П. М. ШМОРГУН

³ ЦДІА УРСР, ф. 275, 1907, спр. 325, арк. 230.

⁴ Там же, арк. 232.

⁵ «Літературна Україна», 1 березня 1968 р.

Хроніка та інформація

МУЗЕЙ ЛЕНІНСЬКОГО РАЙОНУ м. ОДЕСИ

На початку 1968 р. відкрився музей революційної, бойової й трудової слави Ленінського району (колишньої робітничої околиці Пересип) міста-героя Одеси.

Тут зберігаються документи про підтримку Пересипською районною Радою депутатів трудящих Жовтневого повстання в Петрограді. Численні фотографії розповідають про активних учасників революційних подій — секретаря першого більшовицького Пересипського райкому партії М. М. Крайнього, члена райкому М. Л. Александровича та ін. Експонати музею відбивають героїчні події громадянської війни та боротьби проти іноземної інтервенції. Про січневі події 1918 р. відвідувачам розповідають їх активні учасники — член КПРС з 1906 р. М. Й. Мисошиков, десятник Червоної Гвардії С. Г. Дзигунов, червоногвардієць П. С. Аржаковський. Інтерес становлять спогади про зустріч з В. І. Леніним Х. Ф. Скурського — члена делегації району, надісланої до вождя революції в листопадові дні 1917 р.

В експозиції музею є архівні матеріали про підпільну діяльність Пересипсько-Слобідської парторганізації в дні окупації Одеси денікінцями. Вони розповідають про активних діячів підпілля Х. Котолуп-Скарла-

то, П. Галинського, М. Білоусову, П. Некрасову, які під керівництвом Нюри Палич — Г. М. Панкратової (згодом — відомий радянський історик, академік АН СРСР і депутат Верховної Ради Союзу РСР) — боролися проти контрреволюції.

Відвідувачі музею знайомляться також з визначними успіхами трудівників району в роки перших п'ятирічок, з історією героїчної оборони міста в грізному 1941 р.

Музей почав працювати порівняно недавно, але вже багато активних учасників революційних подій, які зараз живуть в інших містах, надсилають документи, фотографії та спогади. Завдяки жвавому листуванню з музеєм багато ветеранів дізнаються про дальшу долю бойових друзів.

Велику корисну роботу в музеї проводить Рада старих більшовиків при Ленінському райкомі КП України. Контингент відвідувачів — це учні шкіл району та міста, призовники, воїни Радянської Армії. Експонати музею, розповіді старих більшовиків сприяють патріотичному вихованню молоді на прикладах революційних, бойових і трудових подвигів старшого покоління.

Г. Ш. БУРД

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 150-летию со дня рождения К. Маркса. А. Д. Скаба. К. Маркс и исторический процесс. И. Н. Храковский. Из истории исследования теоретического наследства К. Маркса в УССР. С. Н. Злупко. Влияние марксизма на распространение революционно-демократических идей в западноукраинских землях. А. В. Санцевич. К. Маркс об отражении прессой исторической действительности. Г. М. Шевчук. Основные этапы развития украинской советской культуры. Сообщения. Навстречу 50-летию Компартии Украины. И. П. Кожукало. Развитие ленинских норм партийной жизни и принципов руководства в деятельности КП Украины (1964—1968 гг.). М. З. Данилюк. КП Украины — организатор взаимопомощи трудящихся города и села в 1943—1945 гг. В. Р. Сторожук. Деятельность КП Украины по политическому воспитанию коммунистов в восстановительный период. И. И. Белякевич. Польские интернационалисты в борьбе против корниловского заговора 1917 г. Е. М. Апанович. Отображение общественно-политических взглядов украинского народа в исторических песнях XVIII в. Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On 150th Anniversary of K. Marx's Birthday.* A. D. Skaba. K. Marx and the Historical Process. I. N. Khrakovsky. From the History of Investigation of K. Marx's Theoretical Heritage in the Ukrainian SSR. S. M. Zlupko. Marxism Influence on Dissemination of Revolutionary-democratic Ideas in West Ukrainian Lands. A. V. Santsevich. K. Marx on Reflection of Historic Reality by Press. G. M. Shevchuk. Main Stages of the Ukrainian Soviet Culture Development. Communications. To Meet the 50th Anniversary of the Ukrainian Communist Party. I. P. Kozhukalo. Development of Lenin's Standards of Party Life and Principles of Party Leaders in the Activity of Communist Party of the Ukraine (1964—1968). M. Z. Danilyuk. The Communist Party of the Ukraine—an Organizer of Mutual Aid of Town and Country Working People in 1943—1945. V. R. Storozhuk. Activity of the Communist Party of the Ukraine in Political Education of Communists in the Period of Reconstruction. I. I. Belyakevich. Polish Internationalists in Struggle Against Kornilov's Plot, 1917. O. M. Apanovich. Reflection of Social and Political Views of the Ukrainian People in Historic Songs of XVIII century. Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

ПОПРАВКИ

В № 4 «Українського історичного журналу» за 1968 р. на стор. 58 в рядку 11 зверху читати: «...М. І. Калінін...»; на стор. 60 в рядку 3 зверху читати: «...організувати селянина...».